

ЗМІЄВІ ВАЛИ

Українські легенди та перекази

*Для середнього
шкільного віку*

Київ
«Веселка»
1992

Легенди та перекази, що увійшли до збірника, пов'язані з цікавими історіями українських сіл і міст, з видатними людьми, важливими історичними подіями. Дивовижне й фантастичне виступає тут в органічній єдності з повсякденним і звичайним.

Передмова,
упорядкування і примітки
доктора філологічних наук
С. В. Мишанича

Художнє оформлення
С. В. Тарасенка

3 4803640104-043 БЗ-20-21.91
206-92

ISBN 5-301-01340-8

© Степан Мишанич, передмова,
упорядкування, примітки, 1992
© Сергій Тарасенко, художнє
оформлення, 1992

ІЗ НАРОДНОЇ СКАРБНИЦІ

Легенди та перекази — споріднені жанри народної прози, які відрізняються від казок насамперед посиланням на вірогідність зображуваного. Якщо в переказах зображуване не виходить за межі дійсного, реального, можливого, то основу легенди становлять вигадка і фантастика. На відміну від казкової фантастики у легендарну вигадку та фантастику вірили як у можливу. У народному побуті легенди й перекази не мають чіткого розмежування, перекази часто насичені легендарними мотивами, а дивовижне та неможливе у легенді виступає в органічній єдності з повсякденним і звичайним. Фантастика і вимисел легенди були тими чипниками, за допомогою яких неясне ставало зрозумілим, неможливе — досяжним. Із поглибленням знань про навколишню природу, з проникненням науки в усі сфери суспільного життя ґрунт, який живив вірування легенди, зникає. Це не означає, що легенди зникають цілком із нашого життя. Ми захоплюємось грою фантазії наших предків, легенди яких, зафіксовані в численних фольклорних збірниках, трансформовані в художній літературі, різних видах мистецтв, викликають у нас естетичні переживання, сприймаються як художня цінність. Продовжують створюватися нові легенди, оскільки люди й на даному етапі розвитку науки оточує ще немало дивовижного, не поясненого ще наукою достатньо аргументовано. Візьмемо хоча б численні розповіді про літаючі тарілки, про різні випадки, пояснити які часом просто важко.

Перекази відзначаються розмаїттям тем, сюжетів, образів, оскільки вони охоплюють всі сфери нашого життя. Тут і родинні оповіді, що складають основу історії певного роду, і перекази, пов'язані з історією села, міста, чи пояснення назв річок, озер та інших місцевих реалій, і розповіді про видатних людей, про важливі історичні події. Значний суспільний резонанс забезпечив їм тривале життя в успішній оповідній традиції. Тут і повісткування про різноманітні повчальні випадки, «професійні» історії, що служили своєрідною школою передачі досвіду від старшого покоління молодшому поколінню. Перекази — це поетична історія кожного села і міста, кожної родини, яка має свої закономірності побутування, свою поетику.

Легенди та перекази сягають найдавнішої доби людської історії, власне, вони випикли і вдосконалювалися разом з мовою. Протягом тисячоліть легенди і перекази у складі всієї жанрової системи фольклору були чи не єдиним засобом узагальнення і передачі наступним поколінням життєвих, історичних, географічних та інших знань. Поява писемності дала можливість зафіксувати значну частину текстів цих жанрів, і таким чином вони дійшли до нас.

Ці зафіксовані на письмі народні легенди та перекази складають початок історичного літопису кожного народу. Згадаймо хоча б Геродотову «Історію», початкові розділи «Повісті минулих літ» та ін.

Якщо термін «переказ» народного походження, то слово «легенда» — книжне. У давнину легендами називали писемні твори з релігійними сюжетами або книги про життя святих тощо. Книжки ці призначалися для обов'язкового прочитання ченцями, служителями культу. Легендами називали ще написи на монетах, фортечних брамах, географічних картах, малюнках тощо. Переписувачі житій святих вносили в канонічні тексти свої зміни, використовуючи при цьому елементи усної оповідної традиції. Так виникла апокрифічна література, твори якої разом з багатьма сюжетами церковних книг почали проникати в народний побут, змішуючись тут з усними легендами та переказами язичницької міфології.

В залежності від походження предмета зображення легенди поділяються на міфологічні (з перевагою персонажів християнської та язичницької міфології), апокрифічні, антропоморфічні, есхатологічні, історико-героїчні, соціально-утопічні, соціально-побутові, топонімічні тощо. Легенди, в основі яких сюжети й персонажі християнської міфології, проникли в народний побут завдяки запровадженню християнської релігії та розповсюдженню культових книг. Побудовані на давній усній традиції, сюжети й мотиви цих книг у побуті змішувалися з місцевою оповідною традицією, з язичницькою міфологією, набуваючи місцевого стильового забарвлення, трактування в стилі народної етики й естетики. До фонду легенд кожного слов'янського народу потрапило чимало міжнародних мотивів та сюжетів, пристосованих до місцевої оповідної традиції. Щодо історико-героїчних, топонімічних, соціально-побутових легенд та переказів, то вони становлять собою суто національне утворення, хоча й до їх тканини могли потрапляти окремі мандрівні мотиви. Наприклад, легенди та перекази про народних героїв Максима Залізняка, Устима Кармелюка, Олексу Довбуша та ін., у яких немало мандрівних мотивів, зокрема, про чудесне народження героїв, про спосіб одержання надзвичайної сили, чарівної зброї, про їх смерть тощо.

На відміну від казок, легенди та перекази в меншій мірі зберігають стабільність форми, характерні зачини й закінчення, закономірні розгортання сюжету тощо. Рівень їх художньої довершеності

великою мірою залежить від розвитку місцевої традиції, від майстерності оповідача, від його життєвого та художнього досвіду.

Знедолений, безправний, кривджений соціально й національно, народ хоч в уяві наділяв своїх героїв такими якостями, до яких прагнув сам. Реальна постать учорашнього селянина, вівчаря, землероба — людини загалом звичайної, що стала на шлях перівної боротьби за соціальну й національну справедливість, за певних обставин стає постаттю легендарною.

Легенди та перекази становлять початок подальшого розвитку художньої літератури, інших мистецтв. Можна стверджувати, що нема письменника, який би не звертався до народних легенд та переказів за образами, мотивами, за стилем відображення життя, за характерним світобаченням творців і носіїв цих жанрів народної творчості.

Зафіксовані у численних фольклорних збірниках, трансформовані в художній практиці письменників, художників, кіномитців, народні легенди та перекази продовжують своє життя. Як витвір художнього генія українського та всіх східнослов'янських народів, увібравши чимало елементів з культур сусідніх та більш віддалених географічно та історично народів, легенди та перекази по праву посідають почесне місце у вселюдській скарбниці духовної культури.

С. В. Мишанич

ЛЮДИ КОЛИШНІ І МАЙБУТНІ

Колись були такі великі люди, що, бувало, по лісі ходили, як по траві, а то вже як наші люди наставляли, їден велетень і надибав десь нашого плугатаря з волами, з плугом і погоничем; та як надибав їх, так і забрав усіх на долоню та й приносить до тата.

— А подивись,— каже,— тату, які я надибав мишенята!

А тато глянув та й каже:

— Не мишенята то, сину, а то такі люди, що після нас будуть!

Ото і настало тепер наше покоління, а за велетнів і помину нема, тільки десь у церкві у Києві чи у Львові стоїть там нога з їдного велетня, і така, кажуть, прездорова, що аж до бані сягає. Отакі-то були люди! А то ще кажуть, що після нас такії будуть люди, що в наших печах їх дванадцять будуть молотити.

РОСА

Колись, то дуже давно було, жили на землі велети. Вони легко переступали з одної гори ногою на другу. Ті великани мали страшенну силу, але використовували її лише для добра. Вони ніколи нікому нічого злого не зробили. Тому їх усе будуть споминати люди. Навіть як довго не падав дощ, то вони якось уміли притягувати хмари, де було треба землю зволожити. А роси тоді ще чомусь не було.

Десь перед тим, як мали прийти на землю такі люди, як ми, велети вже вимирали. Між тими останніми був і такий, що регулював дощ. Він тяжко заслаб, лежав на Бескиді, і дуже йому жаль було, що сохне все на землі, а він не може притягнути дощові хмари.

Уже пізнати було, що він умре і більше нічого не зробить для своєї землі...

Коли він останній раз важко зітхнув і його серце перестало битися, усе, що лише було на землі,— дерева корчі, трави різні,— все-все почало за ним плакати. Ті сльози стали росою, яка зволожує землю тоді, коли дощу нема.

То зелень так кожної доби оплакує доброго великана, який усе рятував її від посухи колись, а тепер теж помагає росою.

У нас оповідали, що кожен великан щось добре умів робити таке, що того треба людям для щастя.

ВЕРХНЄ СИНЬОВІДНЕ

Люди не все були такі, як зараз. Були такі велети, що як один стояв на одній горі, а другий на другій, та й собі могли руки подати. Великани були.

Один такий великан схотів води пити, а ріки Стрий і Опір пересохли були трохи. Він нахилився, аби з них допити там, де вони сходилися, а то вода каламутиться, хіба з піском смокче. Узяв він та й пониже того місця насунув землі, каміння. Високу таку греблю, гать наметав, як Червоні Береги. Вода сперлася, заповнила ту долину, і зробилося велике озеро. Вода чистийка стояла. Він напився та й так лишив озеро. Як води набралось повно, вона через гать переливалася і текла собі в провали.

Відси, від гір у тоті сині води клином заходила земля. Там і поля урожайні були на тім клинці. То — велике. І ліс недалеко. Зайшли туди люди, але не великани, а такі, як ми. Побудувалися, орали там. Одної днини надійшов туди велет той, знов хотів води напиться. Дивиться, а на тім сухім клині якісь мурашки, подібні до нього, лише дуже маленькі. Взяв їх разом з волами і плугом на долоню та й поніс показувати мамі:

— Дивіться, яких я мурашок найшов.

— Ой, то, сину, не мурашки. То по нас тут в горах такі люди будуть жити. Віднеси їх на те місце, звідки взяв.

Поклав він їх над тим озером і лишив. Заснували вони село та й назвали від тих синіх вод Синевідськом.

Тоді вся Скільська Верховина ще не була заселена, бо велети десь пропали, а нашим маленьким людям

тут важко було в тих дебрях та лісах давати собі раду. Жили спочатку на долах, а в горах хіба полювали. Але Синевідсько вже було. Воно старіше від Львова. Не знає, чи правда то, але розказували, що це село найдавніше в нашій районі.

Безпечно собі жили там люди.

З північного боку були відгороджені тим великим озером, а з полудня — горами та лісами.

Випав колись дуже слотливий рік. Дощі не переставали. Говорили, що над горами хмара урвалася. Води в кількох місцях перекочувалися через ту греблю. А Стрий пер з такою силою, що в однім місці перервав її. Вода з озера витекла вся. Дно висохло.

На ту долину перебралися люди. Там ще ліпші ґрунти. Порobili собі файні городи, садів порозводили стільки, що стали торгувати яблуками та сливами по світу.

Пониж того села заснувалося друге. Його назвали Нижнім Синевідськом. А то перше — Вишнім. Тепер пишуть Верхнє Синьовиднє і Нижнє Синьовиднє.

ЧОЛОВІЧКИ-БОГАТИРИ

Привіз чоловік до себе в город дві здорові каменюки, тобто на млин, чи на що. На млин же він не зібрався, а камені так собі і zostалися на городі. Одначе чоловік той був дуже добрий і працьовитий хазяїн, то і не забував свого добра і інколи одвідував і тії каменюки. Коли одного разу став примічати, що вони немовбито на друге місце перекочені. Приходить удруге — та ж притча. Подивився той чоловік, подивився, повів плечима та й подумав собі: «І що воно такеє значить, що моє каміння з одного місця на друге нечиста сила носить. Почекай же, вражий сину, підгледжу я тебе, як ти моїм добром граєшся!» Та й вернувся додому, а на думці у нього все те каміння і хто його перекочує. Тільки він ні жінці, ні дітям і нікому об тій чудасії не промовив ні словечка і не порадився з ким розумнішим.

А як прийшла ніч, то заліз собі у бур'ян біля тих каменюк та й сподівається, чи не прийде той, що в болоті. От такий-то цікавий був собі той чоловік, хоч уже й немолоденький. Постривайте ж, що далі буде! Дивився він, дивився, аж обридло і очі позлипалися, а потім і зов-

сім заснув... Коли це прокинувся опівночі та й міркує собі: «Чого це я бісового батька у бур'яні опинився?» А далі й чує, що щось по землі гуркотить і якісь тоненькі голоски промовляють: «Кіть-кіть-кіть, кіть-кіть-кіть!» А в мого сіромахи і на душі похололо. «Пропав!» — дума собі, а далі опам'ятався та й міркує, що коли вже пропадуть к бісовому батьку, то хоч подивлюсь що воно там діється. От і подивився, коли ж бачить, що двоє чоловічків, таких маленьких, ще менших, чим наші діти, як вже зіпнуться на ноги, сидять собі долі, кожний біля каменя і немовби сподіваються один на другого, щоб починати іграшки. А далі один, не діждавшись товариша, як ухопить рученятами каменюку та геть, геть її і покотить, примовляючи: «Кіть-кіть-кіть!» А каменюка, немов мерзлий кізяк по льоду, аж підскакує та летить. Коли це другий чоловічок простяг ніженку і зупинив камінь та потім, в свою чергу, як хвисне другу каменюку так, що аж пір'я з неї летить, та ще й примовляє: «Кіть-кіть-кіть!» А товариш тільки ніженкою налучає, як би не дати маху.

Дививсь мій чоловік, та вже не сумно, а смішки йому стало, а далі й не витерпів та як схопивсь: «Чого це ви, бісові хлоп'ята, над моїм камінням глузуєте? Ось я вас, щоб не дурили!» Не в думці тому сіромасі, що то не звичайні діти, бо й на дітей зовсім не схожі, а дуже краще наших дітей. От як почули тії чоловічки людську мову, то немов змарніли і рученьки опустили, а обличчя їх, неначе крейда, біле зробилось. А у того чоловіка як камінь на серці наліг, так йому жалко, дуже жалко зробилось тих хлоп'ят. А далі один чоловічок і каже, та так гірко, ледве не плачучи: «Недобрий же ти, чоловіче. Ворог ти наш лютий! Нащо ти замовив з нами? Нам ще тільки три годочки зоставалось жити у вашому краї, а тепер...» Та, не домовивши, як схопив одно каміння та як улупить об друге, так тільки прах од тих каменюк посипався, немов з піску були зліплені. Жахнувся мій чоловік, і тіло все йому задримало, хотів щось промовити, аж тих хлоп'ят уже слід простив, неначе в біді попадали, тільки каміння перед ним прахом сдалось.

От така-то пеня лучилась нашому сіромасі. Тільки що ж би ви думали! Перед тим усі годи був дуже добрий урожай, а після того мов одрізало: ні сина, ні жита, ні ярини не вродило. І все через тих чоловічків, що так вони ображені zostалися мовою людською.

МЕЛІВСЬКИЙ БОГАТИР

В селі Меловому на Херсонщині в одного чоловіка був жвавий хлопчина, з яким батько завше рибальчив. Коли він став уже парубком, то батько взяв з собою на лиман тягати невода. Невід був такий здоровий, що ледве тридцять чоловік могли його потягти. Один раз тягли його зимою по льоду. Був дуже холодний вітер, а тягти доводилось против вітру. Як найжвавішого, мелівського парубка поставили попереду. Всі поодвертались од вітру та й тягнуть собі абияк, а далі дехто почав пускати, але невід усе йшов та йшов. Тоді дехто давай навмисне кидать, а невід усе йде. Кинули всі двадцять дев'ять чоловік, а той мелівський один усе тяг. Тоді всі як крикнуть з дива. Він почув, оглянувся, аж він сам за тридцятьох тягне. Всім стало відомо, що се богатир. Він тоді як побачив, що вже його пізнали, кинув і собі лямку, плюнув та й каже: «Отсе ж ви мене тепер з'їли!»

Ще, кажуть, заплакав і пішов на високу могилу, що стояла недалеко.

Увечері всі бачили, як до тої могили летів змії, страшенно сиплячи іскрами. Ідучи на боротьбу до змія, богатир вирвав собі з землі тридцятипудовий якір, обламав йому лани і тим бився зі змієм. Але йому не було ще двадцяти літ і не доля йому була побити змія. Бились вони так, що земля трусилася, рибалки цілу ніч не спали, молились за богатира богу. Але коли пішли, як сонце зійшло, то побачили, що могилу вороги розрили аж донизу і тут же лежали обидва мертві.

БОГАТИРСЬКІ КОНІ

Іхав я вчора з дроздівським козаком Прокопом Ярмоленком із Дроздівки в Переходовку. Дорогою ми якось розбалакались про коней, і я розказав йому, що бачив годів шість чи сім назад в Чернігові на земській конюшні дуже гарного карабахського жеребця, що за того жеребця заплачено було шість тисяч карбованців і що як вели його раз із Носівки в Чернігів, то держали його на канатах два солдати і десять мужиків.

— А не знаєте, де тепер той кінь є? — попитав мене Ярмоленко.

— Бог його, — кажу, — знає: ті земські конюшні тепер знищені, а коні чи розпродано, чи що.

— Отже, я знаю, де той кінь, — каже Ярмоленко, якось мудро всміхаючись. — Він хазяїна найшов.

— Якого хазяїна? Хіба він крадений був чи втеклий? Да й далеко йому хазяїна шукати: він куплений верст тисяч за дві.

— Та не те, — каже Ярмоленко. — Коли ви кажете, що то такий кінь був, що в дванадцяти насилу держали, то то непевний кінь був, не простий, а богатирський. А такий кінь зроду не вдержиться у простого чоловіка, а як прийде йому врем'я — безпремінно втече і знайде собі хазяїна-богатира. Отож у нас є москаль одставний, так він ходив на заробітки у Чорноморії і розказував штуку про сє. «Косило, — каже, — нас у хазяїна чоловік з двадцять чи, може, й більше. І був між нами один, бог його знає звідки, скільки не розпитували — не каже. Чоловік, як і всі люди: і косив так, як усі, тільки, було, як посядемо їсти, то він зроду не сяде вкупі з людьми, а набере собі хліба і всього та сяде оддалік і їсть. От косим ми неділь три, чи що, аж якось біжить проти нас кінь, та такий, що я увесь світ сходив, а такого доброго коня не бачив». От отаман і каже: «Ану, хлопці, піймаймо сього коня, то, певне, буде од когось на порцію». От всі ми до коня. А той чоловік: «І не турбуйтеся, — каже, — дурно. Не піймаєте ви сього коня, опріч мене нікого він до себе не підпустить». Ми — в регіт, та все-таки до коня. Обступили ми його чоловік з двадцять, давай підступать, а він як вискалить зуби, як зарже — наче грім прокотивсь, та на нас. Ми — врозтіч, а він через нас так і перелетів, наче птиця, та одбіг трохи і став як укопаний. «А що, браття, — каже той чоловік, — піймали?» — «А ти піймаєш?» — питає отаман. «Я-то піймаю!» — «Гляди-ж, — каже отаман, — не піймаєш, то лопаток спитаєш».

А отаману да й нам досадно, значить, що ми всі не піймали коня, а він береться. От той чоловік іде до коня — той стоїть, як овечка. Підійшов зовсім, взяв за гриву, по шиї, по голові гладить, всміхаючись. Стоїть кінь. Погладив так та й каже: «Здоров, товаришу! Давно я ждав тебе та так дождався. Тепер, — каже, — не розлучимось!» А кінь на це як зарже! Та так прегарно, приязно. «Ну, погулий же», — каже. Та до нас, а кінь стоїть. «Ну, — каже на хазяїна, — тепер нам треба розщитатись та й розпрощаємось». А він, значить, грошей за роботу ще ні копійки не брав. Хазяїн давай, було, просить, щоб зостався, так ні. «Не можна, —

каже,— прийшов мій час, треба йти, куди мене бог посилає. Пошли ти,— каже до хазяїна,— купи півтора відра горілки за мої гроші, вип'ємо на прощання!»

От узяв один там два бочонки: один з піввідра, другий відерковий, сів на хазяйського коня — вмент придув з горілкою. От той чоловік узяв піввідерковий бочонок: «Оце ж мені,— каже,— братця, порція, а це вам». Та й дає нам відрове барильце, а сам відіткнув воронку, притулив барильце до рота, закинув голову та так духом піввідра й видув. «А закусувать,— каже,— не буду, не хочу вас обижать, бо як почну після цієї порції закусувать, то не стане усього того хліба, що вам хазяїн наготовив». Так взяв кришечку хліба і вкинув у рот. «Ну, тепер,— каже,— прощайте! А ти моїх три карбованці, що в хазяїна ще є, дарую вам на порцію!» Та прийшов до коня, взяв його за гриву та так без сідла і гнуздечки й сів. Кінь як стрибне, так усіма чотирма ногами по копцю й вибив у коліно завглибки. Та й пішов далі. З півверсти ми його бачили, а там і щез, де й дівся. «От ми,— каже той москаль,— пішли по сліду, аж усюди так і знать: де ступне той кінь ногою, так копець у коліно. Так з півверсти слід був, а далі вже й не знать нічого. А він, значить, уже горою пішов, на крилах, бо богатирські коні крилаті!»

— Що ж се воно значить? — попитав я Ярмоленка, вислухавши сюю історію.

— А що воно значить? — одказує той. — Значить, той чоловік був природжений богатир, та коня йому до якого часу не було, а вони без коня — нічого. От він і був так, як і простий чоловік: і косив, і все робив, як і всі люди. А прийшов його час, найшов його той кінь, що йому приділен, от він і пішов на своє місто, на службу.

— Яка ж у їх служба? І де вони живуть, ті богатири?

— Кажуть, десь на грانیці чи зміїв стережуть, чи бог його знає: сього вже іменно не докажу вам.

ЗМІЄВІ ВАЛИ

Вали ці зроблені змієм, який пожирав людей. Якось цей змій побачив двох святих — Кузьму і Дем'яна, погнався за ними, щоб їх з'їсти. Кузьма і Дем'ян (вони були ковалями) встигли сховатися в кузню, де й запер-

лися. Змій пролизав залізні двері кузні й просунув туди язика. Тоді Дем'ян схопив кліщами змія за язика. Змій почав просити, щоб його відпустили.

— Досить,— казав він,— будемо миритися: хай буде вашою половина світу, а половина мою. Я не буду чіпати вашої сторони, а ви — моєї. Переділімося!

— А як же ділитися? — кажуть Кузьма і Дем'ян. — Ми можемо не узнати межі: ти будеш показувати, що це твоя половина, а ми — що наша. Краще переорати полями землю, щоб ти не перелазив на наш бік брати людей; бери тільки своїх!

Кузьма і Дем'ян сказали тут же, що самі вони не в силі орати плугом. Тоді змій сказав, що він переоре світ сам. На тому й погодилися.

Кузьма і Дем'ян запрягли змія в плуг, а самі пішли за ним і переорали так світ раз від моря до моря. Та виявилось, що борозна була невелика, малопомітна. Тоді змій повернув удруге в склад орати по тому місцю, так що вал вийшов удвічі вище попереднього. Дотягнувши до синього моря, змій дуже стомився, його мучила така сильна спрага, що він обпився води і тріснув.

КИРИЛО КОЖУМ'ЯКА

Колись да був у Києві якийсь князь (лицар) і був коло Києва змій. Кожного року посилали йому дань: давали йому молодого хлопця або дівчину. Прийшла черга і на дочку самого князя. От і той послав її. Дочка була вельми красива і так прилестилась до того змія, що змій полюбив її.

Раз питається вона його:

— Чи є,— каже,— такий у світі чоловік, щоб тебе подужав?

А змій їй і каже:

— Є, тільки такий у Києві живе над Дніпром. Він як затопить хату, то дим аж під небесами стелиться. Той мене може перемогти, бо я який сильний, а він сильніший. Як вийде він на Дніпро мочити кожу, то не одну несе, а дванадцять, кине їх у Дніпро, то я вчеплюсь за їх, а він не тільки ті кожі, а ще й мене трохи на берег не витягне.

Взяла собі те князівна на думку, як би їй вісточку до отця подати і на волю до нього достатись. А був у неї голубок, вона згодувала його за щасливої години,

ще як у Києві була. Що ж вона придумала? Храп! — і написала письмо до отця. Отак і так, каже, у вас, батюшка, є у Києві чоловік на ім'я Кирило Кожум'яка. Пошліть ви до нього старих людей з проською, чи не захоче він зі змієм побитися і мене, нещасну, з неволі визволить. Та просіть добре, батюшка, не принуждайте, щоб не обидився. Я за вас і за його буду богу молитися. Да й храп! — і прив'язала письмо під крильцем свого голубка да й випустила його. Голубок і прилетів додому. А діти саме бігали по подвір'ю і побачили голубка і кажуть: «Таточку! Онде голубок од сестриці прилетів». Князь той перш зрадів, а послі подумав да й засумував: «І це ж уже проклятий ірод згубив мою дочку!» А далі приманив до себе голубка да дивиться, аж під крилом записка. Він на карточку, читає, аж дочка пише: так і так...

От і призвав він свою старшину і питає: «Чи є де такий чоловік, щоб переміг змія, і де живе він?» От і сказали йому: «Є такий, Кирило, що кожі мене над Дніпром». — «Як же б до нього приступити, щоб послухав і не обидився?» Порадившись, послали самих старших з дорогими подарунками. От і приходять вони до його хати, одчинили помалу зо страхом двері да й злякались: дивляться, аж сидить сам Кожум'яка до них спиною, мене р'юками дванадцять кож, тільки видно, як коливає великою білою бородою. От один кашлянув, Кожум'яка обернувся, а дванадцять кож тільки трісь! Кожум'яка перелякався і кожі порвав, обернувшись зразу. Старшина йому поклонила і каже: «Отак і так, прислав до тебе князь з проською». А Кожум'яка і не дивиться, і не слухає — розсердився, що через них дванадцять кож порвав. Вони знов давай його просити і на коліна стали — і нічого не помагає. І пішли вони, повісивши голови. Що ж тепер робить? Розпитавшись добре, як все діло було, каже князь: «Чи не послати знов молодших до нього?» От і молодші пішли — нічого не вдіяли. Кожум'яка наче й не слухає. Аж послі схаменулись і послали до нього малих дітей. Ті як почали просити, як стали навколійки да як заплакали, то і сам Кожум'яка не витерпів і заплакав. «Ну, — каже, — це ж уже для вас я зроблю!» І пішов до князя. «Ну, — каже, — добре, приготуйте ж для мене дванадцять бочок смоли і дванадцять повісом конопель». Обмотався коноплями, обсмолився смолою добре і, взявши булаву (а в тій булаві було, може, пудів десять), приходить до змія. «Нащо, Кирило, — питається

змії, — ти прийшов: битися чи миритися?» — «Де вже, щоб миритися! Битися з тобою, іродом!» — каже Кожум'яка. От почали вони битися, що аж земля гуде. Як розбіжиться змії да схопить зубами за Кирила да так кусок смоли і вирве; а він його здоровенною булавою як улюпить, то так і вжене в землю. А змії уже, як огоп, горить, так йому жарко, і поки збігає він до Дніпра, щоб напиться і вскочить у воду, Кожум'яка уже й обсмолився і обмазався. І знов вискакує з води проклятий ірод і що розженеться проти Кожум'яки, — він його булавою тільки луп; що розженеться, то все його булавою і по голові, і де попало. Бились-бились, аж курить. Уже й вечоріє, а вони все б'ються; уже й місяць засвітив, так тоді кончив Кожум'яка: таки доконав і убив чортяку і визволив князівну. Князь уже не знав, де його посадить, наградив його.

От послі того вже і почали зватися Кожум'яки от Кирила Кожум'яки. Що ж послі зробив він із змієм? Е, Кожум'яка зробив трохи нерозумно, бо взяв його спалив і пустив по вітру попіл. Так із нього вся тая погань: моцки, комарі і все таке. А якби він узяв да закопав той попіл в землю, то нічого б не було цього.

ЧУМАКИ І ХРЕЩЕННЯ КИЄВА

Чумаки чумакували по-божому, вони нічого поганого не робили й нікого не обманювали, а ще свого вступали. А скільки вони коло себе голодних годували! Тож кожному ходку які великі обіди справляли й так по хатах розсилали всякої всячини. А через те й мали всього, що тепер нікому й не сниться такого. А ще кажуть, що й наша віра пішла з чумаків. Вона-то десь була, а тільки що не в нас, а чумаки їздили по світі та й цю віру знайшли.

Кажуть, що князь Ладимир був найбагатший чумака. Він спочатку й сам з валкою ходив у дорогу, а потім, як уже розбагатів, що мав аж сорок сороків волів, то перестав сам ходити, а посилав найнятих чумаків. А тоді чумаки не тільки ходили в своїй землі, як оці, що недавно перестали ходити з чумачкою, а вони ходили й по чужих землях. Отако наберуть того, чого в чужій землі нема, та й везуть, а відтіля до нас привозять, чого тут нема. Й ото ж ходили вони, ходили скрізь по чужих землях і якимось ішли коло церкви та й зайшли, бачать,

що люди вештаються, співають, та й думали, що якесь гульбище. Коли дивляться, аж ні, прибрано дуже гарно, все в золоті, аж сяє, піп ходє та кадить ладаном, а люди всі стоять, нахиливши голови, й щось тихенько шепчуть; а на хорах так браво співають, аж серце в'яне. Так їм чудно стало, ніхто не балака, питаються, ніхто не одповідає. Всі в чистому повбирані, а чумаки в смолі й з батогами поміж ними стоять. Вийшли вони надвір, питаються, а їм і кажуть: та це ж церква, ми сюди ходимо богу молитись.

Наслухались вони там багато про цю віру, набрали ладану та й поїхали. Як приїхали до Ладимира та й стали казати: «От ми надивилися й наслухались, як люди живуть і як вони богу моляться. Там аж за морем у чужій землі є така віра, що, якби ви пішли в їхню церкву та послухали, ви б і їсти не захотіли та слухали б і дивилися». Накурив Ладимир ладаном, пахне браво. Каже він до своїх чумаків: «Як будете ви ще туди їхати, то візьміть і мене з собою». Так вони й зробили, взяли його з собою. Приїхав він, обійшов скрізь по церквах, порозпитував духовництво про все, що хотів. І йому все дуже сподобалося. Пішов він до попів, вихрестився, відговівся, а тоді каже чумакам: «Не беріть ніякого краму, наберіть тільки хрестиків та ладану!»

Набрали вони на вози хрестів і ладану, привезли до Києва, а Ладимир повисипав ті хрестики в багатьох хатах і задумав собі повихрещувати всіх людей. Коли рано дивиться, аж з кожної хати, де лежали хрести, зробилась церква, геть і стіни й баня, а на бані хрест стоїть. Йому ще більше захотілося хрестити людей. Взяв він і загнав у Дніпро всіх разом людей, хто хотів, хто й не хотів, і там їх гуртом Ладимир похрестив, всім давав хрестики й був для всіх батьком хрещеним. А ті церкви, що поробилися з хатів, у яких були висипані хрестики, так і залишилися церквами, а Ладимир дивився на ці церкви та й збудував ще більше таких самих.

МИХАІЛ І ЗЛОТІ ВОРОТА

Колись давно то ще був князь на світі Володимир. Володимир-князь царством всім обладує, а Михаїл — то син царський, але ще він молодий, то на царство його

не садовлять, нехай підросте. А Володимир — то старіший, то він усім і править. Добре так оце діється. А в стороні татари своє царство мають. То ніби одне царство, а то, татарське, — друге, і в стороні татари живуть. І знахарі татарські стали ворожити, догадалися про Михаїла, кажуть своїм: «Глядіть, щоб не було чого нам, росте збоку коло нас такий і такий Михаїл, тепер от його і не чути, а виросте той Михаїл, тоді вже будемо знати, що то за Михаїл». Кажуть знахарі, що воїн з нього вийде, може, ще світ не бачив такого лицаря.

Розказали знахарі про Михаїла, тепер тра щось робити. Татарський пише до Володимира: «Ми довідалися, — пише татарський, — за Михаїла, він ще дитина: у вас його царство, його все буде, як підросте; то віддай нам його, будемо сватами».

От Володимир скликає людей, говорить, що татарський хоче до себе взяти Михаїла; далі дає цю річ до саноту...

Міркували скрізь, чи зробити так, як татарський пише, і присудили, що віддаймо малого. Вся громада сказала так.

Ну, ото присудили так, Володимир примітив, що Михаїл став хмурий дуже, ходить такий засмучений... А Михаїл був уже парубок літ вісімнадцяти. Спитав Володимир його, що йому за туга така:

— Михайлятко-дитятко, чого ти засмучений такий? В тебе чаша золота вина повная завжди, і часть Києва на тебе йде... Мені так здається, що журитись тобі нема чого.

Михаїл і каже Володимирові:

— Господарю-царю Володимире! Так, у мене чаша золотая вина повная завжди, і часть Києва на мене йде, але київська громада, то зла в неї рада!..

Володимир на це промовчав, а Михаїл каже до меча свого, що на стіні висів:

— Мечу мій, мечу, та на татарове!

Михаїлові байдуже, що татари хтять його брати, він меч свій як візьме, то... Але Володимир це вислухав і дивиться, що Михаїл малий такий, і каже йому:

— Михайлятко-дитятко, молоде ти й неспособне! То тра, щоб бути літ двадцять або тридцять, тоді хіба за меч можна братись!

Володимир так до Михаїла говорить, а Михаїл йому одказує по-своєму:

— Господарю-царю Володимире! Возьми ти утятко молоденьке і пусти на море синеньке: воно попливе, як і стареньке.

Тоді Володимир каже до Михаїла:

— Як так оце ти говориш, то бже тебе благослови!

Після того Михаїл взяв меч, коп'ю, коня йому вивели. Іде Михаїл і зустрічає, що стоїть татаруга, турок той. Михаїл нічого не робив, іно перехрестив військо татарське своїм мечем. То на обидві сторони Михаїла не стало того війська: на ліву сторону, то так, як огнем спалило, на праву — так, як соломую виклав. Як посік тес вже військо Михаїл, то поїхав у світ, і прийшлося йому їхати через царські ворота, то до їдного стремена взяв на ногу одну половину, а на другу ногу, до другого стремена, взяв другу половину. З тими ворітьми поїхав за якісь гори і став там жити.

То й досі, кажуть, живий, а може, й помер... Так оце розказують про Михаїла.

ШОЛУДИВИЙ БУНЯК

Буняк, що його на глум називають у народі шолудивим розбійником, нападав на найближчі околиці та тривожив усе, що там жило. Найбільше старався він награти майна занападених ним мешканців, яким удержував військо, що кочувало межі видними горами на північ від Завалова, покритими чорним лісом. Руський князь, володар сеї країни, поставив на відсіч Бунякові своє військо за рікою Золота Липа, на схід, на тім самім місці, де пізніше князі Мазовецькі поклали замок, де люди мешкають і досі, обставлений стіною та вежами, з котрих лишилася ціла лиш одна. А проте, чуючи свою слабкість, він не зважився вдарити на свого противника і довго стояв не без страху і сумніву, поки сивий дід, появившись у сні, не спонукав його до нападу та не навчив його способу, як і з якого боку зробити вилазку, котру він і сповнив з несказанною відвагою. Бійка була з обох боків завзята, нарешті Буняк був переможений, а військо його почасти розігнано, почасти потопилося в Золотій Липі. Самому Бунякові відтято голову, котра котилася та тікала так із місця битви, і ледве догнали її в полі, що за містечком Тисменицею. Через те місце назване Погонєю. Стільки я чув із уст тутешнього простого люду.

БУНЯКОВЕ ЗАМЧИЩЕ

Про це замчище багато дечого розказують. Найлучче, якби ви спиталися у нашого добродія: у його там у церковних записках, кажуть, є переписано про все — і коли ті вали повисипували, і хто тії мури мурував, що тепер од їх тільки цегла та каміннячки валяються. Про все там є. То, бачите, інші говорять, що там колись місто було ніби на тому городищі; говорять, що й церква була і що ту б то церкву перенесено в Деревичі.

Ще розказують (хто його зна, чи воно казка, чи що, так старі люди розказують, то й я за ними), що ніби колись давно-давно сидів у тому городищі якийсь лицар, звався він Шолудивий Буняк. І був той лицар неабиякий, навіть і тілом не такий, як повинно бути людині; мало того, що страшенно великий, ще, вибачайте, у його печінки і легені та були наверхсі, отак-от і стриміли за плечима, такий-то неподобний був той Буняк! Ну, жив він собі у городищі, і дуже його всі боялись. Найстрашніший він же був ось через що: їв людей! Отак-таки справді їв! Оце, кажуть, звелить, було, щоб йому привели найкращого хлопця, та візьме та й з'їсть. І так кожного: що приведуть, то й зїтне, то й зїтне... Багацько позбавляв Буняк таким способом людей, але ж таки і йому добра притчина сталася!

Прийшла, бачите, черга їти в замчище, тобто на убій, якомусь-то там хлопцеві (бо то хлопців тих по черзі брали і постачали Буняці). А в того хлопця та була тільки мати, батько недавно помер. Ота бідна мати плаче вже, плаче та побивається, що нікому порятувати хлопця. А як його порятувати? Плакала та жінка, плакала, а далі щось-то їй прийшло на думку, перестала побиватися, розважилася і просить тільки людей тих, що мали вести хлопця до Буняки, щоб зачекали годиночку, поки вона щось зготує синові на останню дорогу. Ті кажуть: «Добре».

От чекають, а вона взяла пішла, нациркала у себе з грудей поїрку, замісила з того поїрку тіста, спекла пиріжків та, даючи їх своєму хлопцеві, й каже:

— На ж, сину, тобі оці пиріжки та ось що з ними зроби: як прийдеш до Буняки, то конешне підведи його, щоб він хоч єдиного пиріжка з'їв; оцим ти маєш визволитися. Бо як Буняка наїється моїх пиріжків, то вже тебе не займе, для того, що вважатиме тебе за брата (тобто через її поїрку).

Ну, той хлопець так і зробив: як прийшов у замчище, то умисне й став так їсти материні пиріжки, щоб Буняка побачив. Той побачив та й питається:

— Що це ти їси?

— Це, — каже, — мені мати дала, виряджаючи в останню дорогу.

— А дай лиш, — каже Буняка, — покуштувати, що там воно таке!

Хлопець оддав йому пиріжки, а він і поїв їх. Як же найвся Буняка тих пиріжків, зараз і почув, яка в їх заправа була.

— Ну, — каже, — хлопче, дякуй своїй матері, що так мудро вхитрувала, — тепер ти esi визволений від смерті, не можу-бо я тобі того лиха заподіяти, через те, що ти стався мені братом.

От той хлопець уже такий радий, такий радий, неначе справді вдруге на світ народився! Отож хотів був по тій розмові мерщій додому бігти, а потім роздумався та й не побіг зараз. «Останусь лиш я, — каже сам собі, — на який час тут іще; я, мовляв, тепер безпечний. Буняка мене не з'їсть, а тим часом зроблю ось що: заподію нашому ворогові таке, щоб він не тільки мене, але й нікого більше не міг беззременно на той світ заганяти!»

Отож і zostався при Буняці. Уночі Буняка заснув, а той хлопець мерщій до нього в хату, підступився нищечком до ліжка — та черк ножем — і відтяв Буняці печінки (вони ж, бачите, наверсі були!). Як відтяв, Буняка зараз і пропав.

БАТІЙ-БОГАТИР

Давно колись, дуже давно, як ще монастирі крестян багато мали, і землі, і всякого добра було доволі, от тоді й Лаврія мала стільки крестян, що не знала, що з ними й робити. Ченці лаврські думали-гадали, яку б то роботу їм дати, а далі й придумали: давай, кажуть, церкви строїть будемо. От і почали Софію будувати, а далі — Десятинну. І що то вже за робота була тяжка: цілісінний день роблять люди, не одпочивають, — звісно, як нашому братові було ще за кріпацтва. Ото збудували Десятинну, ченці розвели робочих по усяких роботизнах: одних у двори Лаврські, других — на поле погнали, а інших — куди-інде, як кажуть, аби, значить, без роботи не сиділи.

Ото між тими, котрих відіслали в поле на роботу, був один такий чоловіча, поштенний уже на літа, звався він Батієм. Його вже, бач, і браття не так приневолювали до роботи, як-от других, так що йому й одпочити можна було, як водиться, після обід. І то же він собі робить з ранку й до обіда, а в обідню годину, поївши сухого хлібця з водою, і ляже одпочивати де-небудь під снопами, і вже тоді встає, як сонечко поверне і під тінню почне припикати. А далі й так бувало, що вже б і сонечку пора припикати, а Батій усе спить та спить. Запримітив тес прикажчик та й почав назирати за Батієм.

От на другий там чи вже на третій день, не знаю, пора б уже і встати Батієві після обіднього одпочинку, а він іще спить. Прикажчик, звісно, до нього, коли дивиться — над ним стоїть якась тінь; він глянув угору, аж там орел широким листом простягся і нерухомо ширяє над Батієвою головою. Прикажчик думав, що воно так собі, та й збудив Батія до роботи. Коли ж ні, і вдруге, і втретє прилетить орел та й висить, наче на шнурочку, над Батієм, ото щоб тінь робити, як Батій спочиває. Прикажчик почав розказувати людям; вони й собі давай примічати і всякий день бачили того орла. «Що його робити?» — міркують. А далі, поміркувавши між собою, пішли радитись з гуменом і розказали усе, як було. Гумен теж здивувався, зібрав братію, і почали браття радитись, що його робити, що його казати в таким случаю.

От один чернець, такий лаврський, такий-то вже старий, що й господи, і почав казати:

— Я, — каже, — панотці, вичитав у книжках, що воно значить. От той Батій — богатир-лицар, йому треба вольну дати, бо він колись і нас поб'є й монастир зруйнує.

— Коли вольну, то й вольну, — в один голос відказали браття.

От раз покликали його та й кажуть:

— Ми, — мовляв, — пускаєм тебе, чоловіче божий, на всі чотири, йди собі, куди хоч.

А Батій, звісно, вже чоловік в літах, не хотів тинятись по світу і каже:

— Я ж вам робив стільки, то замолоду й держали мене, а на старість проганяєте. Куди ж тепереньки піду: сили вже не стає, і хліба не зможу собі заробити.

А ченці:

— Йди та й іди!

Не мав чого казати бідолаха, треба йти, бо, звісно, начальство, як його не слухати. Коли той же старий чернець, що вчитав про Батія у книгах, і каже гугменіві, що так, мов, панотче, не можна його одпускати, треба з нього квиток взяти, щоб він нас не посмів рабувати.

— Коли взяти, то й взяти, — каже гугмен.

От вони до нього, а він каже:

— Я, — каже, — не вмію писати, який я вам квиток дам?

От вони й кажуть йому:

— Коли ти, значить, не вмієш писати, вмочи руку в золоте чорнило та й прикладеш до бомаги, щоб нам хоч твоя признака залилася.

Принесли йому золоту чорнильницю з золотим чорнилом, він умочив руку й приклав до бомаги. Ченці дали йому кусок хліба, гривню грошей та й вирядили од себе.

Пішов собі Батій в інше царство, в бусурменське господарство. Прийшов та й живе собі, поживає. Коли незабаром якийсь цар та на того царя-бусурмена пішов війною. Бусурмен злякався, не зна, що його робити. Далі об'являє по всьому царству, усьому бусурменському господарству:

— Хто звоює мого неприятеля, за того мою царську дочку оддам, іще й півцарства замість приданого.

Батій приходить до царя та й каже:

— Я, — мов, — звоюю!

Зібрав військо і побив того царя, що йшов на бусурмена. Цар дав йому, на чім умовлялися: дочку свою і півцарства.

От вже Батій став царем. Згадав він, що колись-то його монахи притісняли, як ще він кріпаком був та церкву строїв. От він пішов до царя, свого вже тестя, та й каже:

— Позвольте мені, татоньку, військо зібрати, на городи християнські йти, хочу я Київ з церквами золотоголовими звоювати.

Цар йому дозволив, він і пішов. Тільки що прийшов, то зразу ж таки звелів Софію руйнувати, а далі й Десятинну.

— Руйнуйте, — каже, — хлопці, щоб і сліду не було!

А Михайлівського звелів не чіпати, бо там ченці були добрі й гарно жили з своїми кріпаками.

Ото вже палив-палив, а далі й скомандував у Лаврію йти. Батій звелів рабувати й запалити святу Лаврію. А монахи, хоч деякі й поховались у печерах, і пізнали його та взяли зібрали усю святиню і вийшли до нього з хрестами й корогами. Поперед усіх ішов гугмен і на височенній палиці держав той квиток, що Батій колись дав ченцям. Батій, хоч вже був бусурменом, а все ж од свого не міг відікатись. Як побачив той квиток, то навіть кача, прибіг к Дніпру, сів у човен і посеред Дніпра лопнув.

З того часу свята Лаврія, кажуть люди, так запустіла, що в неї під престолом вовчиця дітей виводила. От таке-то було колись, тепер цього й сліду немає.

ХЛІБ І ЗОЛОТО

Коли ще в Галичі жив король Данило, він мав такого майстра, що робив йому гроші. Той майстер у золоті купався, але волі не мав. Король Данило сам відкривав ту касу, де працював той майстер, замикав його і випускав власноручно, коли треба було майстрові кудись вийти. Він лише один знав про все багатство короля, той майстер.

І так розжився, що не розумів, як так голодним бути. Та й одного разу каже королеві:

— Золото — цар.

А Данило поправляє його:

— Ні, чоловіче, хліб усьому голова.

— Ні, золото і срібло!

Так вони перечилися, що король обернувся та й пішов геть з майстерні. А другого дня бачить король Данило золотий напис на стіні: «Хліб — болото, а всьому голова — срібло й золото».

Данило нічого не сказав. Але другого дня зранку привів майстра, замкнув його; а тут вістові прилітають — ворог іде! Данило зібрав дружину, вирушають у похід. Поїхав, а про майстра забув, що замкнений. А король видав такий закон, що ніхто не сміє до каси підходити, інакше смерть.

Минуло кілька місяців. Данило з військом повертається додому, чекає від майстра-золотаря дарунку за перемогу, а того нема. І тут згадав. Зіскакує з коня, біжить до каси, відмикає, а на купі золота лише кісткяк з майстра, а на стіні золотом написано: «Срібло-золото — то болото, а хліб — цар». Отак життя навчило...

ВЕРХОВИНСЬКИЙ БОГАТИР КИНИЖ

Турецький султан Сулейман, побачивши сербів, оголосив війну королю Матвію й повів своє військо на Угорщину. Король Матвій зібрав велике військо і рушив назустріч туркам. До самого Дунаю підвів він своє військо, а на протилежному березі в завойованому Белграді вже стояли турки на чолі із султаном Сулейманом.

Довго розглядали ворожі війська одне одного через Дунай, але ніхто з них не наважувався переправлятися на другий берег і вступати в бій з ворогом. Боялися, щоб під час переправи не побили їх.

Нарешті це надокучило султанові і він надіслав до Матвія посла й запропонував, щоб вони обидва виставили від своїх військ по одному богатиру: Сулейман — свого, а Матвій — свого. Хай вони поміряються між собою силою, і чий богатир переможе, той і виграє війну. А другий повинен відступити й заплатити відкуп.

Матвій погодився.

Почав шукати Матвій у своєму війську богатира, який би зміг помірятися силою з турецьким богатирем. Але в його війську такого не знайшли. Засмутився король Матвій — невже він програє війну?! І послав у всі кінці свої держави гінців із суворим наказом привести найсильнішого в країні чоловіка.

Гінці об'їздили всю Угорщину, але ніде не знайшли такого богатира. Лишилась у них остання надія — на Мараморош. Про нього йшла слава, що там живе богатирський народ. Туди гінці й вирушили.

Коли вони наближались до села Салдобоша, в полі побачили двох людей, які збирали сіно. Під'їхали до них. Це були, виявилося, батько і син. Подорожні спитали:

— Де тут дорога, що веде на Шандрово?

Хлопець, який саме збирався вивершити воза з сіном, тримав у руках здорового паузника, яким сіно притискають на возі, щоб не розтрушувалося по дорозі.

— Ось там! — сказав парубок і показав паузником, тримаючи його однією рукою, наче це була якась тичка.

Королівські гінці аж оторопіли: адже вони вдвох обом руками не змогли б так показати, хоч обидва нівроку собі дужі хлопці. Такого силуна вони зроду-віку ще не бачили. Відразу посадили парубка на доброго коня й іменем короля наказали їхати за ними. Парубчину цього звали Павлом Кинижем.

Сподобався Павло королеві Матвію. Відразу ж наказав одягнути його, як належить королівському воякові, й тут же дав знати султанові, що він готовий до герцю.

Другого дня до Дунаю зійшли Павло Киниж і король Матвій з одного боку, а султан зі своїм богатирем — з другого. Перед ними на кожному березі був прив'язаний величезний човен. Обидва човни були однакові, як два волоси. Умови герцю були такі: хто з богатирів штовхне човен далі, той виграє.

Першим штовхнув свого човна турецький богатир. Не встиг човен досягти середини ріки, як течія підхопила його і понесла вниз. Прийшла черга Павла. Він з такою силою відштовхнув свого човна, що той стрілою перебіг увесь широкий Дунай і вискочив до ніг спантеленого султана. І так переможцем лишився Павло. Турецький султан визнав себе переможеним, заплатив велику дапину й пішов геть.

Три дні святкував Матвій перемогу. З правої руки від себе посадовив Павла і перший келих випив за його здоров'я. Потім подякував за те, що він переміг у герці, й у присутності всіх вельми урочисто пообіцяв виконати будь-яке Павлове бажання. Тоді Павло Киниж підвівся і сказав:

— Ваша королівська величність! Нам не треба ані золота, ані срібла, ні почесного сану, ні маєтків. Тільки прошу я — дайте в нагороду соляний колодязь у Шандрові, і не мені, а моєму рідному краю Мараморошу, бідному людові цього краю, що вони в усі часи могли, за даною вами вольністю, безкоштовно чиряти соляну ропу, і лише вони!

Матвій одразу ж наказав своєму придворному писареві написати надавчого листа на песячій шкурі, бо тоді ще паперу не було. Коли лист був готовий, то він скріпив його власноручним підписом і золотою печаткою. Відтоді вже кілька сотень років марамороські люди все ще користуються цією привілеєю й згадують добрим словом свого славного земляка — богатира Кинижа.

СПАС І ТЕРШІВ

Ви чули, що в Галичині був князь Данило. Напали монголи. Після того, як татари загарбали Київщину, знищили Галич і Бич, дружинники Данила, а також і він сам відійшли разом сюди в гори. Він став на горі Замчиській.

ще між Тершовим і Спасом. На тій горі наказав збудувати замок. То це не так скоро зробили. Він розставив свою обслугу, воїнів навколо тої гори. Вопа така кругла.

Дружинники і ті люди, що тут були, мали таку зброю і спосіб війни проти татар: у горах рубали дерево, суччя обтісують, аби колода була гладка і легко котилася. Таких колод натягали багато на ту гору чи на її схили, а коли татари підступали туди, тоті клеці пускали на них. З гори вони котилися з величезною швидкістю і товкли ворогів. Якраз так зробили на Замчищу воїни Данила. Вони тих клеців натягали до замку з усіх сторін, відбивалися так, що татари втратили багато війська, а замок не могли здобути.

В той час на тій же горі наші люди придумали дерев'яну гармату, яка стріляла з гори на долину каміннями. Коли підійшла орда попри Дністер, який пливе між Тершовим і Спасом, із тої гори злетіла перша така кам'яна куля і вбила того татарського башу, чи як його там називали, того начальника. Від того часу вони зачали вертатися з цих місць. Наші люди їх тут не пропустили.

Село Тершів — то з Першів, колись у горах тут воно було першим. А Спас назвали тому, що там спасся, врятувався Данило від татар, а з ним і наші люди, що тут були.

Люди до Тершова і Спаса зайшли з долів з Данилом, і частина їх потім тут полишалася. З роду в рід розмножувалися і повиникали села. Найскорше тут, в Тершові, були Гриби, Товарницькі, Клебаники, Минки. Їх хати стояли під горою Лиса. Той кут тепер називають Малий Ряд.

А в Спасі перші господарства zaloжили на Підзамчу над Дністром. Коло Тершова є гора Магура. Між Тершовим і Спасом — Свинний, Лиса, Дубин.

ЧЕРВОНА СКЕЛЯ

Це було давно, дуже давно, ще в ті часи, коли воевода Хуста безпечно жив у збудованому ним високому замку зі своїми численними слугами й воїнами. Сім'я у нього була невелика — дружина і двоє маленьких дітей. В обох дітей, хлопчика й дівчинки, були на правім плечі однакові родимки.

Якось поїхав воевода з великим своїм почтом на лови далеко в гори, залишивши в замку невеличку охорону.

І в той час сталося велике лихо: в край вдерлися не знані доти нікому дикі татари й захопили замок.

Багатьох людей повбивали татари, багатьох забрали в неволю. Вони забрали також молоду дружину воеводи і маленького сина Андрійка. Тільки малятко — дочка його — врятувалася, заховавшись в один з закапелків у замку.

Коли воевода повернувся з ловів, у спустошеному замку він знайшов лише свою перелякану маленьку дочку. Він почав усюди шукати дружину і сина, але дарма — ніде їх не було. У своєму невтішному горі воевода дав клятву карати на горло кожного татарина, який потрапить йому до рук.

Ішли роки... Воевода постарів, а дочка його виросла і стала дівчиною-красунею. Про долю дружини і сина йому нічого не було відомо.

Тим часом син його ріс при ханському дворі і став гарним юнаком. На нього звернув увагу і сам хан і взяв його в свою гвардію своїм охоронцем. Мати скоро вмерла від горя, і Андрій, або, як його звали татари, Скандор, лишився сам.

Одного разу він випадково зустрів серед невольників одного з воїнів батька, якого пізнав по рубцю на обличчі від рани, яку той колись дістав у бою. Старий воїн умовив юнака втекти разом з ним з неволі. Дуже небезпечною була їхня путь, але зрештою вони добралися до рідного краю. Здала вже було видно високий величний Хустський замок. Але старий воїн вже не міг далі йти і помер на руках в Андрія. Юнак викопав шаблею могилу і поховав свого старого друга. А тоді рушив далі.

По дорозі він раптом почув крик і побачив дівчину, за якою гнався ведмідь. Це була його рідна сестра, яка їхала верхи, залишивши далеко позад себе вершника, який її супроводив. Кінь, злякавшись ведмеда, кинувся вбік і скинув з себе дівчину. Андрій, недовго думаючи, кинувся на ведмеда і вбив його ударом кинджала в саме серце. Під час боротьби звір адер з юнака одяг і оголив родиму пляму у нього на плечі. Сестра тоді відразу пізнала свого брата, і вони, від радості плачучи, впали одне одному в обійми.

Тим часом вершник під'їхав і побачив дочку воеводи, у яку був закоханий, в обіймах татарина. У запалі ревності він поспішив донести своєму панові, що його дочка обіймалася з татариним. Розгніваний воевода, вірний

своїй клятві, зопалу наказав відрубати зухвалому татарину голову. Не зважаючи на благання і плач дівчини, слуги воеводи схопили нещасного юнака і потягли його на скелю, що височить напроти Хустського замку, над річкою Великою, і тут же відрубали йому голову.

Скоро під'їхав до місця страти й сам воевода і, впізнавши в убитому татарині сина, тут же вбив себе мечем. Він помер на тілі свого сина. Їх кров змішалася і почервонила скелю, яку відтоді почали називати Червоною.

КОРОЛЬ МАТЯШ

Коли Поган-дівча панувала в Невицькім замку, то дуже було зле людям на світі. Бо коли цей замок будували, то кожна газдиня мусила нести солодке молоко і яйця від курей; з того робили розчин замість вапна, піску і води і отак мурували. З усіх навколишніх сіл носили. Як мадьяри прийшли з Азії, то вже цей замок знайшли порожнім. Тоді його мало обновили, музики ходили туди й пани з Унгвару гоститися.

А тоді Поган-дівча не міг ніхто вигнати звідти. Але Матяш-король — ще ніхто не знав, що буде він за короля, — служив тоді в Оріховиці у газди Галайди, русина. Пішли вони на поле орати. А в той час пани збиралися короля обирати, коронувати. Многі строїлися, що будуть за короля.

Каже хлопчисько газдові:

— Ходімо, газда, на коронацію!

А газда зап'яв істик у землю та й каже:

— Но, якщо цей істик розів'ється, доки обійдемо свій кавалок землі, то буду знати, що з декотрого з нас може бути король.

Доки обійшли, а істик розвився, вдарив з нього молодник. І зібралися тоді, пішли на оту коронацію, де вже короля клали. Пустили корону, аби літала, та на кого сяде, той буде за короля.

Літає корона та лиш на того хлопчиська сідає, а пани гніваються. І тричі тота коронація була, а все на нього сідала корона. Але його не хотіли пани покоронувати, що він такий невеликий, убогий, сіромаха і русин.

Тоді він знову найнявся до одного коваля служити. Якось коваль узяв хлопця за плече й побачив у нього на плечах золотий хрест. Тоді коваль каже:

— Я твій буду слуга, а не ти мій!

І почали від того часу робити рушниці (коваль мудрий був!), багнети, шаблі — все, що треба для війни.

В місті ще раз проводилася коронація, і знову корона сіла на голову хлопця. А він вже виріс такий, як треба — хлоп і до розуму, і до сили.

А та Поган-дівча все в замку панувала, ніхто її не годен був вигнати: проти дороги до замку канони нароблені були, заправлені в мурах (ще й тепер такі діри суть), а з іншого боку не можна було зайти, бо замок на скелі зроблений, на горі високий. Хто йшов, того забила, не пустила нікого в світі.

Матяш, як став королем, почав з Поган-дівчам боротись. Уночі набрав коней, набрав волів, набрав свиней, овець, псів, гусей, курей, качок, набрав багато людей. На кожную тварину прив'язав дзвіночок, свічку і запалив. А людям наказав рушниці понабивати і десь опівночі так іти коло тої гори.

І пішло то все до замку. Яка тваринка там була, то кожна інший голос мала, а люди почали стріляти. Поган-дівча злякалася. Мала золоту коліску, кинула її до студні. А студня така глибока була, коло триста сят, до студні. А студня така глибока була, коло триста сят, до студні. А студня така глибока була, коло триста сят, до студні. А сама рівно з горою. Й усі дорогі речі зметала до студні. А сіла на татоса (чарівного коня) й почала тікати. Але Матяш-король за нею на другому татосі. А ті коні були собі браття, і передній все очікував заднього. Наздогнав він її у загунцькім лісі, бо у тім лісі дуже великий жолудь впав і кінь ковзався. Поган-дівча прокляла тоді той ліс, і вже ніколи не родить жолудь у ньому.

Як Матяш наздогнав її, то вона почала проситися:

— Ти не маєш жінки, я не маю газди, то будемо разом царювати...

Але він на те не зважив, лиш витяг шаблю і стяв їй голову. Якби він їй не стяв, то вона була б йому стяла. Голова її скакала мало не три милі од землі. І так спочили від того часу. Але вона походила з Туреччини, й у Туреччині вже знали, що вона пропала. А Матяш-король вібрався до Туреччини дещо дізнатися. І пішов там до царя турецького. І каже йому турецький цар:

— Звідки ти?

— Я з Угорщини.

— А чи чув ти за Матяша-короля?

— Ой чув.

— Та який той був король?

— Такий акурат, як я, — сам так на себе.

Але Матяш-король знав грати на скрипці та зі скрипкою пішов до того царя і каже:

— І так знає грати, як я!

Каже йому турецький цар:

— Ой коби мені до рук потрапив! Завісив би я його.

Тоді Матяш-король підписався на воротах царських, що то він розмовляв з турецьким царем. Далі наказав своєму військові, аби його чекало на границі, а сам знову пішов до турецького царя. Підпис, що він лишив на воротах, побачили і схопили його. І цар йому каже:

— Це ти стяв Поган-дівча, мою рідню?

— Ой я!

— То зотну я тебе, а хоч завішу, як сам хочеш.

— То лиш мене завісь.

— То де тебе вішати?

— Та на границі.

— То оберну тебе лицем у твій край угорський, як будеш на шибениці, щоб дивився, звідки прийшов.

Запріг до воза коні турецький цар, поклали Матяша-короля на віз, а сам сів з царицею їхати його смерть дивитись. А Матяш-король їде і сміється. Каже йому турецький цар:

— А чого ти смієшься?

— Сміюся, що передній віз коні тягнуть, а чого задній за ним їде?

І вийшли там на границю й закопали стовпи на границі. Хотять вішати Матяша-короля. Тоді Матяш-король каже цареві:

— Слобідно на останнім часі щось просити собі?

Цар каже:

— Слобідно.

Тоді Матяш-король тричі задув у таку сурму, як при війську призначено: «Скоро, скоро, браття, до мене, бо мені смерть за плечима».

Його військо зрозуміло, бо близько там було, й підступили всі довкола, турецького царя тоді схопили й на готовий стовп, котрого він приготував Матяш-королеві, завісили.

— Як ти мене хотів обернути лицем в Угорщину, тепер я тебе оберну в Туреччину. А через те я сміявся на возі, бо я мусив їхати, але ти чого за мною їхав? То тепер позирай в Туреччину!

Та так забрався Матяш-король з військом до Угорщини, та й королював, доки жив. Розбив замок у Хусті, розбив замок у Кіральгелменці, розбив замок у Середнім, розбив замок Невицький — і тепер пусткою стоять.

І хто би не вірував, то очима міг би увидіти, бо так воно є. Він тримав руську віру, тримав з народом благочестивим, боронив Угорщину.

ЗРУЙНУВАННЯ БОРЖАВСЬКОГО ЗАМКУ

Дуже давно, коли мадари кочували при причорноморських степах, їх почали тиснути печеніги. Хан Алмош надіслав до галицького князя посольство просити допомоги проти них. У посольстві був і його онук, молодший Арпадів син — Коломан. Гарний стрункий юнак сподобався дочці галицького князя Мілоті, й за короткий час перебування посольства при княжому дворі між ними спалахнуло кохання. Закохані умовились, що Коломан через якийсь час, коли небезпека мине, зашле своїх сватів.

Чутка про красу Мілоти встигла перейти й за Карпати. Почув про неї й боржавський князь Чорногор, удівець. Він вирішив посвататись до княжни, просити у батька її руки. Зважаючи на користь для династії, галицький князь дав свою згоду й видав Мілоту проти її волі заміж за Чорногора.

Князь Чорногор жив зі своєю молодою дружиною в Боржавському замку. Щастя його, проте, не було повне. Він почував, що серце дружини їсть невідома йому таємна нудьга, яку він даремно намагався розгадати.

Тим часом насувалася гроза. Мадари були розбиті печенігами й, тікаючи від них, стали на границях Галицької землі й просили пропустити їх далі на захід через Карпати. Щоб позбутися непрощених гостей, галицький князь пропустив їх з умовою, що вони не чіпатимуть його зятя, боржавського князя Чорногора. Хан Алмош та його син Арпад дали на це урочисту згоду і присягу.

Мадарська орда перейшла Верецький перевал Карпат і спускалася по долині Латориці до Мукачева; тут зробила тривалий відпочинок після важкого переходу. Дотримуючись угоди з галицьким князем, Арпад не чіпав володінь Чорногора й після сорокаденного перепочинку повів свої великі юрми війська на Ужгород, де князем був Лаборець. Мадари оточили Ужгород, узяти його приступом після того, як у бою загинув князь Лаборець.

Три дні мадяри гучно святкували свою перемогу в Ужгороді. Не радів лиш Арпадів син Коломан. Його серце роздирали нудьга по Мілоті. Він знав, що її віддали за боржавського князя за Карпати, і прагнув побачитися з нею, що б там не було. І ось він вирушив зі своїм вірним слугою Станіславом наче на полювання, а насправді — шукати Мілоту. Не знаючи місцевості, вони довго блукали лісами й болотами, поки, нарешті, вийшли на берег Латориці. Змучені й потомлені, вони поспули.

Тут на них надібали розвідники Чорногора, вислані стежити за пересуванням мадярських орд. Вони взяли обох мандрівників у полон і повели їх у Боржавський замок. По дорозі Станіславу пощастило втекти. Їх вели берегом Латориці, і Станіслав раптово кинувся в річку. Стріли, що полетіли за ним, не влучили у воїна.

Коломана привели в Боржавський замок до Чорногора. Він допитав полоненого, але Коломан себе не видав. Тоді князь наказав кинути його в підземелля замку.

Надаремно шукав Арпад сина — той безслідно зник. Тоді він повів своє військо з Ужгорода далі на південь і обложив Земплинський замок. Тут його знайшов Станіслав і розповів про те, що трапилось. Не чекаючи взяття Земплина, Арпад послав великий загін найкращого війська визволити сина, забувши зопалу про клятву не чіпати володінь Чорногора.

Чорногор, дізнавшись через своїх розвідників про наближення мадяр, закрився в своєму замку. Почалася облога, і почався кривавий бій. Обложені хоробро боролися; відбивали всі приступи ворога. Сам Чорногор бився, як лютий звір. Проте сили були нерівні. Мадярам пощастило подолати зовнішні оборонні споруди, і вони увірвалися в двір замку.

Мілота, щоб не потрапити живою до рук ворога, одягла на голову шолом і кинулася також у лави оборонців замку. Пішла битися й сторожа, залишивши підземелля замку без варти. Цим скористався Коломан і вибіг зі своєї темниці. Знявши зброю з убитого воїна, він кинувся на допомогу своїм. І коли йому на дорозі трапився молодий оборонець замку, він, після короткої боротьби, пробив його мечем. Воїн упав, і шолом скотився з його голови. Коломан із жахом упізнав Мілоту. Він не витримав і тут же пробив собі груди мечем і впав поруч з коханою. Так їх і знайшли воїни Арпада після бою, коли всі оборонці замку були перебиті.

Довідавшись, що сталося, Арпад у гніві наказав Боржавський замок зруйнувати цілком, зрівняти його з землею. Лише купа руїн та рови навколо них на околиці села Вари в луковині річки Боржави зберігають про нього пам'ять вже понад тисячу років.

ЯК ЖІНКА ТУРКА ВТОПИЛА

Прийде, було, орда, попалить усе, поріжуть, поб'ють та й підуть, тільки земля чорна останеться! Десь туди до Шполи і досі є місце, а може, вже його розорили, де стояла висока-висока віха. Як тільки покажеться орда, зараз віха і повернеться у той бік, куди орда йде, — зараз усі тікають у ліс, кидають і печене, і варене. Цілий день, бувало, дивляться на віху, позакопують у землю де що лучче: кожухи, свитки, щоб потім прийти, то хоч було у що одітись. Звісно, дума собі чоловік: «Прийду, то хоч усе буде попалено, а все ж таки по дереву якому-небудь знайду місце».

Хліба вчинить, бувало, бояться. Дід мій напик три мішки коржів та давай з бабою складати на віз, що саме важке: наклали вони три вози, коли дивляться, а віха у цей бік повернулася. Дід — за коржі, баба з переляку забула, де вона їх поклала, дід на віз, давай скидати з воза клунки, свитки. Геть-чисто віз розкидав, аж на самім споді найшов коржі, мерщій бабу за руку, коржі на плечі та втікати...

Усе село порозбігалось, а одна жінка тільки родила — не здужала утікати та й осталась. Вона ж то і розказала: як прийшли татари, давай усе палить. Повиривали усе, що було в землі позакопувано; тільки одні ями залишилися.

Прийшли до тієї жінки у хату, але її не чіпали, бо вони таких, що тільки-но родили, не чіпають. А дітей взяли, поставили коло стінки і придавили лавою. Кров ротом і носом пішла — подавили... Вона, бідна, сидить ні жива ні мертва, звісно, як уже там матері дивиться на дітей. А далі, як пройшли вже з села, вбіга один: «Марушка!» — каже та й показує, щоб та дала напиться. Вона, як вже там здужала, підвелась і повела його у погріб. А там стояла велика діжка з буряками, чи з чим. «Нахились!» — каже та й показує, щоб він нахилився. Він тільки нахилився у діжку, а вона його за ноги та туди, та й утопила...

ЯК ЖІНКА ДВАНАДЦЯТЬ ТАТАР УБИЛА

Розповідають, що десь тут у наших сторонах як напали раз татари, то в одній хаті також лишилася жінка. Певно, що не навмисне лишилася. Доста того, що як прийшли татари та й питаються її за гроші, а чули, що тут багач живе, то вона й каже, що гроші чоловік у коморі закопав. «Добре, веди нас до комори!» А там комора була будована по-старосвітськи: без дверей, вікон, тільки в стіні отвір був такий, щоби міг чоловік улізти. Завела їх тота жінка перед отвору та й каже: «Лізьте!» Татари кажуть: «Ні, лізь ти наперед!»

Влізла вона до комори — комора темна, а в куті на-
мадала різак від скриньки, що січку ним ріжуть. Взяла
вона той різак, стала собі при стіні та й каже до татар:
«Ну, лізьте за мною, я вам покажу, де гроші закопані».
Що тільки татарин устроїв голову в ту діру, а вона як
махне різакom — здорова баба була, — так тому відразу
голову відрубала. Тоді вхопила тулуб і втягнула до-
середини. За першим лізе другий — вона й його так само
справила. Далі третій, четвертий... Так їх дванадцять
погибло. Але тринадцятий устроїв насамперед руку,
а вона, бідна, поквапилася та й мах!.. Тоту руку відтяла.
То вже тоді татари побачили, що то за штука. Вже й гро-
шей не дошукувалися, а зараз вибігли і ту хату під-
палили, і та жінка згоріла там разом із забитими
татами.

БОЙКІВЩИНА

У яких роках то було, я й сам не знаю, лише старі люди все таке говорили. Як напали татари, десь там на ріці Калці щось дванадцять князів-королів було з військом. Та й ті татари, монголи, всяка біда шістьох узяли в полон, а шість утекли після бою сюди в гори. Найстарший татарський хан із раненими та ослабленими своїми вояками вернувся назад, а величезний загін, то орда називалася, виправив з мурзою доганяти наших.

Тутечка в горах уже жили люди. Вони разом з тими пітьма князями-королями і їх військом зачали готуватися до бою. Зробили від гори до гори почерез Лімницю такі стіни з грубого дерева високі. Дві стіни, одна від другої на кілька метрів, а всередину наметали каміння, наносили глини. У стінах приспособили отвори,

аби вода мала куди йти. На ті отвори поробили такі великі двері, щоб воду мож було спирати і пускати, коли треба. Позакривали вони то, і набралос я води, як у морі.

Нижче тої гати був густий ліс. Люди взяли й понад дорогу всі високі дерева коло землі понадрізували, лиш так маціцко полишали, аби вони самі не попадали. Потак маціцко ще й вершки позв'язували уживками, щоб одне дерево тягло друге, як зачне падати. Такого нарobili щось на пару кілометрів, оде пониж Небилова. Відважніші хлопці поховалися в лісі, в корчах замаскувалися, чекають.

Надійшла татарська кіннота. Як передні доїжджали до кінця лісу, хлопці за сигналом голосної зозулі разом дрилили тоті смереки. Там таке наробилося... Кого не вбило дерево відразу, то коні покалічені топтали копитами. Крики, стогін, прокляття, коні іржуть, хроп'ять... Світ такого не видів. Мало хто виліз живим, а хлопці-сверховинці теж не сиділи тихо — сокирами, кіллям, списами, мечами били татар, аби більше не лізли на нашу землю.

Але орда велика. В ліс не всі зайшли: вони розтягнулися на багато кілометрів. Мурза кричить до тих, що не були в лісі:

— Ідіть далі вперед! Одні бийтеся з тими, що в засідці, а другі розчищайте дорогу! Вперед! Їх там мало! Туди й наші хлопці

Підійшли татари аж під ту гать. Туди й наші хлюпали відступили з лісу. А на стінах від гори до гори на тій глині, що межи деревом, у великих котлах кипить смола, вода, всюди купи каміння, великі колоди, кілля довге. Не лише чоловіки, а й кожна жінка і дівчина мали свою роботу. Чоловіки стріляють, відбиваються кіллями, мечами, шаблями, а жінки — та зачиряє окропу, та по очах, та — смоли та по писку. Але й наші гинуть, бо татари одні лізуть на стіни, а другі стріляють. Увидів князь-король Данило, що біда, жаль йому людей, і сам він уже поранений, але чекає, сам б'ється і других заохочує: «Усі підійдуть сюди!»

— Ще продержіться, най усі підійдуть сюди. Татари трохи відступили. Там до них підійшли ті, що прилипилися були, чи спеціально їх держали для вирішального удару. Видять вони, що наших мало, а мурза кричить:

— Вперед, монголи! Ви півсвіту завоювали, а з отого жменькою не дасте собі ради! Вперед на них! Усі вперед! Біжать татари до стіни, несуть драбини, а князь король Данило:

Біжать татари до стіни, несуть драбини,
король Данило:

— Гей, хлопці-верховинці! Викупайте їх у нашій во-
диці!

Відкрили двері, ринула вода з такою страшенною си-
лою, що все те військо витопила. Мало який десѣ на
горбі лишився. Маленька горсточка їх вернулася геть,
щоб там у себе зібрати нову армію і знов іти воювати.

Минуло так кількося там років, і вже сам новий хан
суне. Київ, Галич узяти, спалили, людей вибили... Біда,
горе...

Перечули про то наші в горах. Понад кожною дорогою
через Карпати стали готуватися. Там річку перегоро-
дять, там на крутім схилі, на такій зарві пририхтують
каміння, аби зсунути ворогам на голови, там на горі, де
понад дорогу чисті поля, натягають, скільки лише мо-
жуть, колод, а потім котять то на військо, там понадри-
зують у лісах смереки так, як у Небиловім, там ли-
шать вузький прохід, а з обох боків намечуть купи су-
хого ріща, а тоді хтось підпалить, коли татарва зайде все-
рєдину. (Та то й сирі смереки та ялиці дуже горять у
лісі.) Ну, всюди-всюди щось придумували таке, що ні-
хто б і не сподівався.

Але хан татарський має велике військо і пре далі
й далі. Зрихтувалися наші до бою і на відкритому полі.
Прийшли туди й князі-королі з своїм військом, але його
мало вже: вигинули, бідні, коло Києва, коло Галича,
коло кожного міста. Верховинців тут більше було. Стали
битися повиш Перегінська на Закерничнім шаблями,
мечами, списами, кіллями... Де яка долинка була —
заповнилась кров'ю. І на нашім, ясінським боці сіклися.
То місце називається Посічі. Уздрів хан, що не пере-
може, і каже:

— Тікайте! Ті так затято б'ються, що ми все військо
втратимо!

Відійшли, порадилися і пробують іти понад річку
Стрий, а далі на Тухлю, але й там їх Захар Беркут вини-
щив чимало. Таке було над кожною дорогою, що вела
через Карпати. Мусила татарва обминати гори, бо не ма-
ла тут спокою ні вдень ні вночі.

Так само завзято билися верховинці і проти інших за-
войовників, отих, що їх посиляли польські та угорські
королі. Наші і з Довбушем ходили. В опришках навіть
дівчата воювали. Оповідали і про такого Івана Бойчука,
що мав цілий загін опришків і стрясав панські маєтки.

І до роботи бойки були здібні. Він що увидить раз, то
вже й зробити може. У нас кожний чоловік і столяр,

і стельмах, і боднар, і будівельник, і рільник, і маржину-
файно догляне, і кожухи вмє шити, і мурувати, і полю-
вати, і пасічникувати, а жінки як красенько прядуть,
тчуть полотно, сукно, рушники вишивають, плетуть
рукавиці, светри, а тепер уже й спідниці. Лише зайдіть
до якої схочете хати в Ясені і подивіться, які килими
на верстатах родяться. Ну, все-все, що лише треба люди-
ні, то самі собі зроблять. І музику красну мають, таж,
певно, чули:

Ой ніхто так не заспіват, як молоді бойки,
А як підуть тацювати, скачуть полегойки.

Бойовиті, відважні, працюваті наші предки були. Що
жінки, що чоловіки. За то й назвали їх бойками. Бой-
ко — то дуже славне ім'я. За нього цілий світ знає. А де
жиють бойки, там і Бойківщина.

ГУЦУЛЬЩИНА

У наших горах люди жили з давніх-давен. Будували
вони собі пристанівок у поточинах, де текла вода і не
дуло вітром. Збільшилося народу в горах, коли наш край
зачала плюндрувати татарва. Тоді наші гори кишили
втікачами. Найбільше їх крилося від чорної біди коло
найвищої гори. Чорною гора була для втікачів на нових
місцях необжитих. Чорніла вона і в очах ворогів, що не
могли вони її досягнути, бо то непрохідні пуші стояли.
Так і понині називають ту гору Чорною.

Втікали сюди люди навіть з Києва. Говорили, що най-
більше було золотарів, різбарів, шивкин, ткачів, куш-
нірів, майстрів і музик, що сам князь сказав їм в гірсь-
ких дебрях сховатися зі своїми скарбами.

Для своєї роботи ці люди мали доста матеріалу. Тоді
ще сила тисових лісів росла тут, а дичина волочилася
людям попід ноги. Було і з чого майструвати, шити і
ткати.

Після першого разу татари занеслися до нас і майже
кожної весни та літа нищпорили по наших селах. Людям
в гір було небезпечно виходити зі своїх схованок. Навіть
і ті, що мріяли повернутися назад додому, залишалися
навічно в горах. Вони розселилися по гірських закути-
нах та й взиялися за гаадівство. Найбільшим їх багатст-
вом став товар. Та хліба гірська земля не могла вроди-
ти на веік. Його гірські люди шукали по долах. Вони

клали на коні свою працю, бо доріг для возів у горах тоді не було, і мандрували по пільних і підгірських селах за хлібом.

Мандрівники йшли гуртом. Кожний гада мав до того коня, на якому візся, ще два-три коні зі своїм добром. Всі вони мали зброю, бо ніхто не міг їм гарантувати щасливу дорогу.

Людей, що мешкали в горах, називали горянами. Коли їх збільшилося до того, що в потоках стало тісно, вони сантужилися¹ на верхи. Тих, що будувалися по верхах, називали верховинцями.

Як люди з гір показувалися по долах у своїй одежі, зі своїми нацяцьканими кіньми, у подолян це викликало зацікавлення. А до того, аби прикликати до свого добра найбільше купців, верховинці грали на сопілках. Люди вибігали з хат і на дорозі виділи свято. Всі подорожні, навіть жінки, їхали на конях. Їх одежина була прикрашена, кінська зброя так само блищала від прикрас, сопілка кликала до танцю. Поки починали обмін виробів на зерно, прибулі тягнули молодниць в танець і співали:

Гуцалася, гуцалася, гуцалася дівка,
Вона би ся не гуцала, якби не сопілка.

Як обмін закінчувався, подорожні від'їздили. А що всі вони вже гуцалися на конях, то за ними жартома викрикували: «Гуцакі! Гуцкани! Гуцани! Гуцули!» Найбільше таке кричати любили діти, дівки і парубки. Та цього було їм замало, і вони ще й проказували співанку:

Гуц, гуц, гуцули на сивій кобилі,
Один їде на хвостіку, а другий на гриві.
Один їде на хвостіку та в сопівку грає,
Другий їде та й на гриві, гриву розчесає:
Не той гуцул, не той гуцул, що загуцулися,
А той гуцул, а той гуцул, що в горах родився.

Нам слова «горяни» і «верховинці» не так пасували, як гуцул. Бо гуцул — це їздець, танцівник, музика. Тому воно, тото слово, так пристало до нас. Від нього й наш край Гуцульщина.

¹ Спливали.

БУБНИЩАНСЬКИЙ ЗАМОК

— Знаєте, хто то Перун?

— Хто?

— Перун метав блискавками, прав громами. А як добре змучиться, то злізе з хмар, ляже собі на зеленім моріжку перед тими каменями, по яких бубнив блискавками, і відпочиває.

Раз прийшов туди зі своїми слугами, таки людьми, залишив їх, а сам більше не показувався туди. Люди ходили дивитися на то Перунове каміння і його слуг, що там сиділи,носили їм всякі дари.

Довгі літа то потривало. Учув галицький князь про той камінь.

— Сідлайте коней, поїдемо подивитися на то!

— Добре, княже.

Йому те місце сподобалося. Та бо то на всі Карпати ліпшого не знайдеш. Він прогнав Перунових слуг, а своїм воїнам каже:

— Збирайте найліпших, наймудріших майстрів і будуйте тут замок! Такий замок, аби його ніяка ворожа сила не могла здобути.

— А де краще ставити: отут перед каменями відразу чи трохи далі?

— Ставте на каменях зверху і поміж ними. А де є доступ, викопайте глибокі рови.

— Твоя воля, княже.

Привели майстрів, закликали людей з гір і долів та й поставили замок такий сильний, що його жодна сила не могла здобути. В нім сиділа княжа сторожа, що пильнувала, аби тими полонинами не закралися сюди через гори мадари.

Там рів є, в камені кімнати видовбані, а наверх ведуть сходи. Дерево прогнило, а мури ще полишалися. Криниця у великім камені видовбана така глибока, що йде аж під нього в землю.

Ходив туди і Довбуш. Любив там собі спочивати. Якби не та Дзвінка, що його зрадила, був би ще довго прожив. А вона віддалася за Штефана Дзвінчука та й розказала йому, чим можна Довбуша вбити.

Як уже Довбуш прощався з тим світом, у горах зірвалася така буря, такі громи, а вітри хватнули ту Дзвінку в хмари й вергли її коло того замку. Як станете лицем до тих кімнат у скелі, то з лівого боку і трохи зверху високий камінний стовпище. То Дзвінка скам'яніла.

СЕЛО ТУХЛЯ

Чув я то від дуже старих людей. Бувало, отак посходяться та й приповідують собі всячину. А там хтось з молодиків:

— А звідки-то взялася наша Тухля? Як-то село стало?

— Та, може, ви, нанашку, приповісте? — кажуть до того старшого чоловіка.

Він витягне люльку з рота, глипне на нас:

— Хотілибисте знати то?

— Дуже хочемо. У школі нам таке не кажуть. Та й звідки-то вчуємо, як не від вас, нанащечку?

Та й так помалу, помалу чоловік розохотиться, розговориться.

— Тухля, Тухля... Було то ще, може, й сотка літ перед татарами, може, й більше... Жив десь на долах, а чи близько, чи далеко, того я не чув, якийсь чоловік. І щось йому там дуже догріло. Так, що не міг там далі лишатися. А може, й не хотів, бо між людьми всяке буває. Досить того, що забрав, що міг взяти з собою, і пішов у гори.

Ішов тою дорогою, що ще за київських князів була. Нею ходили геть на Закарпаття. А звідти до нас. Та чи чулись, куди та дорога йшла, де вона була?

— А ви нам повідajte, бо ми хіба так соте через десяте знаємо.

— Та дорога йшла сюди понад ріку, понад Опір. На Зелем'янці розходилася. Одна вела попри потік на Сукіль і Брязу, а далі туди й до Галича. Другою можна було йти понад Опором аж до Сипевідська і далі на доли. Яка-то дорога вже була, не знаю, але помалу можна було нею проїхати через Бескид.

Ну, та й той чоловік ішов день, ішов чи їхав другий... Довго і пиняво то робилося, тут охляв, від'їхав трохи від дороги вбік та й став. Відпочив, помалу пороздивлявся, місце йому сподобалося і вже далі не хотів нікуди йти. Там десь побудувався та й остався жити тут. Коло нього ще якісь осіли та й поволі газдували...

Але то недалеко дороги. Чи то князь, чи король якийсь виправив своїх дружинників провідати наші гірські терени, хто де живе. Приходять вони сюди та й увиділи ті хати. Йдуть до них. Хто там сидить? Хто там є? Натрапили якраз на того, що сюди зайшов першим, бо його хата була скраю.

— Як ти тут взявся? Чого-ти тут?

— Та, — каже, — тут охляв та й лишився жити.
— А як оте ваше село називається?
— Ніяк ще не називається. Ту-м охляв та й усе.
— Запиши, — каже старший дружинник до другого. — Ту охляв.

А той спішив, чи помилився або недочув, та й написав Тухля.

— Нанашку, а в яким місці ті перші хати стояли?

— А я їх видів, гадаєте?

— Та, може, десь чули?

— Чути, то-м чув. Казали одні, що он там, як у керунку до Либохори, у Мельничнім потоці. А другі приповідали, що Тухля спочатку була в Черенищах над Зелем'янкою, над тим потоком, що дорога попри нього вела на Сукіль, Брязу, на Болехів. Але потім сталася біда. Напала на людей якась хвороба: чи чума, чи холера. Люди вмирали, як мухи. Їх там усіх поховали. Відтоді то місце Гробищами називають. Лише якась маленька горсточка з них потім перебралася сюди, де нинішня Тухля.

А ще проказували, що тоді перші тухляни жили на Погарі. Там і тепер є з десять хат, файні ораниці, пасовища. Є де вівці та маржину попасти. Одну ораницю там називають Городища. Туди пару літ тому вчені ходили, щось там міряли, копали, казали погарці, що по-знаходили давні речі.

— А з тих трьох місць, де найпевніше могла бути перша Тухля, як ви міркуєте? — питали ми.

— Якби я то видів... Могло бути й таке, що якісь хати стояли на Зелем'янці, інші — в Мельничнім, а ще трохи — на Погарі. Той наш письменник Франко десь сьгнув, десь довідався, що тухляньська полонина називається Тугарське. Туди із Зелем'янки ходять. То, може, там і найбільше жило людей, над тим потоком Зелем'янкою до того татарського нападу, про який знаєте із Франкової книжки «Захар Беркут».

Тож не одна сотня літ пройшла. Але Тухля, її назва від того, що тут охляв чоловік і не міг далі йти.

СТРИЙ

Ходили ми з татом до Сможі купувати воли. Поки тато щось там робили, мене лишили коло биків. Вони були спокійні, скубли траву недалеко від ярмарку, а я

стояв та й слухав, як старший чоловік оповідав жонам і хлопцям про наші ріки Стрий і Опір.

Було, каже, колись два брати. Старший такий поміркований, розважний, а менший прикрий, раптус гарячий. Не любив подумати, що завтра буде, аби йому лиш нині добре.

Зібралися вони обидва десь у дорогу. Хотіли подивитися, який-то світ там далеко на долах. До того часу вони жили під горою Явірником на границі з Закарпаттям. Та перед дорогою усе треба файно відпочити. Старший каже:

— Лягаймо, брате, спати, бо завтра ще досвіта треба вставати. Дорога далека, буде тяжко йти. Місця не знапі.

— Ти лягай, як хочеш, а я ще побігаю, подивлюся з гори, як буде сонечко йти на ніч.

Помчав, аж вітер за ним знявся. Спати ляг пізно і не коло брата, а окремо. Набігався та й заснув твердо на другому боці гори, що й не чув, коли старший пробудився. Той кликав його і шукав, а тоді зайшла йому думка, що молодший, певно, сам уже повівся, і пішов, вибираючи зручні місця, такі рівні долини поміж горами, геть загнув півкруг аж попід Турку, далі завернув на Кропивник, Довге, Корчин...

Молодший схопився, а сонце геть-геть високо на небі — старшого брата нема. Зірвався — і прост через гори, дебрі і скали пре, шумить, піниться. Ледве догонив старшого брата якраз там, де він мав уже вибиратися на широку рівну долину. Вперся тому в правий бік, схопився рукою, бо далі вже сам і сили не мав йти.

— Ну, та чи вгадаєте, молодички, — питається той старший чоловік, — як тим братам на ім'я було?

— Той, що попід Турку ішов і далі на Корчин, то Стрий.

— А молодший?

— А той другий — то Опір.

— А не повісте, що далі було з тими братами? — запитав я того чоловіка.

— Можу й то повісти, як так хочете. Брати Стрий і Опір мали якогось родича, називався Дністер. Та й вони оба до нього поплили. Далі разом уже туди, де збираються води майже з усієї України, до Чорного моря.

Люди полюбили розважного старшого брата, побудували над ним місто, і то не маленьке. Може, й ти, хлопчику, знаєш яке?

— Знаю. Та то Стрий. Колись дідо возили до Болехова луб'я продавати, брали мене з собою, і я тоді був у тім місті.

...Вернувся тато, і ми погнали волів на Погар.

ГРЕБЕНІВ

Іде, бувало, тато до Сколього, везе на ярмарок трохи сіна продати, бо треба гроша податок заплатити та й до хати щось купити, а я прошуся, так уже забігаю коло нього:

— Візьміть і мене з собою!

— Та де тобі, дитинко, в такий світ трястися на возі? То мука. Встати треба досвіта, а вернемося опівночі.

— Візьміть, я й на возі посплю, як схочу.

Та й що мали зі мною діяти. Брали на віз, добре загорнуть, щобимся не застудив, та й ідемо.

Коні йдуть, а тато приповідає всячину. І про села, через які веде дорога до Сколього. Спустимося із Зелем'янки в Гребенів, а тато:

— Ану, дитинко, придивися добре, чи вгадаєш, чого то село так називають?

— Ая, та де я вгадаю. То треба знати: його не сьогодні та й не вчора збудували.

— А ти придивляйся, може, й увидиш.

Дивлюся я по хатах, по дорозі, по горах і полях і нічого не можу зрозуміти. Тато мовчать. А я вже не питаю, знаю, що скажуть. Хочуть, аби я своїм розумом дійшов до того. А який там розум у дитвака, що не ходить ще й до школи. Читати я навчився вже підпирубчаком від сусіда і то не з букваря, а з Шевченкового «Кобзаря».

До школи не було як ходити.

З'їдемо так пониж Гребеньова на Святослав. Тато зупинить коней, дадуть їм перепочити, нагодують, напоють...

— Ну, та чи ввидів, чого то Гребенів?

— Я всюди придивлявся, але того не можу зрозуміти.

— А ти пороззирайся понад ріку. Видиш, які гребені піску та каміння понасував Опір? Колись їх бувало й більше, а тепер то забирають на дорогу. Від тих гребенів, що вода такими рядами нагрібала, і село назвали.

Люди зайшли сюди, як починалася панщина. Їх тут родини, у яких прізвища не було колись. Стали записувати й питають:

— Як ся пишеш?
 — А ніяк.
 — Як-то ніяк?
 — Та так, пане, що не маю прізвища. Називаюся Василь чи там Юрко та й усе.
 — Ти з Гребеньова?
 — Ну, а звідки ж?
 — То я пишу Гребеняк. Будеш відтепер писатися Гребеняком.
 — Та най би було. Гребеняк незле.
 Потім тоті Гребеняки розмножилися, і їх можна наді-
 бати й по других селах.

ПРО УРОЧИЩА В ЗВЕНИГОРОДІ

Через Звенигородку тече невеличка річка Погибна. Та й увесь байрак зовється Погибна. Колись там були великі лози. От татарва як набігла, то кілька чоловік сховалось та й сидять у тих лозах. Коли ж дивляться, аж татарюга піймав чоловіка та й веде через місток. То вони й кажуть: «От погибне чоловік ні за собаку!» А один каже: «Побіжу я його обороню, у мене ціп є». Да з ціпом до того татарина вискочив та і вбив татарина, і чоловіка одняв.

То вже тоді ті люди й кажуть: «Отже, як мав чоловік погибнути, то нехай лучче річка зовється Погибною, щоб тут уже ніколи люди не погибали».

А через гору єсть озеро Топило. Там хлопець, чи що, втопивсь, то й прозвали Топилом. А воно так, що як літо жарке, то все й висохне.

А за тією долиною, через стрелицю — урочище Козацький Курінь. Як було ще тут колись староство, то було, старостянські козаки стережуть дубини.

А ще єсть тут у Судзіївці могила Звенигород. Бог її знає, чого вона так зветься. Тільки кажуть, що Звенигород був колись козацький город: од жадного двора козак виходив. І на самій отій могилі суд стояв, бо город далеко розходився. А в Гудзіївці жив колись чоловік Гудзь, то од його вже і вся слобода Гудзіївкою прозвалась.

Ще Шугайлова могила єсть. І назвалась вона Шугайловою ще тоді, як Україною князі правили. То було оце як стануть гриничиться, то село на село йде. Той каже: «Сюди гринича!», а той каже: «Сюди!» Так один козак, Шугайло, вискочив конем на могилу, а його з того боку

кулею як дали, так він з коня. Там його й закопали, і могила з того часу як Шугайлова, то й Шугайлова.

А у самому горі, оце саме, де городничий живе, зовється Натягайлівка. Що, було, як б'ється навулачки парафія на парафію, то як доженуть до того місця, то вже добре за чуби натягають; от і Натягайлівка.

А де тепер живе Головачевський, то звався Грецький Куток. Було, як збираються на грець¹, чи то, бач, навулачки, то зійдуться на той куток самі старі та й розкладають раду, як зайти, чи з того боку, кому попереду, а кому позаду, а кому по боках іти. І так собі тайно змовляться да потім уже й пускають дівчор, аж поки й до старих дійде. Було, оце такий старий чоловік буде, як я, то бороду в зуби та й пішов гулять з кулаками. Та часом старий б'ється ще лучче молодого. Тепер як гулять, то йдуть або на музики, або у шинк, а тоді — то все навулачки. Оце зустрінуться де-небудь хлопці:

— Здоров, брате!

— Здоров!

— А давай навулачки!

Той того в груди, а той того.

А по сей бік Погибної — Кучугурівка. Колись сє місто було зовсім пусте. То якийсь чоловік прийшов, чи з Бердичева, чи що, на слободу та й сів собі коло Погибної. Ото призивають його пани:

— Як тебе зовуть?

— Олійник.

— Е, треба тобі друге прізвище дати, щоб тебе твої пани звідти не взяли.

— Та я, — каже, — панове, на таких кучугурах сів, що ніхто не зайде, ні заїде.

— Ну, будь же ти Кучугуром.

— Як Кучугур, то й Кучугур.

Да опісля і увесь той куток назвався Кучугурівкою. А по той бік річки Звенигородки зовється місто Цяпівка. То ж була колись пустиня, а один чоловік із жінкою прийшов на слободу ж таки та й сів собі один одним за річкою. Так, було, жінка його вийде вранці та накуррей: «Кур-кур! цяп-цяп!» А люди з сього боку сміються, було, та й прозвали того чоловіка Цяпом, а од Цяпа і весь куток став Цяпівка.

А ще, як їхати на Калниболота, то од города верстов п'ять стоїть камінь Писанка, що сини поставили колись над батьком. Писанка той був родом із Стебного (дві

¹ Тут у значенні «герць».

версти од Звенигородки), старий, дідизний чоловік, і такий, кажуть, був козак, що нехай до його стріляє, то руку наставить да й кулі вертає назад. Як ще були козаки у староспичи Солтикової, то вже, було, без його не підуть гривничиться, бо не їх буде сила. А як же Писанка є, то вже йдуть сміло. Так-от над тим-то Писанкою і стоїть той камінь Писанка.

ПОХОДЖЕННЯ ЗАПОРОЖЦІВ

Запорожців спрежду було всього шістнадцять чоловік, і звались вони чорногорами. Попервах жили вони десь вище порогів, в лісі, а повз той ліс ішов битий шлях. Дізнався якийсь-то цар, що по тім шляху — великий розбой, і послав військо. Через стіко там днів дійшло військо до того лісу і сунуло прямо в пущу. Іде воно та й іде, іде та й іде, коли чує — як затріщить, як залущить. Глянуло воно — аж на дубах курені, а відтіля виглядають чорногори. Генерал до них:

— Що ви за люди?

— Чорногори!

— Злазьте із дубів!

— А що ж вам від нас треба?

— Треба, щоб ви здались, от що!

— Знаєте що, люди добрі, — каже кошовий. — Ми такі хрещені, як і ви. Отбиваться не будемо, а лучше ідіть собі з богом, відкіля прийшли!

Генерал той як крикне: «Палі!» Стали вони палить, та не по чорногорах, а самі по собі, і вилягли, як снопи.

Явився сам цар і виклика трьох чоловік. Прийшли. Він за пістоль та до їх, аж воно не те, руки так і одібрало. Смикався він, смикався та й тоді просе:

— Ой, братці, не пустуйте!

— Добре, — кажуть, — дай же нам вперед бомагу, щоб була нам земля обмежована і щоб хто за межу перескоче, — той і наш!

Цар обіщав і став володять руками. Видав їм бомагу і назначив межу за сто верст вище порогів і за сто верст нижче порогів. Як стали вони кошем на порогах, народ так і сунув до їх. Тоді уже земля називалась козацькою, а люди — запорожцями.

Отак я чув змолоду од старих людей. Тепер покоління запорожців, що кинуло Січ за Катерини, живе, кажуть, під турком на Чорних горах, і козаки оп'ять звуться чорногорами.

ДЕ ВЗЯЛИСЯ ЗАПОРОЖЦІ

Один богатир та поїхав у дорогу. Виїхав у дикий степ, дивиться — лежить над дорогою голова, така розкішна та красива, видно, якийсь вояка поліг у бою з другим. Підїхав до неї богатир та й каже:

— Ех, воювала ти, буйна, воювала та й довоювалася!..

— Ні, — каже голова, — воювала я та й ще воюватиму!

— А, — каже подорожній, — так ти он яка...

Та взяв, підїхав до чагарника, назбирав дров та й запалив голову... Дивиться тоді на попільце, де саме лежала голова, — такий гарний, не надивився. Він взяв та й зібрав його в хустину.

Зїздив, куди було треба, приїздить додому, поклав той попіль на лаві та й вийшов з хати. А в нього, в того богатира, та була дочка, уже доросла. Взяла вона той вузлик з лави, розв'язала та й зачудувалася — таке гарне. «Ану, візьму покуштую». Узяла вона на язик того попелу та з того й завагітніла.

Через рік народивсь у неї син, та такий же хороший, як та голова була хороша. От і росте той син, та такий же хороший. Виріс уже чималий хлопчик. Женуть товар пасти: женуть і діти, й дорослі. Дівчинин хлопець, хоч іще й малий був, дивиться, що женуть і діти, та й собі прохає матері, щоб його відпустила погнати свій товар на пашу. Його пустили.

От і пасли вони гуртом, та все якось не було ладу між пастухами: які більші, то менших ганяють та й ганяють завертати, а самі не дуже-то завертають. От тоді той, дівчинин хлопець, і каже:

— Давайте оберемо отамана, котрий нами керуватиме!

Всі з нього сміються — звісно, мале ж воно. А він — на своєму: обирати та й годі!

— Ну, — кажуть, — як же ми будемо обирати?

— Та так, — каже хлопець, — кожен хай крикне на жаб, що ось гудуть у озері, хай замовкнуть. Кого послухають, той буде й отаманом.

Кричить один, гука другий, і так усі поодиноці перекричали — нікого не слухають. От тоді й сміються хлопцеві:

— Ану ж, гукни на їх ти!

Він тоді підійшов до озера та як гукне: «Цитьте!» — так і зааніміли жаби.

От і став той хлопець отаманом, і такий лад настав між пастухами, що всі не надивуються.

Лежить раз отаман у курені, аж по дорозі йде якийсь чоловік, а кругом шії йому, чи то бог так покарав, а чи поробив який лихий чоловік, — величезна гадина обвилася. Отаман і не дивиться в той бік, де чоловік той іде, а сам гука на хлопців:

— Ану, заверніть того чоловіка до мене!

Пішли, гукають:

— Іди, отаман кличе!

Той не хоче, а йде своєю дорогою. Прийшли хлопці до отамана.

— Не хоче, — кажуть.

— Підіть, щоб неодмінно прийшов до мене.

Догнали, кажуть:

— Грізно звелів отаман, іди до нього!

Тоді подорожній вернувся, приходе до отамана. А цей як гукне на гадюку:

— Ступай, — каже, — невіро, в свою сторону! Годі тобі християнську кров ссати!

Гадюка впала на землю та й поповзла геть.

— А ти, чоловіче, йди собі, куди тобі треба. Більше вона тебе не мучитиме.

А раз якось-то дуже провинився один хлопець перед усіма скотарями.

— Повісити його на коров'яці! — каже отаман.

— Та хіба ж коров'як видерже? — питаються в нього.

— Вішайте, та й годі! — відмовляє він.

Повісили... Тоді стали всі свого отамана боятись. «Це він, — кажуть, — і всіх нас може перевішати». А далі змовились утікати від нього. Та тільки куди хто не поткнеться втікати, аж воно вода кругом — не пускає. Нічого робити, вертаються до отамана.

— Ех, — каже, — хлопці, тепер уже нам із вами вкупі доведеться доживати.

Та розіслав по воді повсть, а там розклав вогонь, щоб варити на повсті кашу, потім посідали на повсті та й поїхали водою обирати собі місця, де краще. Ото з тих пастухів і стали перші запорожці.

ІВАН СІРКО

— Хто ж воно був той Сірко?

— Кошовий такий. Він такий був, що дещо знав. Оце, бувало, вийде із куреня та й гука на свого хлопця:

«Ану, хлопча, возьми пістоль, стань отам та й стріляй мені в руку!» Той хлопець візьме пістоль та тільки — бу-у-ух йому в руку. А він візьме в руки кулю, здаве її та назад і кине.

Вони, ті запорожці, всі були знайомі.

* * *

Сірко великий воїн був. Той знав, хто що й подума. Ото там, по тім боці Дніпра, були татари, Магомет жив. Та як задумують вони, було, воювать, то Сірко і каже козакам.

— Собирайтесь докупи, бо на нас уже орда піднімається!

Він сильний такий був, що його як хто шаблею ударить по руці, так і кожні не розруба — тільки синє буде. Не то що кулею, а шаблею! Уже татари які міри проти нього не робили, так нічого не зробили. Вони його шайтаном так і прозвали.

* * *

Давно, дуже давно це було, ще за запорожців та за кошового Сірка. Прошло чимало років, як жив Сірко, і хоч його не стало, а слава його не пройшла і не пропала. Він був на ворогів страшний і милостивий, а для християн — напроти, був дуже добрий.

Один раз запорожці пішли з Сірком у похід, а татари прочули про те, та зразу й набігли на Січ, та й почали там хазайнувати. Як хотіли, так і хазайнували: усіх православних християн забрали та й повели в полон. Женуть їх, а вони, бідні, не хочуть йти, та плачуть, та ридають так, що аж земля стогне. А татари на плач не вдаряються та нагайками їх підганяють. Якось почув про те кошовий Сірко. Зараз і кинувся з козаками в погоню за татарами визволяти християн. Та летить, як птиця! Добіг близько до татар, та баче, що їх дуже багато, а козаків дуже мало, і давай хитритись. Спинив свого коня та й крикнув до козаків: «А стійте, братця, підождіть, не ворухіться!» Ті спинились, стоять, не ворухаються. Він тоді скочив з коня, дав його другому козакові, а сам — кувирдь та й зробився хортом і побіг до татар. Татари бачать — хорт, та красивий такий, дуже подобався він їм. Узяли вони його, нагодували, приручили до себе. А як стали ті татари оддыхати, то той хорт

поробив їм так, що вони всі послули. Тоді він назад до козаків, та знов — кувирдь, і вп'ять зробивсь чоловіком. Кинувсь тоді з козаками на татар, усіх їх порубав, а християн вернув назад, на городи.

Християни дуже подякували Сіркові та й пішли собі додому щасливо, а Сірко з своїми козаками став гуляти по-прежньому.

* * *

Він по-справжньому не Сірко, а Сірентій Праворучник звався. Як умирав Сірентій, то дав такий заповіт, щоб у нього одрізали праву руку та аж сім год возили її за собою: «Коли я вму, то одніміть у мене праву руку і возіть її з собою сім год. І куди ви будете повертати, там буду й я воювати. Якщо будете возити мою руку, то ще права рука моя буде вами руководувати. А як сім год пройде, то ви одкопайте мене та приложіть мою руку мені в мою труну».

Отож Сірентія рука й ходила аж сім год по військах. А на восьмому році розкопали Сірентія та й приложили до нього праву руку, як вона була. Так ото він через те не Сірко, а Сірентій Праворучник.

«А як обсадите могилу округ деревами, то буде вам од мене велика заплата; а як порушите мою могилу, то буде вам од мене велика пригода».

І справді, ця могила Сірентія робити коло неї не дасть, ніяк не дасть. Орав тут якось один чоловік на трьох парах волів та до неї наблизивсь. Так усі пари його волів як уплутались докуп, та так збились, що ніяк не можна було їх розтягти. Збіглись усі люди з села — аж ніяк не можна. А він тільки й того, що до неї наблизивсь.

САВУР-МОГИЛА

На Савур-могілі колись-то жив ватаг Сава і держав шайку розбішак, таких, як сам. Жили розбійники в таких землянках або куренях; курені їхні були понад могилою, бо й досі zostалися глибокі ями.

Біля могили якраз над великим чумацьким шляхом, що звється Ростовською дорогою, стояло ратище. Було, як нічого їсти сердегам, то вони винесуть повсть або ряденце, простелять біля ратища і покладуть на ряденце

те все, що в їх послідніс зосталось і чого треба: чи там риби, хліба, пшона, солі, цибулі, або там чого другого, і виглядають чумаків.

Проїздять мимо чумаки, подивляться на рядно, то вже й знають, яку подать їм треба давати: той висипле сухарів, той солі, той риби, і їдуть собі далі. А як же котрий чумака не догадається, а більше того, що не захоче дати, то його грабили, а непокорний, то й били, — було всього. На простого чоловіка, було, ніколи не кидались, а панам так уже, кажуть, доставалось.

* * *

Жили мій покійний батько ще в Харківській губернії Васильківського повіту у поміщика Петра Матвійовича Кролевцева, у слободі Грипівці. Були тоді люди панські. Мене ще на світі не було, а батько мій, Семен, були у погонцях і доставляли з другими людьми провізію для війська, котре стояло біля Азовського моря. Тоді французи воював, чи що. Земля, де тепер живемо, розказували покійні батько, була не наша, і не скажу вам, чия вона була, а може, й зовсім їй не було хазяїна. Кажуть, був край чисто дикий: що за звіра та птиць всяких! Були, кажуть, і коні дикі, і кози, і всяка там птиця, котрої тепер нема, бо вже попереводилась.

От мій покійний батько їхали з хурою: везли там то сухарі, то крупи, то пшона. Переїхали Самар-річку, і стали їм попадатись понад шляхом байраки, такі ліски, значить. Заїхали вони од Самари днів за три, за чотири вже далеко, і ніхто їх не займав. Стали вони доїжджати до Савур-могили, коли дивляться, що за притча! — в байрачку, що над шляхом, стоїть ратище, застромлене в землю, а біля ратища лежить хусточка, на хусточці посипано небагато солі, пшона пучка і ще там дечого. Ніхто з погонців не знав, що воно за знак. Батько мій узняв, виїхав ратище із землі та й швириув його геть од дороги. Хусточки не займали, бо боялись, думали, то колдовство яке.

Тіко стали од'їжджати від того місця, де було ратище, коли це з лісу: бух-бух-бух! Так і повалило три воли у валці. В одного погонця був хлопець, літ там сімнадцяти, чи як, і він був такий родимий, що не на худо того, а на добро. От хлопець і каже: «Добийте вола того, котрий мучиться, поділіться, та зваримо кудешу». Войи так і зробили: добили вола, поділили його, наварили

кулешу з маханом і давай їсти. Тільки що стали їсти, коли до їх з лісу виходе три чоловіки, і один іде та кричить на все горло: «Рятуйте, хто в бога вірує!»

Погонці дивляться, коли в того, що кричить, очі так і повилазили і тіко на жилах теліпаються, а другі два ведуть його під руки. То самий був Сава, котрий мав розбійників на Савур-могили.

Прийшли ті люди до возів, а Сава й питається погонців: «Чи не найдеться між вами доброго чоловіка, котрий поробив би таке, щоб очі стали на своєму місці?» А товариші його й собі просять. Погонці не знали, що їм і відповісти. Хлопець же лежав на возі й нікому не показувався. Батько його встав, пішов до воза і питає: «Що їм відповісти?» Хлопець і каже: «Скажіть сліпому чоловікові, нехай нам доставе три воли, триста карбованців і те ружжо, котрим убиті три воли». Сказав погонець Саві, щоб доставив все те, що казав його син, а Сава і велів принести ружжо. Показали ружжо хлопцеві, а він і каже: «Це не воно!» Принесли друге. «І це, — каже, — не воно». Саві дуже не хотілось давати свого ружжя, та треба, бо очі миліші. От він послав забрати ружжо, гроші і три воли. Хлопець подививсь на ружжо і каже: «Оце так воно!» Забрав він те ружжо, гроші і воли та й каже: «Принесіть казан води». Товариші Савині принесли води і поставили на траві, біля хлопця. Хлопець узяв вирвав трави, зробив кропило, прочитав якусь молитву, що ніхто її не розібрав, покropив Саву, повдавливав йому очі в ямки і велів умитися водою із казана, а сам пішов та й заховався між возами. Умився Сава, блимнув очима і став бачити. Дививсь, дививсь на погонців — ні, не баче того, хто над ним насміявся. Він тоді й давай питать. Погонці не показують йому хлопця. Коли це вийшов хлопець, а Сава зразу й пізнав його. «Молод молодець, ти високо літаєш!» — каже Сава. Сказавши це, попрощався тоді Сава з погонцями і пішов на Савур-могили, до котрої було гонів, може, десять (около двох з половиною верст).

Одійшов ще геть-геть, став він та й гука: «Ну, згадаєте ж ви мене! Посміялись ви наді мною, буде вам ще хуже!» А хлопець і каже: «Коли так, то не дійдеш ти до свого куреня і за три дні!» Сказавши це, він щось прочитає, і перед Савою зробилась мов річка (воно річки не було, а Саві тіко так показувалось). Давай тоді Сава з товаришами ту річку перебродить. Бредуть-бредуть, та все й на однім місці.

Поїхали погонці далі. От через три дні вже одвезли все до війська, котре недалеко десь стояло, і вернулись третіх суток оп'ять на те місце, де варили куліш, біля Савур-могили. Дивляться, коли Сава з товаришами ходять на тім самім місці, де їх оставили погонці; штрикають паліччям у землю, мов у воду, і броду ніяк не найдуть, щоб перейти на той бік. Погонці заходились варити куліш. Сава подививсь в ту сторону, де стояли погонці, і показалось йому, що то стояла слобода. Прийшов він до їх, а хлопець і каже: «А що, посміявсь над нами? Не будь же ще два твої товариші, що на Ведмідь-могили та на Горілому Пні, то я б і тим очі повидовбував, щоб людей подорожніх не оббирали!»

Став Сава просити прощення у погонців, а хлопець оп'ять йому й каже: «Іди, чоловіче, з богом!» Пішов Сава на Савур. Як поїхали погонці додому, то вже Сава більше не жив на Савурі і покинув своє кишло. Покинули свої кишла і ті два ватажки, котрі жили на Ведмідь-могили і Горілому Пні, бо ними завідував Сава.

ЗВІДКИ ПІШЛО ПРИЗВИЩЕ І ІМ'Я БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Батьків Богдана Хмельницького не знає і не бачив ніхто. А на горі, де зараз церква, жив собі дід з бабою. Біля них ріс густий-густий хміль. У діда і баби не було дітей, і вони по цьому журилися.

Якось ранком вийшов дід з хати, почув ніби дитячий голос. Дід почав пробирати руками хміль і пішов туди, звідки чув голос. У густому-прегустому хмелю він знайшов хлопчика. Дитина лежала перед ним, а в голові в неї сяяло сонце. Дід перехрестився, взяв дитину і поніс до хати, а сонце теж пішло за ним. Тільки дід увійшов у хату, як побачив, що стіни розступилися, і на місці старої хати вирости палати, і в усіх палатах ясно-ясно стало.

Дід і баба назвали цю дитину Богданом Хмельницьким. Це тому, що вони думали, що сам бог їм послав цю дитину, а Хмельницький — тому, що знайшли хлопчика в хмелю.

Ріс Богдан не по днях, а по часах. Скоро виріс, і до нього з усіх усюдин сходилися козаки, а він що скаже, то так ті козаки і слухають його. Богдан з своїми козаками побудував церкву неподалік від своїх палат, а під

церквою викопав льохи, якими водив свої коні до Тясмину напувати, а як нападали на нього вороги, то він уходив з козаками у ті льохи, а потім зненацька виходив звідти і перемагав ворогів. Сильна людина була Богдан Хмельницький.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ І БАРАБАШ

Стали ляхи дуже вже налягати на козаків. Прийшло їх у Запоріжжя по два ляхи на одного козака. То козаки слали до короля листи, що «такі збитки роблять, що не можна ніяк прожити». Так король і дав їм права, а Барабаш-гетьман сховав та нікому не показав. От ляхи козаками й орудують. А Хмельницький був при Барабашеві за писаря в Чигирині. Сам у Суботові сидів, а туди їздив на писарство.

От як родилась у Хмельницького дитина, то він кумом узяв гетьмана. Як же впоїв гетьмана добре, тоді виїняв у нього з кишені хустку і перстень з руки зняв та й посилав до Чигирини свого джуру:

— Два коня бери та біжи в Чигирин по права!

Приїздить той джура до гетьманші:

— Пані! Заїлись із гетьманом пани, порубають його, так дайте тії права, що од короля!

— Отам же,— каже,— вони в стайні під ворітьми в глухій кінці, де п'ятка, у коробочку в землі.

Прокидається гетьман.

— Ой, куме,— каже,— куме! Була в мене хустка в кишені, а тепер нема. Був у мене перстень щирозлотний на руці, а тепер нема!

— То,— каже,— мій хлопець роздягав тебе, як клав у ліжку, то повиймав.

А сам усе позирає у вікно. Коли ж гляне гетьман, аж хлопець повів у стайню коня такого, що тільки ха-ха-ха-ха! Тоді вже й постеріг, що Хмельницький посилав по права.

— Ой, Хмелю,— каже,— Хмелику! Вчинив еси ясу і поміж панами велику трусу. Лучче було б тобі брать сукно не міряючи, а гроші не лічачи. Лучче було б тобі з панами добре поживати, аніж тепер по лугах потирати, комарів та ведмедів годувати!

Гетьман вже йде додому, а вони з хлопцем коней сідають та їдуть у Січ. Приїхали, вдарили в котла.

Зібрались козаки. Він вичитав один указ — не слухають, вичитав другий — не слухають. Та вже як третій прочитав, тоді всі й стали на баталію.

КОЗАЦЬКИЙ ПОЛКОВНИК НЕСТОР МОРОЗЕНКО

Був у батька Хмеля полковник Морозенко. Вельми славний був лицар. І всюди він перший: і під Жовтими Водами, і під Корсунем, і Пилявцями, та ще й під Кам'янцем-Подільським громив з козаками клятву шляхту голопузу. А ще спільно із загонами Максима Кривоноса здобував Високий Замок у Львові.

Кажуть, прийшов на Запорізьку Січ Станіславом Морозовицьким, а став Нестором Морозенком. З власної волі зрікся шляхетської віри, бо не міг спокійно дивитися на гірку долю українського люду, що стогнав у панському ярмі та бунтував проти сваволі і безправ'я. А ще розповідають, мав Морозенко розум за десятьох та кохався у книгах велемудрих. І полюбив його Хмель, як сина рідного, і нарік його, орла сизокрилого, полковником за битви звитяжні. А вже чернь простолюдна йшла грізною силою за своїм полковником. Не лякали її ні вогонь, ні вода, ні гармати військ шляхетських. Де пролетить кіннота Морозенка — засіяне поле трупом ворожим.

Боялася шляхта одного імені Морозенка і за всяку ціну хотіла знищити його. Що тільки не робили підлі пани! Підсиляли таємних вбивць, робили засади, три рази стріляли по нім куплені золотом найманці. «Козацьке тіло шляхетська куля не бере!» — сміявся Морозенко.

Козацько-селянське військо обложило з усіх сторін Збараж, як бджоли вощину. Тісно стало шляхті в замку, що й птиці ніде пролетіти. З Луб'янецького горба оглядав Хмельницький поле бою. Кидав проти ворога все нові заgonи.

— Б'ють козаки панство вельможне, аж пір'я летить! Ох і наваримо на банкет пива та шляхті на диво! — витукував задоволено гетьман.

Скликав Хмель своїх полковників на раду і мовив:

— Пан вельможний Ярема Вишневецький просить прислати у замок послів на переговори. Мабуть, набридла панству дохла конятина. Чи, може, щось хитре надумав підлий Ярема?

Задумались одчайдушні козацькі голови. І зашуміли полковники:

— За що гинули, проливали кров наші смільчаки?

— Шкода людської крові! — з боєм сказав гетьман.

— Краще вже шаблями та порохом розмовляти з ворогом, ніж слухати його підступні слова і брехливі запевнення! — переконував Богун задуманого Хмеля.

— Хто ж з вас поїде до Яреми? — спитав Хмель.

І вийшов перед Хмельницького славний лицар Морозенко. Поклонився шановному товариству і промовив:

— Пошліте мене, батьку Хмелю, і ви, чесне товариство, до пана Вишневецького.

І наступив ранок шостого липня тисяча шістсот сорок дев'ятого року. Ще сонце не сходило, а наш лицар Нестор Морозенко обмірковував з батьком Богданом, що звелить він сказати Вишневецькому. А що скаже хитрий езуїт?

На сивому коні в товаристві двох козаків їхав Морозенко до Збаразького замку на розмову з Яремою. Побачили пани, хто до них їде. Жахнулись і скипіли ненавистю. Позбігалася вся знать Речі Посполитої, дали знати Яремі.

Морозенко їхав повільно. Ще трохи — і відчинять перед ним браму до замку з наказу Яреми. Вмить сонце зайшло за хмару, потемніла земля, зірвався з шумом вітер. Посипалися зрадницькі кулі на послів Хмельницького. Одна куля влучила в серце Морозенка, друга — в голову, третя — в живіт. І похитнулося козацьке тіло. Та не впав Нестор, а йшов ще кілька кроків. Налякані вельможі щезли з мурів замку. Ще крок-два — і похилився Морозенко на мур фортеці. Помер стоячи лицар славний. Вітер ламав гілля дерев, а з неба ринув, як з відра, густий дощ. Плакало небо, плакала земля за Морозенком.

Під зливним дощем схопили козаки тіло полковника і чвалом привезли до козацького табору у Луб'янки. Заплакав гірко гетьман Хмельницький над Морозенком. Наказав урочисто поховати його. Тіло славного лицаря на возі козацькому везли по всіх сотнях, полках. Схилилися додолу стяги, лунали вистріли з мушкетів, самопалів. Прощались з полковником. Старі козаки, що не раз дивились смерті в вічі, нишком втирали сльози. Тяжко сумували козаки, йшли за возом з похиленими головами аж до могили Морозенка.

Тужний спів, вибухи самопалів... Тіло Морозенка віддано землі. Біля нього поклали шаблю, даровану Хмельницьким. Коли ж висипали могилу, то пішов зливний дощ. То плакала вся Україна за славним лицарем волі. І залунала по всій Україні тужлива пісня:

Ой Морозе-Морозенку, ти славний козаче!

За тобою, Морозенку, вся Україна плаче.

З діда-прадіда розповідають, що похоронили Морозенка під селом Критівцями, недалеко ставка Звіринець. Ще сьогодні там видніє могила, козацькою звана, де й недавно знайдено шаблю. Може, вона Морозенкова?

СРІБНЕ ОЗЕРО

Це було давно. Казали мені ще мій дідуньо, що це було тоді, коли Хмельницький панів бив. Літ, згадували, буде більше, як двісті, а може, й триста.

Раз вночі приїхав з магнатами і сучий пан Ярема Вишневецький. Всі вони були дуже перелякані, голодні, змучені. Наказав зібрати все дороге із замку — посуд, таляри, срібло й золото, щоб вивезти його перед приходом козаків і повсталих селян. Позбирали все в скрині, окували їх — та й гайда. А рано-ранесенько приїхали з Луб'янок вершники-козаки від батька Максима Перебийноса. Недалеко втікали пани, бо їх сповістили про козаків. Переляканий Ярема, переодягнувшись за бабу, за два дні аж у Львові опинився, а діаманти, срібло й золото казав у озері потопити, та щоб ніхто не бачив. Кинули шляхтичі все те у скринях в озеро. А самі втекли.

Минуло небагато часу. У Збараж з військом прибув Максим Перебийніс. Ішов біля озера, захотів пити, бо надворі було дуже душно, і коня хотів напувати. Чи це, може, його щось манило, чи, повідають, у нього такий характер був, що все знав... Отож тільки кінь ступив в озеро, як раптом став на щось тверде. Максим зачепнув води, а шаблюка стукнула у воді по залізу якомусь. Засміявся Максим, аж носом ще більше перекосило. Наказав витягти з озера скарб панський. Більше десяти возів з великим скарбом прибуло у табір до Максима. Відтоді і озеро назвали Срібним.

Кажуть, що частину скарбу віддав Максим татарам, щоб не брали тут народу нашого в неволю бусурман-

ську. А частину віддав у Київ в монастир, щоб помолилися за душі тих, хто поліг у бою з шляхтичами та невірними бусурманами.

СЕМЕН ПАЛІЙ

В Мотовилівці колись жив собі з жінкою, з діточками чоловічок. Раз поїхав він орати. Оре він та просить бога, щоб хороше вродило. Жінка обідать йому принесла; чоловік пообідав та все працює. От надвечір чує він, що плуг його за щось зачепився. Дивиться — якась здорова мертва голова.

«Господи, боже мій! Це, видно, яка-небудь лицарська голова, — подумав чоловік. — Недобре, як вона буде валятися по полю; треба її закопати на цвинтарі і одслужить за душу умершого».

Подумав-погадав, а тим часом сонечко зайшло. Чоловік обережно положив голову в хустку і пішов додому, а дома положив голову на лавку і сів вечеряти. Сіли коло його і діти, і жінка. Попоїли вони галушок чи чого бог послав, може, й нічого, опріч хліба святого, не лучилось, повечеряли, встають, а жінка подивилась на голову та й каже:

— Оця голова, мабуть, на своєму віку багацько хліба переїла.

— Буде вона ще їсти, — одказала голова.

— Еге, так ти такий! — говорить чоловік. — Не треба ж тебе нести на цвинтар да служити панахиду. Знаю я, що з тобою робить.

Узяв її, виніс за свій вишневий садок, у чисте поле розіклав багаття і давай палить. А голова горіла-горіла, поки стала порохнею, так як-от сахар. Подививсь чоловік і, бог знає з чого, взяв ту білу порохню в хустину (наче насміявся над нею), приніс додому і мовчки положив на полицю.

Незабаром, може, через день, пішов він з жінкою до церкви, а в господі остались тільки дочка та малий хлопець. Дочка вже і борщ застала у піч, уже й локшину зварила: сказано — день воскресний; оставалось тільки посолить страву — так нема ж солі.

— Отам, Галю, на полиці лежить у хустині щось біле, мабуть, сіль, — говорить брат.

Сестра стала на лавку, взяла хустину, подивилась і говорить братові:

— Не знаю, чи це сіль.

— Лізни, то і визнаєш, — каже брат.

Вона покуштувала раз — нічого, вдруге, втретє — і говорить:

— Оце яке нудне! — І положила знов на полицю.

От минає неділя десять, а може, й більше, упала дочка в ноги батьку-матері і говорить:

— Я в тяжу, отак було і так.

Почухав батько потилицю, поморщився, треба йти до пана да розказать усе, як було. Пан одібрав од його хустку, а через півроку дочка привела уже сина. Охрестили його і назвали Семеном Безбатченком.

Хлопець ріс, уже і за волами ходив, як ось їхали в Мотовилівку запорожці, що приїжджали говіть в Осокирки, і зманили хлопця в Великий Луг. А в Січі кошовий, замітивши хлоп'я, взяв його до себе в молодики. Служить Семен, служить, а гонору йому все-таки нема.

«Постойте, буде мені гонор!» — подумав собі Семен. Узяв, спалив отаманський курінь і втік додому.

— Еге, так ти такий! — говорить кошовий. — Захотілось тобі гонору! Буде з хлопця лицар, буде!.. Ану, панове-молодці, — говорить він тим, що вивезли Семена, — рупайте за Семеном туди, звідкіля його ваяли, і приходьте назад.

А Семен тим часом сидить дома на печі.

— Мамо, — говорить, — снилось мені, що прийдуть до мене із Січі козаки, привезуть мені гонор і візьмуть з собою.

Мати зирк у квартиру — аж уже запорожці і коней на дворі під повіткою прив'язують.

— Добрий тобі, — говорить, — синку, сон снився! Семен тільки засміявся.

От як приїхали вони в Січ, то кошовий і сказав йому:

— Ти, Семене, єси козак добрий. Тепер маєш ти і гонор, будеш прозиватися Палієм.

Раз поїхав кошовий на охоту з Семеном; їздили вони довго і заїхали в таке місце, що тільки одні скелі да пуца. Став при сонці і чистому небі гриміти грім, а це архангел Гавриїл хотів убити полоза. Грім ударить, а полоз вилізе з скелі й засміється.

— Еге, отака ловись! — сказав Палій, ухопив з плеча янчарку, прицілився, і на тім місці, де показувався полоз, потекла смола.

— Іди ж ти тепер, куди знаєш, — сказав йому кошовий. — Іди у свою країну і ріж усяку нехристь, бо ти єси чоловік, угодний богу.

— Ні, батьку, — каже Палій. — Не одпускай мене одного, а пусти зо мною Іскру, Кочубея і Шмалька.

— Добре, — сказав кошовий і одпустив їх трьох із Січі.

А навпослі вже Семен Палій зробився паном-полковником Фастовським, добре різав орду і ляхів, да Мазепа його стратив із завидності, що Палія величали козацьким батьком.

ПАЛІЙ І МАЗЕПА

Семен Палій був запорозький лицар, великий вояка та великий знаюка. На війні його не брала ніяка куля. Ворожі кулі, було, всю одежу йому проб'ють, а він хоч би тобі що: стоїть, мовбито й не на нього! Витягне з одержі кулю та й кине її геть од себе. Тільки саме п'ятенце зостанеться на одержі. Бив він і ляхів, і турок, і Крим повоював. А жив так: поживе-поживе, постаріється, потім зразу глядь — став знову молодий. Як той місяць: місяць старий — і Палій старий, місяць молодий — і Палій молодий. І то вже йому так од бога: бог небесний дав йому так, а не те, щоб там од яких чар.

Тоді саме, коли жив Семен Палій, за гетьмана правив Іван Мазепа. Так Палій тягнув руку за народ, а Мазепа — за панів. І постала між ними через те велика ворожнеча. І почав Мазепа гребти на Палія, щоб звести його зі світу та з блиску зжити. Так ніде й ніяк його не переможе. Ну, тільки Мазепа був дуже лукавий чоловік і наніс на Палія царю Петрові такого, начебто він зрадник царському величеству; і тоді цар сказав схопити Палія та й скарати його на смерть. От як схопили Палія, то він і каже:

— Ви не губіть мене, а краще замуруйте в стовп на сім год, а через сім год, коли вам спадеться лихо, я стану вам у пригоді.

То його послушали й замурували в стовп.

От через шість год на сьомий у руського царя та постала війна з шведським. До шведа пристався й Мазепа. Він був хрещеник царя, та зрадив йому. Довоювався цар, що ось швидко буде йому й край. Що тут у світі робити? Тут цареві й нагадали про великого запорозь-

кого вояка, Семена Палія, який казав, що через сім год він у пригоді стане своїм людям.

— Де ж він, той Семен Палій?

Почав цар питати про нього: так по одному, та по другому, та по третьому чоловікові цар і допитався, що він єсть замурований у стовпі. Побігли шукати той стовп. Довго питали і таки найшли. Витягли з того стовпа Палія, а на ньому лепу на цілий аршин, а брови так йому одросли, що треба було трійчатка-вила, щоб їх підняти уверх.

Ну, ото витягли його з того стовпа, обчупарили як слід, а він після того й каже:

— Дайте ж мені тепер три дні відпочити.

Дали йому три дні відпочити, а потім наділи на нього одежу, таку, що цар дав, нагодували, підсилили горілкою, дали доброго коня, то він як сів на того коня, то так одразу й загув на війну.

А швед та Мазепа так уже напосілись на царя, що йому вже й дихать ніяк. І випрохався він у шведа тільки на три дні.

— Ну що ж, — каже Мазепа шведові, — фортуна війни в наших руках. Три дні не пошкодять нам. Нас ніхто в світі не може здолати. Міг би подолати тільки один Семен Палій, так його вже давно й на світі нема.

Ото сидить Мазепа в своєму шатрі та так і потішає шведа. Тут якраз кухар приніс Мазепі обід у мисках. Коли це де не взялась куля та прямо в миску: дзз! дзз! Кухар так увесь і затрусився і посуд увесь з рук випустив.

— Що це таке? Що воно? Це вже схоже на Палія! — каже Мазепа.

І справді, то вже Палій. Він уже встиг добігти до шведа та й дав про себе звістку. Тут вже він поробив шведові увесь порох пилом, на все військо вороже напустив великий туман, а потім того вивів угору три високі огненні стовпи і нагнав на шведа та на Мазепу такий страх, що вони покинули все своє добро та давай швидше тікати. За ними вслід — цар. Побив у прах всіх шведів, а Мазепу після того велів закласти, щоб ніхто ймення його не згадував. Семена Палія цар хотів обдарувати великими дарами, та він не схотів того, а пішов кудись у пустиню та там і вмер пустельником.

ЗАПОРОЖЦІ ЗА ДУНАЄМ

У нашого царя людей було мало, а в турка багато. Так турок і насида:

— Давай мені по десять чоловік у місяць, а як не будеш давати, так одберу все!

Ну, як давати, то й давати. Ото і відсила по десять чоловік на місяць. Місяць вийшов — дає десять, ще місяць — знов десять; вже два рази пішли. А хто його зна, де їх турок діває: чи вони там у нього живуть де, чи він їх іще куди далі запроторює...

Ну, на третій місяць знову збирають: і тобі, Грицьку, йти, і тобі, Хомо...

А в одного хлопець шістнадцяти літ, батько й каже:

— Оце ж ти, сину, дома зоставайся та годуй уже матір і дітей.

— Е, тату, як мені зоставатися дітей годувати, а я ще малолітній. То вже ви зоставайтеся та годуйте, а я піду.

— Так ти ж малий!

— Та дарма, що малий.

Ну, от пішли вони. Ідуть та й ідуть, увійшли вони в турецьку землю. Той хлопець і говорить:

— Дядьки!

— Чого?

— Чи ми дурні, що ми йдемо самі? Ось слухайте мене, ану, заходжуйтеся батареї копайте! Хоч невеликі, на десять чоловік, а хто прибуде, то той собі побіля нас буде копати.

От вони так і живуть. Коли це ще десять чоловік. Вже і четвертий місяць минає. Знову ідуть.

— Куди ви йдете? Зоставайтеся тут.

Залишилися і ті. На п'ятий місяць знову йдуть десять. Він і тих не пустив, завернув. Ото вже в нього назбиралось багато людей. То він дививсь-дививсь та й давай до царя писати: «Царю, не давай туркові людей, бо він уже всіх забере!»

А турок цареві пише: «Чом ти не даєш людей? Розорю! Усю Росію розорю твою! Чом ти не присилаєш людей?»

А цей одписує, що «я послав, там вони десь єсть».

І так той хлопець завертав людей і назбирав їх соток тисяч. Він лицар був, а тільки його ніхто не знав.

— Ну, що ж, хлопці? Тепер ми в чужій землі живемо і нам хто його зна, за кого заступатися. Чи за турка, чи

за руського царя? На руського царя нам не йти, там наші дядьки, там наші батьки, нам буде гріх, як ми на своїх будемо йти.

А турок загрожує:

— Так ти такий, ось я тебе розорю з корінням, щоб ти в моїй землі не був!

Зібрав турок військо і пішов. Та куди не поткнеться — біда! Там гора, і там гора. Ходили, ходили ті турки та й вернулись.

Розсердився головний турок:

— Як це так, що не можна його взяти?!

Нарядив друге військо. Прийшли. Коли річка така здорова-здорова — ніяк не можуть узяти. Послав у третій раз. Прийшли, коли ліс, терни — ніяк не можна взяти.

— Ну, що ж нам робить тепер?.. Ану, візьмем ми сорок бочок горілки, зробимо бал, напоїмо їх. Так ми їх тоді п'яних...

Кличе кошового в гості. Кошовий і пита хлопців:

— Хлопці, що будемо робити — турок кличе у гості.

— Та як прикажете: як їхати, то й їхати!

— А підіть мені, хлопці, за межу, наберіть руської землі в пригорщу!

Пішов один, приніс. Кошовий узяв, роззувся та в чоботи й понасилав потроху. Знову взувся.

— Ну, оце ж тепер, хлопці, вже поїдемо.

Ідуть. Кошовий їде спереду, а вони за ним верхом.

Турок і говорить:

— Яку ж ти мені дань будеш давати за те, що на моїй землі живеш? Чи ти за мене стоятимеш, чи за руського царя?

— На чийй землі стою, за того й стоятиму!

А він же стоїть на руській землі, бо в чоботях у нього руська земля.

ВИГНАННЯ ЗАПОРОЖЦІВ

В кінці Жеребця могила є. В тій могилі усі документи запорозькі закладі лежать. Запорожці з досади їх там сховали і заклали. Усе орудіє, казна, сукна, усі товари дорожії, злато і сrebro, пушки, одежа — все покидали і заклали в тій могилі. Казани мідні, гармати і гроші — усе покидали запорожці. Та могила якраз на границі Запорожжя. А з Чорної могили границя пішла на сей

бік Дінця к Ізюму. Коло лошти, в Ізюмі, й досі стоять мурований стовп і пень спалений, обгорілий, — і то границя. Се все були запорожецькі землі — от, де ми живемо...

Як zostалась Катерина сама на царстві, удовою, так граф Рум'янцев був у неї перший чоловік. Він усім правив, як хотів; вона йому довірилась. Що схотів граф Рум'янцев, те й робив. Вона не перечила йому. Отож граф Рум'янцев і совітує Катерині:

— Козаки запорожецькі — не християни, не богомольці. Запорожець, — каже, — жениться на одній сестрі, а як умре вона, так бере за себе другу ж сестру, рідну. Вони, — каже-совітує, — не хрещені, виженемо їх.

А було це так: пани схотіли взяти оці землі собі на державу, бо земля добра, і річки є, і лісу чимало, а тоді було ще більше. От по усіх горах тут був ліс, а тепер вже нема; то панам дуже хотілось завладати цією землею. Так — запорожецька! Самі ж вони не посміли просити Катерину-царицю, а сказали тому графу Рум'янцеву, щоб той просив. От Рум'янцев-граф і просить:

— Мамо, — каже, — запорожці не хрещені, не богомольні, виженемо їх, а землі оддамо панам у державу. І тобі лучче, та й нам буде вигідніш!

А Катерина й питає:

— Де ж дінем запорозьких козаків?

А він їй убезпечив:

— Знайдуть, — каже, — де дігись. У тебе, мамо, землі много, то нехай собі шукають, а що віддамо панам!

Отож Катерина й послухала та й приказала запорожцям шукать собі землі у другім місці.

— І справді, — каже, — у мене її много.

Як почули запорожці такий матушкин приказ, то і заплакали.

— Ну, — кажуть, — коли так, так нам не треба твоєї землі; нехай при тобі вона й буде, а ми, — кажуть, — вже вишукали собі землю у турка, у Темнім Лузі. Він нам буде батьком, а тепер ти нам не мати. Прощай! — кажуть. — Як зайдем за Дунай, то додому й не думай! Хоч закликатимеш — не прийдем!

А тоді у них полковникував Бондар, Глазкий пописменному. Цей Бондар знатник великий був. Отож як прийшов до них царици приказ, щоб переходили на другі землі, тоді запорожці заховали все своє добро у Чорну могилу, а Бондар той і закликав його з досади. А тут од цариці знов приказ: прислати до столиці де-

путатів. Бондар і відправив скільки там козаків до Петербурга та й наказав:

— Глядіть же, козаки! Скажіть цариці Катерині, що це наші землі!

Прийшли ті денутати до столиці, а цариця й звеліла їм настановити обід. А граф Рум'янцев наказав, щоб поклали їм ложки у три аршини і щоб вони тими ложками обід обідали.

— І цариця, — каже, — буде дивиться, як будуть козаки запорожські тими ложками обід обідати. А як пообідають, — каже, — то нехай собі віються, куди схочуть.

Посідали за обід. Побрали ті ложки, у три аршини, та й почали запорожці годувать тими ложками один другого. А цариця як побачила, то й каже:

— Та й не дурні ж ці запорожці! Бач, що вигадали! А я, — каже, — думала, як тут справиться з тими ложками!

Ото як почули запорожці, що цариця сказала, то й кажуть до неї:

— Ми, матушко, хрещені!

А вона тоді:

— А ти ж казав, граф Рум'янцев, що вони не хрещені!..

От запорожці й просяться: чи не можна б їм на їх землях zostаватись? А вона й каже:

— Ні, козаки запорожецькі, не можна! Цю землю вже панам оддано!

Тоді запорожці заплакали та й пішли до турка. Як прийшли вони до Дунаю, то Бондар-полковник нарвав трави та й кинув через себе у Дунай. І козаки, кидаючи трави, кидали у Дунай. Так трава, що вкинув у річку Бондар, поплавла проти хвилі.

Тоді Бондар і приказує:

— Слухайте ж мене! Розстеліть пітники, та й ставте на них коней, та й переправляйтесь!

Козаки послухали, бо Бондар був великий знатник, та, постановивши коней на пітники, переправлялись.

А Катерина як почула, що запорожці помандрували до турка, у Темний Луг, так зараз і побігла до Новоселиць, де була переправа. Як же побачила, що запорожці переправляються, що на однім пітнику — двадцяті коней, так і закричала:

— Гей, граф Рум'янцев, граф Рум'янцев! Ти ж казав, що вони не хрещені! Ти ж, — каже, — совітував:

«Виженемо їх!» От і послухала тебе, та яке військо занастила! Тепер вже, звісно, «як зайшли за Дунай, то додому й не думай!». Вже не закличем їх до себе!..

Граф Рум'янцев зараз сів на парохід та й подрапав у Петербург — перелякався. А запорожці й досі живуть у турка, у Темнім Лузі. Їх там двадцять тисяч, і ця земля їхня, а не наша.

А Катерина й закликала їх знов до себе, так Бондар, ще як вони переправлялись, заспівав їй пісню:

Великий світ, судариня-матушка,
Послухала графа Рум'янцева
І од панів великую напасть напустила.
Перве військо було — славне запорожецьке —
Та й занастила.
Як зайшли, — каже, — за Дунай,
То додому й не думай,
Вже тепер не завернеш...

Так діло було...

Так і Катерина сказала.

— Правда, правда, що занастила! Правда, правда, — каже, — що не завернеш.

Авжеж, землю оддала панам, а їх понасідало тут, от як самі бачите. А земля ця була запорожецька. От і Святогорщина, і Ізюм — це все запорожецькі землі.

ЗАПРОВАДЖЕННЯ СОЛДАТЧИНИ НА УКРАЇНІ

«От і мій дід сім год аж під шведом був. Великі чвари були, і роботи доволі. А потім і одпустили на всі чотири сторони, де хоч живи і селись!» — «І Мазепу дід бачив?» — «Ні, Мазепа був давно, ще мій батько од свого діда чув про Мазепу. Се ще давня давнина, ще за Палія. Вони обидва були козаки, славні лицарі. Тільки Палій був кращий і проти царя не йшов, он що воно значить. Одначе вони куми були. І Мазепа і Палій куми проміж себе були, а опісля ворогували.

Се ще давно було, не пам'ятаю й коли. Тоді ще вільно було усюди: нічого нікому сего не було, що тепер; своя воля була усім людям по Україні! А от як почали некрут брать, у москалі, це мій дід пам'ятавав, да це всі знають!

Царем ото був Петро, чоловік Катерини (бачите, ще був живий, то й царював, а опісля вона вже царювала). То ото довго поповозились, поки почали в некрут брати. На гетьманстві, кажу, був тоді Полуботок і, знають, орудував усенькою Україною. І шле до його якось цар Петро листи, некрут з України потребує. Прочитав Полуботок та й одписав, ніколи сього не було та й не буде, щоб українців у некрути брали! Поки живий, каже, не дам, а умру, усім закажу, щоб сего не було, то й не буде!

Цар пише до його вдруге. Він йому знов те ж саме. Пише і втретє та наказує: «Коли, — каже, — ти, Полуботку, некрут з України не хочеш давати, то прибудь, — каже цар, — на мої ясні очі, побалакаємо!»

Почав Полуботок виряджатися. Узав з собою аж чотири сотні козаків та й наказує їм: «Глядіте ж, — каже, — панове молодці, як приїдемо до царя, не лякайтеся, не з'їсть! Та не то що лякатися, а й шапок не знімайте, будьте, як слід вільним козакам. Чи чуєте?» — «Чуємо!» — одказують. От так усі проміж себе умовилися та й поїхали. Приїхали в той Петербург і до царя причували. Цар побачив Полуботка та й кричить: «Ти — Павло Полуботок?» — «Я, — одказує гетьман, — Павло Полуботок!» — «Як ти смів мові царської волі не вволити, некрут з українців не дати?» — «Так і так, — одказує, — некрут зроду-звіку не брали з українців і брать не мають!» — «Не будуть?!» — гримав цар. «Поки я житиму, не будуть!» — одказує гетьман. Вихопив тоді Петро шаблюку з піхви та й приткнув Полуботка до мосту; ногу, вибачайте, так і пристромив шаблюкою аж до стелини. «Що, — каже, — некрут не буде?» — «Довіку не буде!» — одказує.

Оглянувся Полуботок, аж ті, вражі сини, долі ниць лежать, полякались. Аж плюнув мученик.

Його ж таки ще мучили, як почали мучити, то аж три дні мучили. На четвертий одвезли в якийсь льох в кріпості. Коли дивляться так надвечір, аж у льоху вогонь горить. Полуботок кончається; праведен бувши, то коло його, мученика, свічки запалились і усе навкруги освітили.

Сказали цареві. Він поперед віри не йняв, далі сам пішов подивитись. Поглянув — правда! Вступив тоді до Полуботка, хотів, щоб його праведний поблагословив. А той звів руку та й ударив його хрестом. Вдарив царя хрестом та й каже: «Оце ти — Петро, а я — Павло! Я умру сьогодні, а ти через тиждень. Хто ж з українців

некрут братиме, буде проклят і на цьому світі, і на тому!» Та й умер.

Цар Петро ото приказ про некрут подрав, а другий написав, щоб зроду й довіку не було брано у нас некрут. А через тиждень, справді, і Петро помер.

«А як же ж почали брать українців у некрути? Тепер же беруть?» — «Ге, це вже його, Петрова, жінка подіяла! Сіла вона царювати, а до неї підбився Розумовський, наш-таки лемішівський. То оце він, вражий син, підвів так, що почали в нас некрут брать! Хоча ж би то путящий чоловік був отой Розумовський, а то зовсім ледащо! Мені козак, хазяїн з Лемішів, що ось сельце за Козельцем, таке про його розказував. Що там-таки, у їх у Лемішах, була собі жінка, і так вона була пустилась, погано робила, з ким попало водилась, зовсім розпусна, і ото привела вона з кимсь дитину, сина. Зріс той хлопець, звісно, як байстрюк, на самоті та з людської ласки. В отсих самих Лемішах, у прадіда оцього, що мені знайомий, товар пас і негаразд доглядав скотину. То старий Леміш не раз його й за чуба м'яв. Далі якось так тому хлопцеві лучилось, що пан-отець, священник лемішівський, привчив його співати, і він, було, часом підтягає з дяками на криласі, і нічого собі. То от, кажуть, чи вибирали співаків, чи через щось інше, тільки узяли того хлопця, Розумовського, до Петербурга. А як узяли, то він уже там, чорт його знав як і через що, сподобався цариці. Ну, вона його й витягла в великі пани. Як витягла, він і почав каверзувати: то некрут підвів брати, і од козаків луги та ліси по Козельщині та понад Десною поодбирав, і всяке лихо людям робив, тим людям, що його вигодували. Про матір, кажуть, не згадав. І хоч за свою душу церкви построїв в Козельці та в Лемішах, а все-таки пропав, як та собака! Не дурно Полуботок прокляв. Мабуть, тепер в пеклі сидить!

ЗАПОРОЖЕЦЬ САГАЙДАК

Год двадцять буде тому, як ми ходили в Крим. Йдемо відтіля вже додому і, не доїхавши верст двадцять до свого села, ми стали біля слободи Кінської (нині містечко Григорівка) попасувать волів. Назбирали сухеньких кізлячків і заходились варить куліш з рибою, бо, кажись, було чи в середу, чи в п'ятницю. Наварили кулешу, по-

сідали під возами і їмо. Приходе до нас старий-старий дід, та білий-білий, як місяць, а червоний та повний, як ягода.

— Здорові! — каже.

— Здоров! — відповідаємо.

— Звідкіля бог несе?

— З Криму, — кажемо.

— А самі звідкіль?

— А ось, — кажемо, — з слободи недалекої вже, що вище Лександрівська, а ниж ¹ Кічкаса — з Вознесенки.

Дід тоді й каже:

— Охота вам чумакувать? Таким людям молодим та здоровим можна б і так прожити та й багатими быть.

— Як же так? — питаємо.

— Та так: ви живете біля Сагайдачного недалеко, де стільки грошей, що не то задля вашого села, для двох губерній стало б!

Ми й питаємо, які ж це гроші?

— Хіба ви не чули про покойного Сагайдака нічого?

— Та чули, — кажемо, — що дехто із старих багато за його розказують, а за гроші бог його зна.

— Отож, діти, що старії розказують, то вони й самі мало знають, бо, мабуть, діти, нема вже старішого за мене: ось сто двадцятий наступав. Ніхто так не зна Сагайдака, як я, бо не один год я вмісті з ним жив у самім-таки ліску, що й тепер від того зветься Сагайдачне. — Дід нам тоді як почав розказувать, як почав... — Не за вас, — каже, — Січ уничтожили і запорожця розрізали... То ви, гляди, чи й знаєте що? Було воно так. Цариця Катерина обступила своїм військом Запорожжя, забрала війсьско, кошових і деяку козацьку старшину, а козаки вже самі хоть і нехотя, а вже повинились. Одобрали тоді в нас землю, і все, яке було, імущество у війська, і дещо з грошей, що не встигли заховать у землю. Самих козаків — кого розсилала по другим уже землям, кого у своє війсьско взяла, дехто подався на Дін, а дехто аж за Дунай. Звісно, ми товариством привикли жить, своєю волею, то, було, й тікаємо опять у Запорожжя. Та вже небагато нас тоді тікало, так що війська сильного вже не було. Селились ми так, щоб мало хто й бачив, а коло Дніпра е де сховатися: то в лісі, то в скелях.

Зійшлись ми раз зі старим запорожцем, покойним Сагайдаком, а він і каже: «Давайте, брати, оп'ять утечемо

¹ Нижче.

до Дніпра, бо хіба воно до діла козакові жити між бабами та між кочергами? Лучче поселимось біля Січі-таки, у тім ліску, що, знаєте, супроти острова Хортиці, то там нам добре буде. Там, — каже, — кругом густий ліс, скелі та гори, будемо жити, як у ямі, і ніякий чортяка не бачитиме». — «Добре!» — кажемо. Зібралось нас душ сорок, посідали вночі коней та й подалися степами, бо слобід ще не було так багато, як тепер, а так було — де-не-де поселок.

Добігли до Дніпра, перепливали кіньми та вскочили в лісок, поробили курені і давай жити. Звісно, чим, було, тоді козак живе, як не розбоєм, то крадіжкою. Жили ми там, ось і забув стіко год, — казав дід, — чи три, чи чотири годи, а щось довгенько. Старий Сагайдак, — каже дід, — був наш ватаг. Було, порядок дає і сидить більше дома, біля куренів, а ми, було, все їздимо. Він, було, хліба придба на зиму та з скотом порається дома.

От раз поїхали ми в Польщу, щоб поворожить коло деяких панків та поживиться. Стали минать границу Київської губернії, а тут, як на наше лихо, пороз'їздилися ми нарізно на розвідки, а де не взялось царичине військо і половило нас вісім чоловік. Заставляють нас пристать до війська. Що тут робить? Не хочеться. З чотирма з наших возились-возились — не хотять приставать. «Ми, — кажуть, — вольні козаки!» А далі дойшло діло і до шабель, так їх і повішали. Нас же чотирьох заплішили в козаки. Так уже, мабуть, через год військо наше, дві тисячі душ, йшло в Крим. Нас забрали задля того, що ми показували дорогу в Крим, бо ніхто таких виходів не знав, як ми. Прийшлося нам іти якраз побіля Сагайдачного і переправляться через Дніпро в тім місці, де тепер уже живуть німці, що зветься Кічкас. Прийшли ми до Дніпра. Поставало військо на березі, на піску, і давай понтонні мости наводить. Жаль мені стало старого нашого отамана Сагайдака, бо вже я чув, що його не минуть. Я одбіг од війська конем геть-геть туди, аж супроти Сагайдачного, та й пустився конем уплинь водою через Дніпро. Був я уже серед Дніпра, а козаки давай стрілять на мене. Переплив я річку, вискочив на берег та чагарником до куреня покойного Сагайдака. А там було чоловік чи сім, чи вісім, або й з десять запорожців — не вспів розглядіться, бо не до того було, та й кажу: «Ей, батьку-отамане, і ви, брати, тікайте, та скоріше! Бо на тім боці військо вже понтонні мости справля

та зайде й до вас». Посхвачувались козаки з місць, де сиділи, та й давай навіткн. Сагайдак і каже хлопцям: «Біжіть мерщій, приженіть чайку, а я поки управлюсь тут!» Побігли козаки до чайки, а старий Сагайдак убіг у землянку, висипав з скрині срібні та золоті талари в дві шкури, виніс їх на середню скелю та й пустив між каміння. Так і загули вони поміж камінням. Він тоді виніс ще бочонок та відро з грішми та в барліг, що нижче скелі, й загорнув. Зібравсь тоді тікати та вибіг до Дніпра, до козаків, а вони вже й подались та дубом (чайкою) вниз. «Ей, підждіть, братці, й мене!» — кричить Сагайдак. «Ні, вже, батьку, прощай!» А самі гребуть, аж весла тріщать, та тікають. Біжпть Сагайдак до куреня та й каже: «Ну, хоч здохну, а живим у руки не дамся!» Вбіг тоді в свою цеглову землянку та й заперся залізними дверми.

Я сів тоді на коня і подався чагарником понад берегом до того місця, де буде військо виходить на берег. Сів тоді біля криниці та вмочаю сухарі в криницю і їм. Стало військо вже на берег виходить, а майор конем як прибіжить до мене та як крикне. «Ах ти, сякий-розтакий ізміннику! Ти вже дав знать Сагайдакові, що ми до його прибудемо!» Та так шашку надо мною і витяг. Я йому й кажу: «Коли не вірите мені, що я не вірте оцим сухарям, цьому святому хлібові, що ми вже ізмінник. То я вплинь пустився задля того, що ми вже народ привишний до сього: не первина нам Дніпро перепливати!» Тоді майор скомандував їхати війську в Сагайдачне, копіювать Сагайдака. Приїхали. Військо обступило запорозькі курені, а як нікого з людей не найшли, то кинулись до цеглового куреня покойного Сагайдака. Курінь його був обнесений біля його залізною решіткою. Як зачали ворожить біля його куреня — ніяк дверей не одчинять. Вони тоді зачали кричать, щоб старий вийшов. Не виходе. Давай вони силою брать, давай вікна бити. Вже як допекли старому, тоді давай він на їх з вікон стрелять та й положив на місці чоловіка з три, а деяких поранив. За землянкою стояв стіжок гречаної соломи. Взяло військо дві гарби соломи наклало, підвезло до землянки, закидало її всю, так що й вікон не стало видно. По-злазили тоді козаки на землянку, і давай штиками впахать солому в землянку, а далі й підпалили: дукали — вийде. Задушився старий Сагайдак, а вийти таки не вийшов.

Довго тоді військо стояло в Сагайдачнім, вирубало увесь дубовий ліс, порізало багато скоту Сагайдакового (бо Сагайдак був такий багатий, що й сам не знав щоту своєму імуству), забрали його табун коней і деякі припаси і поїхали далі вже аж у Крим. Довго я вже служив у козаках, аж поки одставку дали.

Після одставки іще довго ходив у заброді, а як зостарівсь, то почув, що деякі мої старі товариші, що втекли дубом від Сагайдака, завернули в крестяни в цю слободу, де й я тепер живу...

Тепер уже їх на світі нема та й я вже послідні дні доживаю...

Стали ми од'їжджати, а дід і пита: «А що, хлопці, чи таки поріс ліс на тім місці, де порубало дуби військо, як копіювало Сагайдака?» — «Поріс», — кажемо. «Е, тепер уже як порубаєте, то вже більш не поросте». Поїхали ми і вже більш не бачили того діда.

ДОВГОЛІТТЯ В ЗАПОРОЖЦІВ

Ні, тепер не живуть так довго люди на світі, як колись жили! Як не було ще ні кріпості (Олександровської), ні Вознесенки (село), тут по балках та по плавнях жили запорожці. Дід розказував: як зруйнували Січ, стали сюди люди надходити, стали селиться. Над Московкою (ріка), кажуть, в балці, жило три запорожці: дід, син дідов і онук — всі три були як сніг. Дідові, кажуть, було 130, синові його 110, а онукові під 90 год. Люди були заможненькі: багато було скоту, коней, бджоли. Жила у них сіромашня.

Старий дід, дарма що дожив 130 год, був на виду червоний, як буряк, при своєму умі, тіко на поги слабий; син його, хоч і молодший, зовсім, кажуть, вижився з ума, став як мала дитина; онук — підходив під свого батька. От раз, кажуть, заїхав до їх якийсь пан за папшорти спитати, чи що — тоді уже ця мода заводилась. Дід сидів на печі, син на припічку, а онук вийшов з хати. Пан і пита діда на припічку: «Що ти за чоловік?» — «Запорожець!» — «А на печі хто?» — «А кат його зна, що воно за чортяка!.. Стіко знаю — все у нас живе». Дід з печі і обізвався до пана: «Отак, як бачиш, чоловіче: забув єретичний син, що я йому і батько».

ЗАПОРОЖЦІ ПРОЩАЮТЬСЯ З КОЗАКУВАННЯМ

Запорожці приїдуть, було, з Січі в Київ, чоловік їх десять — двадцять, да й зачнуть гуляти. Оце одкуплять бочки з дьогтем да й розливають по базару, одкуплять скільки с горшків на торгу да й порозбивають на череп'я, одкуплять скільки с маж із рибою да й розкидають по всьому місту. «Їжте, люди добрі!» А далі сідають на коней; шапки на них оксамитні червоні, жупани — то сині, то красні, штани такі, що гривню б дав, щоб тільки подивиться. Музики грають, а вони, побравшись у боки, й ідуть мимо бурси. Гетьмані такі, що ну! То бурсаки, було, оце повиходять за ворота, дивляться на них да й плачуть. Коли ж на друге літо дивись — половина бурси на Січі й вродиться!

А вже як которий запорожець доживе до великої старості, то й просить виділити йому гроші з кружки, і як виділять, то прийдеться на його пай тисяч п'ять. От він наб'є черес черв'яцями да забере з собою приятелей душ тридцять або сорок да й їде в Київ прощатися з світом. Оце вже тут гуляють вони неділь зо дві, такий бенкет піднімуть, що весь Київ сходиться на їх дивиться: «Запорожець, запорожець з світом прощайся!» І оце як ідуть, було, вулицею, то весь народ за ворітьми. А вони ж то повбирані, так як єсть тобі мак у городі! Коні під ними — як орли, так і грають, а золото да срібло аж миготить ув очах на сонці, що й зглянуть не можна. Тут і бандури, тут і гуслі, тут і співи, й скоки, і всякі викрутаси! Оце так запорожець з світом прощайся!

А погулявши так неділь зо дві да начудовавши весь Київ, ідуть уже у Межигірський монастир. Хто ж їде, а хто з самим тим, що прощайся, танцюють до самого монастиря. Сивий-сивий, як голуб, у дорогих кармазинах, вискакує, йдучи попереду, запорожець, а за ним народу! Так як на великдень коло пасок або на Йордані на льоду. І на його кошт усіх поять, усі танцюють, усі веселяться, аж земля гуде!

А вже як прийдуть до самого монастиря, то і стучать запорожець у ворота. А там питають: «Хто такий?» — «Запорожець». — «Чого?» — «Спасайся». Одчиняється ворота, він один туди ввійде, а товариство

з народом і музиками за ворітьми. А він скоро ввійшов у монастир, зараз черес із себе і оддає на церкву жупани кармазинові з себе, а надіне волосяну чернечу одежу та й почав спасатися.

ЗВІДКИ ВЗЯЛАСЯ ПАНЩИНА

Панщина — то був давно такий закон, аби бідні люди задурно робили на панів. А запровадили той закон пани великою хитрістю. Зійшлися вони якось і до радилися, що могли б жити ліпше, якби прості люди на них робили не за гроші, а задармо. І придумали, як зробити такий закон.

А перші пани були з великих воєвод. Вони жили у замках. Коли вернулися у свої замки, то почали скликати старших людей із кожного села до себе на гостину. Як люди зійшлися, то кожен пан зготував таку гостину, що столи ламалися від вина і м'яса. Як люди добре погостилися, питає кожен пан:

— А що би було, якби ваші діти спомагали нас раз на тиждень — чи сіно покосити, чи жито пожати, чи пшеницю помолотити, чи дров привезти, чи дорогу поправити?

— А нічого, — відповідають п'яні.

— То прикладіть на то руку.

У кожного пана уже був готовий документ, що люди нічого не будуть мати проти, аби їх діти спомагали панів раз на тиждень. Люди здебільшого не знали ні писати, ні читати. Прикладали до того документа вимащений сажею палець.

Прийшли пани до царя. У кожного в руках документ про те, що люди хочуть добровільно спомагати їх при всяких роботах. Цар не повірив, послав гінців дізнатися, чи не фальшиві у панів документи. Гінці вернулися і кажуть цареві, що люди добровільно прикладали свої руки до тих документів.

І цар видав закон про панщину. Лиш коли гайдуки прийшли гнати на панщину, увиділи люди, що вчинили недобре. Але що зробиш — у кожному селі прочитали королівський закон, аби люди задармо спомагали панів. А хто би пішов проти закону, того візьмуть у темницю. І почали люди відробляти панщину.

ЯК ЗАВЕЛИ ПАНЩИНУ У СЛАВСЬКУ

Давно люди були вільні. Де хотіли, там вівці пасли, де мали дяку, там рубали ліс, обробляли поля і будувалися. Коли треба було — працювали, а коли хотіли — відпочивали. Славно жили, тому так і село назвали — Славським.

Та купила ті землі якась Ізабела і почала заводити свої порядки. Видала закон, за яким усі мали робити панщину. І ще від кожної челядини платити поголовне. Хто мав хижу, мусив платити димове. Хто ху добу — рогове, хто бджоли — очкове. Хочеш гриби чи ягоди збирати — плати лісове. А ще у тому законі було записано, що муку можна молоти лише у млині, який належав Ізабелі, із села без дозволу пані не можна було відлучатися. Хто не послухався розказу, того майно Ізабела забирала собі, а винного били, як бубен.

Приказала Ізабела серед села вибудувати собі замок. Товсті дерев'яні стіни, високі дококола мури із каменю. І озброєні слуги. Живе там Ізабела, товстіє на людській біді.

Був у селі дяк. Попросили його люди, аби написав царю про їх біду. Написав дяк, як Ізабела збиткується над людьми, а в кінці переписав усіх, хто на неї скаржився. Поставили люди напроти своїх прізвищ хрестики, бо писати не вміли, і відправили з листом трьох людей до царя.

Дійшли до царя, вислухав він і пообіцяв допомогти. І допоміг. Та не селянам, а Ізабелі. Переслав їй лист із підписами людей, а вона викликала у село війсьکو, і всіх били-катували, скільки хотіли. А село тих воєків мусило годувати.

Видять люди, що більша біда. І пішли панщину робити.

ПРО ВЕЛИКОГО ГРІШНИКА

Було це давно-давно, коли ще люди ходили на панщину. Іде чоловік полем, журиться:

«Великий я грішник! Що мені робити? А скоро й помирати треба. Мушу очистити свою душу».

І додумався чоловік, що піде до попа на сповідь.

«Коли висповідуюся, на серці мені буде легше; може, святий бог і відпустить мої гріхи на цьому світі».

Як думав, так і вчинив. Зайшов до церкви, перехрестився, став навколішки і молиться.

Закінчилася відправа, люди розійшлися по домівках. А чоловік все ще перед іконостасом молиться. Побачив чоловіка піп, підійшов до нього й питає:

— Що ти за один? Які маєш гріхи?

— Я, пане превелебний, великий грішник. Відколи живу на цім світі, я погубив дев'ятдесят дев'ять душ.

Піп зацікавився чоловіком, підійшов до нього ближче і почав розпитувати далі:

— Так, так. Ти забив дев'яносто дев'ять людей. Та які-то були — бідні, багаті, чесні, нечесні?

— Я чесних і бідних людей не рушав, бо їх досить бог побив. Я спорядив на той світ багатих, котрі по-забували про біду і сміялися над бідними.

Коли пан превелебний почув ці слова, так розсердився, що аж почервонів:

— Ти страшний розбійник! Ти великий грішник! Я таких не сповідаю. Най тебе бог скарає на цьому світі за те, що ти чесних людей погубив!

Коли чоловік почув такі слова, скочив на ноги і грізно сказав:

— Пане превелебний! Я забив дев'ятдесят дев'ять чоловік, а тепер заб'ю ще й сотого! І най мене пан бог карає, як хоче! Бо й ви такий, як ті були!

Піп так налякався, що аж зблід.

— Та... та... бог милостивий... Він відпустить тобі гріхи... Я тебе висповідую, але ти мусиш спокутувати свої гріхи! Заріжеш вола, знімеш з нього шкуру, з неї вчиниш собі мішок. До нього покладеш стільки цеглин, скільки душ ти погубив. І будеш носити їх доти, доки міх сам від себе не розпадеться.

Опришок послухав попа, зшив собі з шкури мішок, поклав до нього дев'яносто дев'ять цеглин, узяв ношу на плечі й пішов по світу. Немало літ з ношею ходив, а мішок не розпадався.

Одного разу грішний чоловік ішов полем зажури-ний і здалека помітив людей, що робили панщину. Підійшов грішник ближче, дивиться, а під дичкою — колиска. Колиска велика, не дитинська, а люди по черзі підходять і колиску колишуть. Панський гайдук стоїть коло самої коліски і швакає людей батож-щем, бо люди не можуть панові догодити. Коли один колише помалу, пан кричить, а гайдук б'є бато-гом.

Другий колише швидко, пан знову кричить, щоб ко-лисав помалу, а гайдук і тут б'є бато-гом.

Дивиться опришок на людську муку, дивується і хитає головою:

— Боже праведний! Яке нещастя впало на людей! Люди голодні, босі, цураві, а він лежить без роботи і жури, і його ще й колишуть. Нема правди на землі! Господи, як терпиш таку несправедливість?

І розпалилося серце опришка лютим гнівом:
— Хоч як тяжко буде мені носити сто цеглин, але мушу визволити цих людей від муки.

Став біля коліски і сказав:

— Люди чесні! Дайте мені, аби я го мало поко-лисав!

Заколисав розбійник паном, аж той вилетів на зем-лю. Тут опришок ступив панові ногою на черевни-ще й палицею так бахнув по голові, що надвоє розколо-лася. І нараз шкіряний мішок розпався...

ЛЮДСЬКІ ПРОКЛЇНИ

Жили собі люди в Княгинині, спокійно працювали: орали, сіяли, молотили і мололи. Так із роду в рід, із року в рік, але одного разу наїхала княгиня. Влади-сою себе називала. І от на цих самих землях насипала високі шанці, побудувала мури кругом печери, їх укріпила і стала панувати над усіма. Що не побаче людину, то й тягне, аби на неї робила. І покріпачила вона всі наші доли, і покріпачила вона всі наші горби, ліси й поля, і не було де людині ані ногою ступити. Але одного разу вояки княгині побачили в лісі ди-мок. Пішли на той димок, бо ж там немає ніякого по-селення, там нікого не повинно бути. Та й знайшли людину: жив чоловік, який іще панщини не відроб-ляв. Жив собі вільний чоловік. Іваном називався. Займався він полюванням, збирав для своєї худоби траву, так і перебивався.

Вертаються та й кажуть їй:

— Княгине ясна, там же ще один такий є, що й пан-щини не робить!

Ще злішою зробилася княгиня (а була вона, треба вам сказати, така люта, що й самому Люциперові-люті в неї позичати треба було, гірше гадюки кусо-чої), аж посиніла, та й каже:

— Негайно піти і привести до мене того хлопа, який сміє на мене панщини не робити. Я його научу, як на світі жити!

Приходять на ту гору вояки панські та й кажуть:

— Гей, чоловіче, ти хто?

А він каже:

— А я собі хлібороб.

Зараз же кидай всі свої справи, іди до княгині Владиси, іди в мури, маєш їй вклонитися, землю поцілувати, попросити, щоби змилювалася над тобою, живцем шкіри не зняла за те, що панщини не робив!

А він каже:

— Я сам по собі чоловік, а княгиня сама по собі. Не про неї моя бідність, не про мене її багатство. Я нікуди не йду, наді мною князів нема!

Ще такого не чули. І вояки думали його вдарити, побити, а він як піднявся, що той дуб, як схопив у руки дрюка, як замахнувся, то їх мов вітром здуло. Прилетіли вони до княгині та й бояться іти, кажуть своєму найстаршому отаманові:

— Ми не підемо, ми боїмося. Він нас всіх так погнав, що ми й луки погубили, й стріли розгубили, і не могли нічого з ним зробити; ніхто з нас не зміг звести сагайдака на нього, тому що патиною як жбурнув, то кругом гілля з дерев полетіло на наші голови.

От пішов найстарший, каже:

— Княгиня ясна! Там щось такеє на горі тії робиться: один такий Іван там є, що його всі бояться. Погнав все наше військо сам-один патиною.

Княгиня осатаніла.

— Іди, — каже, — негіднику, до Івана зараз же і приведи його, живого чи мертвого притаскай, але сюди щоб він зараз прийшов до мене панщини відбувати, бо інакше й тобі голови не зносити!

Пішов той, та й здалека йде, а Іван саме по роботі відпочивати сів.

— Чоловіче, на день добрий тобі!

— День добрий, — каже Іван.

— Я маю тобі сказати, що ти таки мусиш до княгині піти, їй вклонитися і панщину відробляти!

А той йому каже:

— Слухай, забирайся, поки кості цілі! Я ні на кого руки не підніму, пучкою нікого не рухну, але як хто на мою волю буде руку піднімати, то без голови ли-

шиться! Хочеш безголов'я, ото ти й будеш мати, а краше не зачіпай!

Ну, і той думав, що схватить зараз Івана, підійшов, та де там, Іван втрів більший. Як жбурнув Іван каменюкою, то того як корова язиком злизала. Відлетів, гайда-бігом до княгині, коня там свого забув. Прилетів та впав на коліна, каже:

— Чи милуй, чи карай, а я нічого зробити не можу!

Княгиня вдарила батогом по отаману свого війська, осідлала коня, сіла та й поїхала сама до Івана. Приїжджає, а він саме дерева корчував, грядку собі готував. Що візьме дуб, що шарпне, так з корінням з землі і вилазить. Глянула вона і замилювалася, не знала вже, що й казати, що робити. Такого гарного та такого сильного чоловіка вона ще не бачила.

— Іване, ходи до мене! Не будеш ти в мене панщини робити, а будеш Владисом, князем називатися; будеш таку владу мати, як я маю; і будуть на нас кругом всі гори робити, всі люди будуть на нас спину гнути!

Іван розреготався та й каже:

— Та де ж ти бачила, княгине, щоби з тої праці, що чужими руками зроблена, хтось ситий був? Ти знаєш багато втіхи, але ти не знаєш, який-то смачний хліб, що своїми руками зароблений; яка-то смачна вода, що сам її зачерпнув та й нап'ївся доволі, яка гожа вона. Відчепися від мене!

Та й повернувся до неї плечима, до роботи очима. Ще не чула такої люті, ще не бачила в собі такої злості Владиси. Схватила з сагайдака стрілу та й пустила в плечі Іванові. Якби то була проста стріла, то ще якось би видряпався, але то була стріла, в слину гадячу обмочена, в слині гадячій скупана. І запекло Івана під серцем, і чує він, що з світом прощається. А тим часом вже свого коня повертала Владиса, а вслід їй голос полетів:

— Бодай же тебе свята земля не прийняла! Бодай твої кості води знесли! Бодай твої кості по світі рознесли за те, що людей невинних убиваєш, що людей вільних рабами своїми робиш!

Не чула більше Владиса нічого, бо то був останній подих Івана — вільного чоловіка. Поїхала і лютиться. Приїхала до свого замку, приїхала до своїх мурів та й сіла, а сама не знає, що робити, з чого починати. І крикнула:

— Гей, слуги, дайте-но мені кухоль меду!

Дали їй того меду. Вона попробувала, а він, як вогонь, пекучий.

— Дайте мені кухоль води! Цей мед недобрий!

Кинула вона той жбанок. Подали їй воду, і вода її вогнем пече, а там і хліб почав пекти. І не знала, що з нею робиться, бо дуже тяжкий то був прокльон, коли навіть земля відмовиться людину прийняти на вічний спочинок; а він, цей прокльон, саме в неї і вдарив. І стало таке, що не могла собі ні дня, ні ночі знайти, ні місця, ні вчорашнього, ні завтрашнього дня. Сіла в кутку своїх мурів і в своїй люті гинути почала.

Дивляться слуги — щось не така стала їх Владиса: і не говорить ні з ким, і зчорніла вся, і попеліє вся. Нема з неї нічого. Подивилися — більше не годиться вона їм в княгині. Поїхали кругом по світі, розійшлися шукати другого такого, хто би їм поміг за людську кров добро наживати, а Владиса лишилася одна. Гинула, навіть не було кому зітхнути коло неї і палючі губи краплею води закропити. Так і здохла в тому кутку. Не було кому поховати її. Навіть вовки і ті відказалися її кості розтягати. Відказались, бо не могли терпіти тих палаючих кісток, які були наповнені прокльоном.

Спопеліла вся, а тим часом сморід рознісся по всіх горах такий, що дихати нема чим, і тоді вже взялися мурахи за діло. Не тому, що вони Владису жалували, вони не жалували її, вони тільки хотіли, щоби земля не засмерджувала. Та й почали носити, хто землі грудочку, а хто листочок. Насипали купу, нанесли на неї землі, листя, патиків; аби не чути було духу тої Владиса. Так простоювала, та не могила, а не знати що, смітисько те. Простояло воно цілу зиму, потім снігом затрясло, і як тільки сонечко пригріло, як потекли з Товтрів води, так і понесли кості Владиса, зміли в Збруч, а там віднесли в Дністер і понесли геть у Чорне море тії кості. І вода не прийняла, і земля не прийняла тих кісток. Так і носить їх по світу...

ЯК ГРАФ ЧОЛОВІКА УБИВ

Кажуть, що се було в Лисичеві. Там були графські ліси, туди пани любили ходити на вадаску. Айбо із деяких панів були такі вадаси, то хіба би прив'язав звірку до корча, то тоді би, може, в неї вцілили. Тому

лісники придивлялися файну поляну, до якої легко підкрастися, і підгодовували на ній оленів чи лисиць, дивлячися, кого хотіли вполювати пани.

Якось на вадаску мав приїхати граф Перені. І дуже хотілося йому убити ведмедя, бо жона просила зробити в спальню із ведмежої шкіри підстилку під ноги. Дали лісникам розказ вислідити старого ведмедя. Вислідити лісники ведмедя, айбо треба було привчити його ходити на те місце, де легко би його підвартувати і убити.

Якраз у одного чоловіка здох кінь. Лісники кажуть: «Чоловіче добрий! Ми тобі добре заплатимо, коли м'ясо з коня хоч тиждень будеш носити на поляну». Чоловік погодився. А що мав робити? Хоть так щось вернеться йому за коня, без якого газда — не газда. Поніс у торбі одну кінську лабу, далі другу, третю, четверту. Скажу вам, що ведмеді люблять м'ясо не свіже, а яке мало згнило. На п'ятий день приніс чоловік ведмедю на обід кінську голову і мало ребер. Він не знав, що граф Перені уже приїхав у село і лісники повели його на вадаску.

Графу зробили на смеренці будку із дощок, і він чекав у тій будці на ведмедя. Раз чує: недалеко тріснула галузка. Граф не дуже добре видів. Дивиться, ніби ведмідь суне. Прицілився і вистрілив. І що б ви думали? Убив того чоловіка, котрий ніс ведмедю кінське м'ясо. Посиротив малі діти.

Був потім суд. Та графа оправдали. Присудили йому заплатити штраф та видати підпору сиротам.

ГОЛОВАЧ З ГУТИНСЬКИХ ГІР

Кажуть, що Головач убив біду і був такий сильний, що не було йому пари. Головач воював за горою, на Угорщині. Він сидів під полониною Гутин.

Розказують, що раз наш цісар мав війну з другим царем, відай, чи не з турком. Той поганий цар пише до нашого цісаря, скільки наш цісар має війська. А наш цісар знав уже про Головача та й відписує до поганого царя, що лиш одного жовніра має посилати на війну.

Цісар пообіцяв Головачеві, що той схоче, лиш аби побив ворога. Головач на те згодився та й сказав зробити собі сталевий палаш на дванадцять сажнів довгий

і аби був на оба боки гострий. Як йому зробили той палаш, тоді він пішов з ним на війну.

Прийшов він на війну, а неприятель почав з нього сміятися. Головач як узяв свій палаш та як ним махав, то в один бік упало народу на дванадцять сажнів і в другий бік. Та й у ворожому війську почало ріднути людей. На Головача сипалися кулі градом, але він не робив собі ніщо з того, бо його не бралася куля. Нарешті уздрів неприятель, що то якась біда, та й утік, а Головач один виграв війну.

Цісар кликав його до себе, але Головач не хотів іти, бо казав, що йому ліпше жити в горах, як у столиці. Йому цісар прислав під Гутин (Гутин — се полонина на угорському боці Карпат) вина по бочці та ялівку на кожний тиждень. Бувало, як потрібно Головачеві грошей, він собі сяде на поїзд та й їде до міста. Приїде у місто й накаже заплатити йому стільки й стільки грошей, бо інакше буде грабувати. Та й багачі мусили йому зложити грошей, скільки він потребує. А як не зложать, то він грабує...

Довго Головач так воював, аж доки його коханка не зрадила, як Довбуша. Коли його зрадила, то убили Головача. А цісар, як узнав про те, наложив на мадярів штраф. Кажуть, цісар звелів здоймити череп з Головачевої голови і за рік мусили мадяри повен той череп за штраф, що убили Головача, наметати червоних. А череп той такий великий, що у мірну гелетку. Кажуть, Головача тому прозвали так, що мав пудну велику голову, тому його череп у мірну гелетку завеликий. Я той череп сам видів на Угорщині, як ходив з бринзою за гору молодиком.

Так, як у вас розказують люди усяке про заслуги Довбуша, так на Угорщині, під Гутином, розказують про славного опришка Головача, що виграв Угорщину від проклятого турка. Ба навіть мене упевняли деякі угорські люди, що тоді не Довбуш убив біду, лише Головач, а наші люди то чули про Головача та й то все причинили до Довбуша. Так як Довбуш, так і Головач погіб марно через коханку, котрій повірив та й усю правду розказав. А вона потому зрадила панам, котрі боялися строгості славного Головача і були би раді за всяку ціну його стратити, щоб не мати під боком немилого собі опікуна всіх бідних і покривджених.

Розказували мені загірці, що Головач, бувало, як увійде в місто, то у нього стріляють кулями так, як

градом, але він з того всього сміявся. Отворить рот, а йому стріляють кулею в рот. Головач покашляє, вихаркає кулю з рота собі на долоню та як упарить панка нею по чолю, так той на місці не тіпнеться. А Головачеві куля нічого не шкодила.

Або розказують, що він не раз казав великим панам варити себе в сировиці. Кажуть, сировиця б'є доокруги нього, а він собі сидить в сировиці та й у флюяру грає.

Прибирали на Головача усяких способів та й не могли його іміти або чимось убити, аж нарешті почали підкупати його коханку, аби вона випитала у нього, від чого йому буде смерть. Та злакомилася грошам і почала раз якось випитуватися у Головача, від чого би його була смерть. Головач спочатку не хотів, а нарешті розказав, що треба вирвати йому срібний волос з голови, набрати з пароя воску, зсукати на тім волосі свічку з того воску, треба мати ярої пшениці, з того зробити кулю, на тій кулі аби відправити дванадцять соночних, дванадцять утринь і дванадцять службів, то аж тою кулею його можна убити.

Коханка як про те все довідалася, так раз у сплячого Головача уквала з голови той срібний волос. Видала його панам з повчанням, що мають робити. Як Головач прочумався, так відразу якось ослаб, але ще не міг догадатися, що то йому коханка вирвала волос з голови срібний і через те він став таким слабим.

Пани зробили все так, як їм порадила Головачева коханка. І коли раз прийшов Головач під Гутин до одного міста, змірила¹ до нього одна пушка якогось мадяра. Головач почав з того сміятися, як се він робив, бувало, перед тим. Але коли той маляр стріляв злагодженою умисне на це кулею, так Головач повалився неживим на землю...

БАТАГ БІЛОГОЛОВИЙ І ТУРКИ

Давно то дуже діялося, ще тоді Буковина належала до Туреччини. Напали раз на наші гуцульські села татари. Татари і турки великою силою напали були на наших дідів і завоювали були наші села. А найбільший гурт татар і турків був у Кутах осів, в нашім

¹ Вистрілила.

гірським невеличким містечку. І тоті татари зачали радитися раз з турками, як би на один великдень вирізати усіх гуцулів і міщан з Кутів. Але їх зрадила гуцулка-служниця, що служила в турецького мурзи.

То було так. В одного турецького мурзи служила гуцулка, та й тота служниця полюбилася з тим турецьким мурзою. Але вона, тота служниця-гуцулка, любилася-таки і з одним славним ватажком опришків Білоголовим. Ті опришки мали десь недалеко від Кутів свою комору. Це так велось до передвеликодної суботи. У великодну суботу видить служниця-гуцулка, що всі турки і татари гострять свої ножі. Вона почала просити того турецького мурзу, свого коханця, аби сказав, нащо вони, турки і татари, так дуже вигострюють свої шаблі. Турецький мурза не хотів їй сказати і зрадити тайну. Але жінка — біда. Як почала коло того мурзи ходити та його просити, то він таки мусив їй зрадити турецько-татарську тайну. Хочачи не хочачи він їй сказав:

— Завтра рано, тобто на великдень, ми дістали від свого хана розказ вирізати усіх християн, як вони святитимуть паски, і на тото діло гостримо свої шаблі, аби були гострі на християнські голови. Але ти аби це нікому не казала під загрозою твого життя!

Служниця пообіцяла, що не зрадить тайну нікому в світі за жодні гроші. Але вона лиш так сказала мурзі, аби йому голову задурити, а сама нетерпеливо ждала вечора. Надійшла глуха ніч, служниця-гуцулка зібралася і, як мурза й усі другі поганці заснули, вибралася в дорогу до свого вірного коханця, ватажка опришків Білоголового. Потихеньку вона прокралася крізь турецько-татарський табір і найпрудкіше побігла до комори свого милого Білоголового. Вона добре знала, де його комора, то тепер, серед ночі у великій пітьмі потрапила до неї без великого труда. Знайшла вона свого милого Білоголового з його товаришами у коморі і розказала, як довідалася від турецького мурзи, що поганці мають на сам великдень різати християн. Тоді ватажок опришків Білоголовий сказав, аби вона пішла і тихенько розказала це людям і аби всі вони зібралися на зорях докупі в одному місці, а він туди прийде зі своїми юнаками-опришками, і вони виріжуть татар і турків, а не поганці — християн.

Як все це розголосила служниця людям, то зібралися їх багато, щоб оборонитися від смерті. Дуже

раненько, ще було темно надворі, як надійшов до тих людей Білоголовий із своїми юнаками. Злучилися опришки разом із людьми і під проводом Білоголового, свого ватажка, напали на турків і татар. Турки і татари не були на такий почастинок прилагоджені, то спокійно собі спали і не почували над собою ніякого лиха. Як напав Білоголовий на поганців, то так їх побив, що вони не мали часу і відваги чинити опір християнам, почали утікати, куди попало.

Татари і турки мали з собою корону турецького султана і великі скарби. Як утікали, то вхопили були ту корону і всі скарби з собою. Але коли Білоголовий потис ще дужче, як половина заспаних поганців упала і вони уздріли, що не зможуть оборонити свою корону і скарби, то сховали їх у свою тайну комору, котру мали отам, як іти з Кутів до Косова, над потічком, що звється від того часу Татаркою. Тепер там росте ліс, і годі знайти ту комору з тими багатствами і тою турецькою короною. Корону і скарби шукали тоді й пізніше люди, але не могли знайти, бо поганці добре уміли забити і залагодити вхід до комори.

Опришок Білоголовий здобув тоді велику славу ватага-воеводи. Він почувся тоді в силі, зібрав собі гаразд жвавих легінів і пішов у Туреччину воювати турка. Білоголовий із своїми легінями не одному туркові зробив кінець. Коли набрався досить грошей і всяких речей, вернув назад у свої сторони до Кутів. Але турки зібрали погоню за Білоголовим. Наздогнали його під одною кичерою, і там почалася битва. Опришки з Білоголовим добре боронилися, але турків було більше, і вони перемогли. Упало там багато турків, але таки там лишився орлам на поживу і Білоголовий з багатьма своїми легінями. Білоголового порубали на капусту. Кажуть, що якось звідти вимокся з гіркою бідою один чи два легіні, котрі сказали, якою смертю загинув славний ватаг опришків.

ПРО ПИНТЮ-КАПІТАНА

Пинтя був родом із Ардяли. Родився у сім'ї, де було багато дітей, — мав дев'ять братів, трьох сестер, сам був тринадцятою дитиною. Жили бідно, бо нянько був уже слабкий і мати не годна була робити перед малими дітьми.

Пинтя як підріс, то найнявся пасти ягнята. Одного разу, коли гнав ягнята на пашу, над'їхав пан.

— Помалу, паночку, бо ще мені ягнята задав'яте! — гоїкнув малий Пинтя.

— Як ти, смолосу, смієш пану розказувати?! — розсердився пан і уперічив малого пагайкою.

А Пинтя, недовго думаючи, вхопив камінь — і в пана. Поцілив у голову — пан лиш звернувся з коня. Як увидів Пинтя, що пан мертвий, зі страху втік у ліси. Ішов через темні хащі три дні і увидів на одній полянці хижку. Зайшов до хижки, а там сидить дідो сивий, борода у нього мало не до землі.

— Добрий вечір, дідику! — поклонився Пинтя.

— Добрий вечір, синку! — каже дідо. — Як ти сюди потрапив? Тут такі темні ліси, що лише звірі ходять.

Пинтя розповів, що з ним сталося. Дідові дуже полюбалося, що такий малий хлопець, а вже пана убив. Полюбалося йому, що малий не боявся ходити хащами. Каже дідо:

— Я — опришок. Чи підеш до мене в науку?

— Піду.

І малий Пинтя залишився у діда. А в нього було ще сорок легінів; той дідо був за старшого. Він уже не мав сили ходити на розбій, лише давав команду іншим і придивлявся, кого би за себе поставити капітаном над легінами.

Пройшло три роки. Дідо увидів, що Пинтя розумний, добре стріляє, скоро бігає. «Буде з нього капітан», — подумав дідо. Коли був лише Пинтя в хижі, каже йому дідо:

— Ходи зі мною до комори!

Пинтя подумав, що дідо хоче йому показати, які скарби у коморі, а дідо каже:

— Роздягайся! Я тебе намащу такою мастю, що станеш від неї сильним і куля тебе не братиме. Будеш капітаном над моїми хлопцями.

Узяв дідо чорної масті і вимастив Пинтю від голови до п'ят. Лише під лівим плечем лишив клаптик білого тіла:

— Вічно ніхто не живе, то й тобі треба лишити місце для рани, через яку вийде душа з тіла.

І почала у Пинті рости сила. Груді стали як у бика. Руки і ноги стали як колоди. А дідо прикликав хлопців і каже:

— Пинтьові уже вісімнадцять років. Є у нього сміливість і сила, тому буде він замість мене вам за капі-

тана, бо мені вже час умирати. Поклян'їться йому на вірність!

Подав дідо золотий топір і золоту пістолу. На тій зброї поклялися хлопці, що будуть вірно служити Пинті, слухатися його і що ніколи не зрадять. Пинтя поклявся їм, що буде всюди за них думати, на добрі діла водити.

І скоро вчули пани про Пинтю. Бив панів, де видів, відбирав від них добро і роздавав бідним. Пани не знали, як до нього добратися, і пішли до ігумена Грушівського монастиря питати поради. Ігумен пообіцяв допомогти.

Не знати, як дійшло до Пинті, що ігумен Грушівського монастиря хотів би його висповідати і простити всі гріхи за загублені душі, та Пинтя пішов у монастир сповідатися. Ігумен з ним дуже ласкаво заговорив і запитав:

— Звідки ти, синку?

— Із Ардяла.

— Та чи маєш родину?

— Маю нянька, мамку, дев'ять братів і трьох сестер.

— Ой, велика у тебе, синку, родина!

— Та, що в лісі, ще більша!

Визвідав ігумен за гріхи і відпустив їх Пинтьові: — Іди з богом!

Пішов Пинтя у ліси до своїх хлопців і почав з ними радитися про нові походи. Та чують: біда — пани із Хустського замку поїхали до Ардяла, пов'язали всю Пинтьову родину і привезли до себе в замок. Виголовили, якщо Пинтя до них не з'явиться, то всю його родину повісять.

Що мав Пинтя робити? Як не відговорювали його хлопці, а він пішов до панів у Хустський замок. Пани як увиділи, який він велет, то задрижали. Відразу повели його у приготовану для нього темницю. Най там від голоду вмирає. А родину його повісили.

Сидячи в темниці, Пинтя мав час подумати, звідки пани дізналися про його родину. І згадав, що про свою родину говорив лише ігумену Грушівського монастиря. «Відплачу я вам за все, най звідси вийду!» — думав Пинтя.

І вийшов він з темниці. Хлопці його підкупили варту. Три бочки золота принесли і роздали варті. Пани собі думають, що Пинтя з голоду пухне, а Пинтя в той

час уже їм кару готус. Дав зрубати великого дуба і зробити з нього канон. Був серед його хлопців циган, який обкував канон обручами, аби не розірвало від пострілу.

Випробував свій канон на Грушівським монастирі. Заладував у канон десять відер стрільного пороху і величезну камінну кулю. Коли вистрілив, то земля здригнулася. Як той каменище гепнув по монастирю, то все лише загучало під землею. Від пострілу і удару кулі земля проломилася разом з монастирем.

— Добрий канон! — похвалив Пинтя свою роботу.

Узяв той канон на плечі і поїс на гору, що навпроти Хустського замку. Заладували канон міхом стрільного пороху, камінням, ланцями, старими підковами. Як стрілив Пинтя — то замок розсипався, лише каміння покотилося з гори.

Почали пани за Пинтьову голову великі гроші обіцяти. А Пинтя ходив до одної молодиці. Її газда знав, айбо боявся щось казати. І думав, як би збавитися від Пинті. Ще й гроші би за це дістав. Каже він жінці:

— Тепер хтось знакомиється на гроші та уб'є твого любаса — що тоді будеш робити?

— А його куля не бере!

— А що його бере?

— Я не знаю...

— Так він тебе любить, коли не сказав усе про себе.

І засіло молодиці в голову, що вона мусить дізнатися, від чого може загинути Пинтя. Коли прийшов до неї, добре його погостила і питає:

— Такого дужого, як ти, нема на цілім світі! Ти можеш одним ударом бика убити, за раз бука вимкнути із землі. Що у тебе таке, що тебе смерть не бере? Я би хотіла знати, бо як у нас син буде, то я йому зроблю, аби став таким, як ти.

Пинтя розказав, як дідो вимастив його якимось зіллям, від чого все тіло почорніло. Від того у нього сила, від того до нього куля не береться. А молодиця не раз виділа Пинтю роздягненого і знала, що у нього під одним плечем шкіра біла.

— А чому у тебе під лівим плечем шкіра не чорна? — запитала.

— То місце для рани, через яку може моя душа вийти.

На другий день молодиця похвалилася своєму чоловікові, що знає, де у Пинті вразливе місце.

— Де?

— Під лівим плечем.

Чоловік нічого не сказав, лише на вечір приготував горілку з німицею (німиця — то така трава, від якої чоловік спить як убитий). Молодиця не знала, що горілка з німицею. Коли Пинтя увечері прийшов до неї, вона його файно погостила. Чоловік її, коли приходив Пинтя, ішов з хати. Спав він на оборозі і приходив до хижі вранці. Та тої ночі зайшов до хижі опівночі. І Пинтя, і жона спали як убиті. Він підняв Пинтьову руку і штрикнув ножом там, де шкіра була білою. Заплавав Пинтя страшним голосом, скочив із постелі і побіг у ліс. Увидів, що умре скоро, та не хотів, аби з його тіла збиткувалися.

У лісі викопав яму, узяв велику плиту на голову, заляз у яму і прикрився зверху. Там умер. А де тоті яма — ніхто не знає.

ЯК ПИНТЯ ДІСТАВ СИЛУ І ЯК ЇІ ВТРАТИВ

Пинтя народився у Рахові. Він був один у мамки з няньком. Айбо мамка з няньком скоро умерли, і зостався Пинтя сиротою. Забрала його до себе маточка. А та маточка була відьмою.

Раз вночі прийшли до маточки її цимборки. Одна з них увиділа малого Пинтю, що спав на печі. Сказала, що треба би його стратити, бо може їх підслухати. А маточка каже:

— То мій похресник, не кивайте¹ його. Він за день уже наробився і спить міцно.

— Треба перевірити, чи спить, — каже та. Недовірлива відьма. Узяла з печі вуглик і поклала йому на черево. Малий так закусив зуби, що потім не міг роз'єднати челюсті, айбо витерпів.

Відьми наскоро покопали на тік, посіяли коноплі. Через якусь годину коноплі зійшли, вирости такі, що можна їх брати. Відьми почали брати коноплі. Одна з них каже:

— Прості люди не знають, яка в сих коноплях сила, а то би ними усі поля засіяли. Правда, це сім'я не легко дістати.

Тут закукурикав когут, всі почали збиратися. Скопала кожна свою горітку і пішла з хижі. А маточка

¹ Не чіпайте.

свою горстку поклала на кіш. Загасила світло і лягла спати.

А Пинтя все видів. Вранці встав, коли маточка ще спала, узяв три коноплини і пішов з хижі. Коноплини сховав, а сам почав газдувати: нарубав дров, припісав води. Маточка встала і похвалила.

— Ну, а тепер іди з ягнятами!

Пішов Пинтя з ягнятами і взяв із собою три коноплини. Обідрав із них прядиво і зсукав мотузок. «Ба, що би з сим мотузком робити?» — думає. А з голови йому не виходить думка, що в тих коноплях велика сила. Упасався тим мотузком і чує: таку силу дістав, що коня би убив. З ким би помоцуватися? А тут ягня залізло в загороду. Верг Пинтя палицею і поламав ягняті ноги.

До маточки побоявся вертатися і пішов по світу. Дійшов до Хуста, бачить: чоловік оре. «Попрошуся до нього служити», — подумав собі Пинтя і сів на борозну, чекає. Коли той чоловік, орючи, дійшов до нього, Пинтя поклонився і почав проситися на слугу. А той каже:

— Мені скоро самому нічого буде робити, бо кожну ніч приходить сюди чорт і перевертає борозни, як було до орання.

— Я вб'ю чорта! — каже Пинтя.

І на ніч лишився на полі. Опівночі прийшов чорт. Увидів Пинтю і звідусь:

— Що ти тут робиш?

— Тебе чекаю!

— Нащо?

— Хочу тебе провчити за те, що казиш¹ чоловікову роботу!

— Ану, попробуй! — каже чорт і береться з Пинтьою попід сили.

Почали боротися. Чорт сильний, айбо й Пинтя не слабкий. Боролися, аж земля двигтіла. Коли заспівали перші когути, почав чорт втрачати силу. Тріснув ним Пинтя так, що чорт розпукся.

Вийшов чоловік на поле, дивиться — орання не зіпсоване, а Пинтя спить. Розбудив його чоловік, дає їсти:

— На, їж. А такого дужого слуги мені не треба. Пинтя поїв і зібрався в дорогу. Чоловік йому каже:

¹ Псуєш.

— Я чув, що хто би убив чорта і вимастився його кров'ю, то був би від куль безпечним — не брали би його.

Пинтя побіг подивитися на місце, де розшибався з чортом. А там на землі якась чорна мастика. Почав він тим маститися. Вимастив лице, руки, ноги, груди, а на плечі вже не вистачило.

Подякував Пинтя чоловікові і пішов. Дійшов до Ардялу, а там збираються воювати з турками. «Випробую, як помагає чортова масть», — подумав Пинтя і записався до війська.

Коли пішли з турками воювати, Пинтя був перший. Рубав наліво-направо, а йому не могли нічого зробити. Він лише плечі сокотив. Турки увиділи, що програвють, то попросили миру. А Пинті що робити? Пішов знову якусь роботу шукати.

Іде дорогою і стрічає старого діда.

— Куди, легіню?

— Роботу шукаю. Та ніхто мене не наймає, бо мені їсти багато треба, і ще бояться моєї сили.

— Ходи зі мною, дам тобі роботу.

А то був старий опришок. Він сказав Пинтьові: — Ти ходив по світу і видів, що одні живуть багато, а другі бідно. Треба їх якось порівняти.

І почав Пинтя багатих рівняти з бідними. А тоді пани держали бандурів, аби їх обороняли. Та бандури нічого не могли зробити Пинті — розміче їх від себе, як кошенят. Таку силу мав.

Айбо у Хустський замок не міг добратися, бо дуже товсті й високі були мури. Тоді він зробив дерев'яний канон і з того канона розбив замок. Бандури дізналися, що у Пинті є фраїрка. Придумали, що вона має дізнатися, у чому Пинтьова сила. А у тої дівки був брат, якого вона дуже любила. Кажуть їй бандури:

— Мусиш узнати, в чому Пинтьова сила, бо коли ні, то ми твого брата порубаємо.

Задумалася дівка. Добре їй було з Пинтьою, бо всього мала досить — дарував усякі прикраси, одягу, гроші. Любила вона Пинтю, айбо любила і брата. І рішилася вона на зраду.

Прийшов Пинтя до неї, а вона його напоїла добре, прилацїлася і питає:

— Ба чи є хтось сильніший за тебе?

— Тепер ні. Айбо міг би бути.

— А як?

— Якби впerezався моїм гачником.
Сього їй було треба. Дочекалася, доки Пинтя заснув, і пішла з хижі. Бандури чекали на неї.

— Його сила в гачнику, — каже.

Треба було одного загнати, аби перерізав тачині сплячому Пинті. Загнали брата тієї дівки. Ніж зачолодив Пинтю, і він прокинувся. Та вже було пізно — сили не мав. Загойкав дужим голосом:

— Тепер пропав я!

А бандурів налізло — повна хижка. Зв'язали Пинтю і повезли до Королева. Увидів чоловіка, який копав свій город, і заспівав:

Ой коби ти, чоловіче, пішов на Кобилу!
Та увидів дві смереки і березу білу.
Ой коби ти придивився, яке в них коріння,
Не копав би ти в городі пустос каміння.

Бандури нічого не розуміли. А чоловік лишив копання і побіг на Кобилу. Викопав яму між двома смереками і березою і знайшов там гроші.

А Пинтю біля Королева стратили. Від мотуза чортова масть не помагала.

У той час цар знову почав воювати з турками. Прослав за Пинтюю, бо не знав, що того уже стратили. А як узнав, то дуже розсердився, бо без його допомоги не мав надії виграти війну. За це на Королево було накладено велику данину.

Від Пинті лишився чобіт. Такий великий, що в нього міг би влізти чоловік середнього росту. Той чобіт держать у музеї в Ардялу.

ЯК ПИНТЯ ПЕРЕДАВ СВОЮ СИЛУ ДОВБУШЕВІ

Давно у наших місцях ходили опришки. Першим був Пинтя, а потім Довбуш. Пинтя був чорний, як би його мастикою вимастив. То він став таким після того, як намастив тіло варивом, яке варили відьми в одній пустій хаті. Там Пинтя, сирота, заночував. Відьми його увиділи і, щоб перевірити, чи міцно спить, кинули хлопцеві на босу ногу жарину. Пинтя витерпів. Він підслухав, що відвар із зілля, яке принесли до хат

¹ Тут: гора.

ти відьми, робить чоловіка таким, що ні куля, ні шабля, ні вогонь його не візьмуть.

Не встигли відьми зілля доварити — когут закукурикав. Коли відьми втекли, Пинтя намастив усе своє тіло відьмівським варивом, лиш на плечах в одному місці не встиг намаститися. Там шкіра залишилася білою. Від того, що Пинтя вдихав пару із того зілля, він став дуже сильним.

Довго потім Пинтя розбивав панів. Що у багатих відбирав, то бідним роздавав. Поки його фрярка не прозрадила. Визвідала, як його можна убити. Бо за грошом Пинті обіцяли пани великі гроші. І брат Пинтевої фрярки ударив сплячого опришка ножом між лопатки. Пинтя ще мав силу убити обох за зраду і пішов по-малу в ліс. Хотів перескочити потік, щоб постолів не замочити, але замочив. І зрозумів, що смерть його близько.

Сів під дерево й зажурився, що не буде кому продовжувати його справу. І тут він увидів на дорозі хлопчика, який дуже плакав. Прикликав того Довбуша, визвідав, чого він плаче. Хлопчика звали Довбушем. Плакав тому, що газда його дуже побив, бо вовк вівцю загриз.

Пинтя дуже зрадувався, що увидів такого хлопця, який ненавидить багатів. Вповів Довбушеві, що передає йому свою силу. Дихнув тричі Довбушеві в рот, видихнув із себе всю силу і вмер. І став Довбуш дуже сильним. Правда, не таким, як Пинтя, бо лише половину Пинтевої сили дістав — друга половина сили старого опришка витекла з кров'ю.

Довбуш за те, що убив чорта, також зробився таким, що його куля не брала. А ще він знайшов таку траву, що всякі замки відопирала. Із своїми хлопцями-опришками Довбуш наганяв на панів не менше страху, як до цього наганяв на них Пинтя.

ПРО ЯНОШИКА

Давно була панщина. Тоді графи панували. Що граф задумав, то вшистко селяни мусили йому робити. Бо він таку силу мав, що держав у себе бандурів. Проплачував їх місячно, і вони розказ мали: коли чоловік не хоче робити, то аби йому бити п'ять палиць на спину.

Граф Шандор наказав бандурам, аби у жнива вигнали людей з цілого села, яке йому належало, збирати пшеницю. І всіх людей вигнали на роботу. Тоді у Сербії штудував Яношик і якраз ішов пішки додому, бо транспорту не було. Приходить додому, заходить до хижі, а мати його лежить на печі мертва. Він побіг до сусідів. Звідає малу дівчину:

— А де мій няньо?

Вона йому говорить:

— Матір твою бандури убили, а вітця прив'язав граф Шандор коневі до хвоста і погнав у своє обшаря. У графа була пивниця, а там була дошка. Чоловіка клали на дошку, прив'язували мотузками ноги, руки, а далі били. Яношик прибіг у пивницю, де якраз його вітця били бандури. Він обох бандурів убив, розв'язав вітця, побризкав водою, бо думав, що він ще живий, та не допомогло.

Тоді Яношик узяв графського коня, сів на нього, приїхав на велику толоку, де паслася графська худоба. Там було дванадцять пастухів, що сокотили худобу. Були там коні, свині, вівці, корови. І каже Яношик, що бере одну вівцю, аби зарізати і спекти на обід. А пастухи хотіли його убити, усі дванадцять поклали свої балти йому на шию і на голову. Звідують, що він за один. Він уповів:

— Мій отець був добрий чоловік, а я мушу бути збойником, бо неправда, у панів, а правда у збойника.

А далі заспівав собі пісню:

Кедь мене уб'єтє,
Тут ня не лишітє,
Під зелену липу
Мене закоплітє.

А там недалеко була велика зелена липа. Межи тими пастухами був старший. Каже він до Яношика:

— Хто ти такий і що ти собі думаєш?

А він каже, що думає від багатих брати, а бідним давати. Як се учули пастухи, то всю графську худобу розпустили, а самі сказали, що й вони йдуть з ним. Спекли барана, поїли. І пішли потім на графське поле. А там ціле село пшеницю збирає. Жони з малими дітьми. Одна жона хотіла поплекавити дитину, бо була голодна, та приїшли два бандури, дитину вирвали і задули нею під корча, а її набили і нагнали далі збирати пшеницю.

Один із тих пастухів увидів хлопчика, узяв у міх і поїс у ліс, де вони перебували. А вночі напали на графський двір, узяли скриню дукатів. Один каже, що треба сховати під камінь, другий каже, що у дупло... А один із них каже:

— Хіба-то ми лиш так говорили, що будемо від багатих брати, а бідним давати?

А той, який прийшов з хлопчиком, говорить, що він за те, аби гроші розділити бідним, лише не хоче ділитися тим, що у нього в мішку. І випустив хлопчика. А хлопчик почав бігати коло вогню. Узяли вони хлопчика з собою. Годували його тим, що й самі їли.

Як дізнався граф Шандор, що пастухи у лісі, то загнав сорок бандурів, аби піймали їх і Яношика живими. І уповів:

— Хто знайде Яношика, тому дам сорок тисяч дукатів!

Учули се Яношикові хлопці і почали готуватися побити бандурів. Яношик каже:

— Ми їм життя не давали і не відбираймо. А як будуть їти, тут дорогу перегородимо і спіймаємо їх.

Так вони і зробили. Піймали бандурів, пов'язали їх, пометали у віз і привезли Шандорові у двір.

Був пізній вечір. Старий граф каже синові:

— Іди спати!

А син каже, що доти не піде, доки не нап'ється з Яношика крові. У той час загриміло вікно і великий камінь упав у світлицю. То так Яношик передав графу

письмо. Граф прочитав письмо, у яке був загорнутий камінь, і подивився у визір, а там усі його бандури по-

в'язані. Тоді узяв граф Шандор свою пушку, вибіг надвір і почав стріляти в бандурів. А пастухи і Яношик

узяли всю зброю від бандурів. Доки упростили графа, мало їх живих зістало.

А граф до чого думався? Послав у ліс дуже гарну циганку і вповів, щоб Яношика якось звела. Але

циганці це не вдалося. Повернулася ні з чим.

Граф Шандор задумав зробити гостину. Він дав розказ бандурам, аби йшли у село і аби позабирали свиней, курей, качок, гусей. От і прийшли до одної жони,

качка посадила квочку, квочку підняли з яєць, ще й жону побили. Пішли до другої — узяли поросля. А чек-

лядь узнала, що Яношик від багатих відбирає, а бідним дає, і донесла йому вістку, що у графа буде велика го-

стина.

На гостині слуги мали показувати танці й пісні. А Яношик разом зі своїми хлопцями роздягли їх, самі ж убралися у те вбрання і пішли танцювати. Графи і графські жони зачали дуже плескати. А Яношик покрутив сокирою, далі задув нею — і сокира стала у стовпі. Гості увиділи, що на сокирі написано: «Збойник Яношик». Всі закам'яніли. А Яношик каже:

— Гроші сюди! Платіть за танець!

Панство файно заплатило за танець. А Яношикові хлопці пов'язали всіх, зайшли на кухню, де готувалася гостина. Поварів прив'язали до стовпа, потім скликали тих людей, від яких бандури позабирали свиней, гусей, качок. І люди їли все, що хто дав. Тоді Яношик узняв зібрані від графа і його гостей дукати і заплатив кожному за свині, за вівці, за все. Після цього поварів пустили, а самі пішли в ліс. А Яношик зайшов до одної корчми.

У корчмі було багато людей, сиділи і читали газети. Вичитали, що хто іміть Яношика, то за його голову дістане сорок тисяч дукатів. А один хлопець каже:

— Сорок тисяч дукатів мені би треба, айбо Яношикову голову за них би-м не дав.

— Чому? — питає Яношик.

— Бо то один справедливий чоловік: від багатих бере, а бідним дає.

Яношик за це дав тому хлопцеві грошей.

Все те виділа корчмарка і дала знати графу. Прийшло багато бандурів, обступили корчму. Яношик хотів утікати, а корчмарка висипала йому під ноги блюдо гороху. Яношик посковзнувся і впав. Бандури іміли його, зв'язали і поставили перед графом.

Настав час судити Яношика. І присудили повісити його на шибениці. Пан Шандор устав і каже:

— Най нас перепросить, то пустимо його на волю!

А Яношик каже:

— Ліпше ізгублюся, чим маю перепрошувати ненажерливих панів!

І Яношика повісили. Айбо доти виріс той хлопчик, що його водили з собою збойники. І він водив добрих хлопців панів розбивати і бідних заступати.

ЖИТТЯ ОЛЕКСИ ДОВБУША

Давно в народі жив-був селянин на ім'я Олексакріпак. Було йому сто років, а його жінка мала дев'яносто вісім.

Одного разу пішла та баба у ліс по дрова і тільки замахнулася рубати, як чує: хтось чоловічим голосом говорить. Вона обернулася, бачить — дідो з великою бородою стоїть на пні й каже їй:

— Ой чого ви, пані, рубасте дрова? Ви й не знаєте, що могли зрубати свого сина? Скажіть, хотіли б ви мати сина?

Жінка сказала, що хотіла б. А дідо тоді й каже, аби йшла додому, три дні не їла, а пила один кухоль води щогодини.

І от через три дні народився синок. Радіють і старий, і стара. Думали-гадали, яке би йому ім'я дати, і на-думали — Довбуш.

Ріс він дуже борзо. Та ось напала біда на Олексову хату: завітав пан з своїми слугами і забрав Довбуша. Довбушеві було тоді дванадцять років. Тяжко жилось йому в пана. Пан примушував його робити чорні роботи — пасти вівці, гуси, кури і качки. Раз пан послав його пасти вівці. Довбуш задумався і не помітив, як з гущавини вибіг вовк-страховище, схопив найбільшого барана і втік. Став Довбуш тяжко плакати, бо пан звелить відвести на стайню і дати різок. Коли чув, що хтось позаду йде. Він обернувся і побачив старого діда, сивого, як стіна. Старий каже Довбушу.

— Йой, хлопче, чого ти плачеш?

А Довбуш каже:

— Вовк у мене барана вкрав. Як тепер вертатися до пана? Пан мене поб'є.

— Скажи, хло', чого би ти хотів найдужче? — питає дідо.

— Я хотів би, щоб у мене була путеря, якою би я міг дуба валити.

Тоді старий чарівник витягнув маленьке трав'яне стебельце і сказав, щоб розкрив рот. Довбуш розкрив рот, чоловік заклавав йому під язик стебельце і сказав:

— Видиш оту березу? Іди зігни її!

А береза була товста, на три лікті. Довбуш зігнув березу і подякував старому. Дідо благословив його і сказав:

— Єдина твоя вірна зброя — це чарівний топірець, який ти повинен добути собі сам. Він є на Чорній горі у дідька, що літає. Його можна убити ярою пшеницею, штолею від коня та гудзиком срібним.

Тільки сказав це старий, зник, немовби й не був. Через час з'явився пан і накинувся на Довбуша. Довбуш сказав до пана:

— Ти, холеро, тікай, поки цілий, а то кващню зроблю з тебе!

Пан знову хотів дати потиличник, але Довбуш підняв його над головою і каже:

— Тепер за все розплачуся з тобою!

Але пан став проситися, і пожалів його Довбуш, відпустив. Пан, сарака, дременував у ліс, як заєць від голодної собаки. Довбуш аж засміявся.

Тоді він пішов збирати опришків, які би вірно служили йому. Набрив дванадцять опришків і пішов з ними на високу гору, на ту Чорну гору. Там наказав опришкам на другий день печеру видовбати.

Всі полягали спати. Одна варта стояла. Раптом почувся гул. Скотився камінь. Варта збудила Довбуша. Він нашвидку одягся, схопив рушницю і побіг до того місця, де скотився камінь. Враз зарядив рушницю ярою пшеницею і штолею, зірвав з сардака срібний гудзик і його закрвав у рушницю. Бачить: щось чорне пливе по небу і іскри летять з очей. Довбуш націлився і вистрілив. Як тільки вистрілив, то чорне вдарилося в землю. Він підбіг і уздрів нечисту силу — дідька. У нього було вибите праве око, відірване ліве вухо і перебита права нога. Довбуш побачив на пояску в дідька топірець, який був увесь із золота. Він хотів узяти його, але щось не допустило. Тоді він ножем навхрест ударив по чорту. Зразу щось завилло і стихло. Він крикнув до своїх товаришів-опришків, і вони уздіри Довбуша веселого, як ніколи. Біля нього лежав убитий дідько. Довбуш вихопив топірець і з розмаху загнав його у великий камінь, що лежав на землі, — аж утворилася ущелина. І сказав Довбуш:

— Оце печера, яку вам завтра треба було самим добати! Буде вона нам надійним сховищем від панів.

Потім вони зайшли в ту ущелину і полягали спати. На ранок пішли далі панів бити, а вночі знову повернулися до печери. І досі та печера стоїть на Чорній горі.

Тим часом цісарський уряд жорстоко переслідував Олексу Довбуша. Цісарські слуги давали великі гроші за те, щоб їмили Довбуша, але бідні люди не помагали цісарю, а ще нашкоджували. Вони всі стояли за Довбушем, бо Довбуш від багатих забирав гроші, товар, а їх наділяв. Бідняки переховували Довбуша то в димарях, то в дровах, складених купами, а то й у бочці від огірків.

Одного разу пішов Довбуш відвідати свою сім'ю, а варту поставив коло дороги і наказав: скоро чого, щоби

кричали по-жаб'ячому. Це в них такий був сигнал. Довбуш не знав, що жандарі розставлені по селах і чекають його приходу. І от настало їхнє довгочекування. Довбуш лиш зайшов у село, зразу ж почав прислухатися, бо почув, що десь зашарудів лист. Тільки-но зібрався, було, йти, коли враз за спиною вдарив постріл. Зразу ж з хат стали вибігати жандарі. Довбуш ускачив у крайню хату, в якій жив Івонел з своєю дружиною. Захеканий Довбуш сказав нашвидку, що з ним трапилося біда. Тоді жінка узяла бочку з огірками, огіркі висипала надвір, а в ту бочку посадила Довбуша. Зверху наклала круг, а на круг насипала трохи огірків і закрила хусткою. Все було зроблене саме добре. Як тільки все було готове, у двері загуркали. Старий побіг відкривати. У снін зразу ж увалилися жандарі, збили ніг бабу і зайшли в хату. Стали все перетрушувати, пороти пішви, рвати перини, а один (видно, за старшого був) підбіг до старого, ударив його по голові й спитав:

— Де ти дів Довбуша? Він забіг до тебе у хату і не виходив! Говори, або тобі ханак! — І ще раз сильно ударив його.

Довбуш у бочці тяжко дихав від злості. Він так напружився, що від того тріснули всі обручі і бочка розсіпалася, а Довбуш відштрик, вихопив шаблю і почав усіх рубати на капусту, а коло старшини зупинився і сказав:

— Видимо, ти шукав Довбуша? Осьде я, Довбуш! Лови мене!

Старшина стояв, мов кам'яний. Довбуш схопив макогін з печі, розстропив йому голову. Потім вийшов надвір і враз почув квакання жаби. Так Довбуш не побачив рідних і змушений був відходити. Саме вчасно, бо дорогою вже йшла підмога жандарям. Довбуш на трапив на маленький загін. Жандарі стали стріляти з ліворверів і рушниць, але кулі свистіли навкруги, а Довбуш спокійно бив жандармів своїм топірцем. Скоро Довбуш дійшов до своїх опришків.

А це другий випадок. Іде Довбуш і бачить, що заїр'їг мужик молодих волів і пішов ор'їти. Воли молоді не хочуть ор'їти. Мужик б'є їх, аж дим куриться. Тоді Довбуш спинив мужика і каже:

— Чого ти молодих волів заїр'їг?

— Що робити, — каже мужик, — мушу кавальчик поля зорати, бо пан не дає коней,

Тоді Довбуш витяг гроші, відлічив сто ринських, дав мужикові і сказав:

— Іди собі, купи старих волів, здібних до роботи! Сказав — і зник.

Довго стояв мужик, не знаючи, що робити...

І ще один випадок. Іде Довбуш з опришками і бачить, що чоловік б'є пару волів, які не можуть з місця зрушити дуба. Довбуш підійшов і каже:

— Куди це ти, чоловіче, хочеш дуба вивезти?

— Он на ту гору, — каже чоловік.

Тоді Довбуш звалив дуба на плече і каже:

— Веди волів до гори.

А сам заніс дуба на гору й питає:

— Тут вам і покласти його?

— Тут.

Тоді Довбуш спустив дуба на землю та й каже:

— Де би у вас заночувати?

Чоловік радо прийняв гостей, на вечерю поклав пряжену рибу, улюблену їжу Довбуша. Ранком Довбуш витяг гроші і дав тому чоловікові сто п'ятдесят ринських на господарство, попрощався і пішов з опришками.

Незабаром помер тато Олекси Довбуша. Тяжко стало Довбушеві на серці, ходив він, як хмара. А додому не міг прийти, бо цісарський уряд його сокотив коло хати. Та Довбуш довго не з'являвся додому, і уряд перестав давати накази, щоб його іміти живим, а став вимагати, щоби хтось убив Довбуша. Той, хто уб'є Довбуша, буде мати великі гроші.

За це взявся один багатій, на ім'я Штефан. Тим часом Довбуш з своїми товаришами прийшов до однієї молодіці переночувати. Але увечері прийшов Штефан і шепнув їй на вухо, щоб дізналася, чим Довбуша можна убити, і пішов. Молодиця, зайшовши у хату, стала підлещуватися до Довбуша, щоби він лишився з нею жити. Довбуш побачив, що вона дуже чемна, і зостався. Молодиця одної ночі питається Довбуша:

— Чим тебе можна убити?

Довбуш довго не хотів казати, нарешті згодився і сказав:

— Мене можна убити ярою пшеницею, яка мала пройти 12 служб, і волосом з мові голови. Але ти не маєш про це нікому говорити!

На ранок молодіця розказала про все Штефанові, і той пішов десь роздобути яру пшеницю. Через тиждень вернувся з двадцятьма дернами ярої пшениці. А тим

часом молодіця, коли Довбуш спав, висмикнула пучок волосся з його сивої голови.

Ранком Довбуш, не знаючи нічого, пішов з своїми побратимами до пана, щоб з ним розквитатися; бо пан дуже був злий, над бідними людьми знущався. А Штефан зарядив пушку ярою пшеницею, волоссям від Довбуша і став чекати. Виліз на під з рушницею, там примостився і чекає.

Довбуш повернувся аж через три дні. Разом з опришками він підійшов до хати, покотав у двері, але ніхто не відкрив. Тоді він напружив м'язи і двері пукли. Саме в цей час вдарив постріл, і щось пекуче пронизало Довбушеві груди. Штефан на поді думав, що Довбуш умер, але той знайшов ще у собі сили і вбіг у двері. В хаті стояла молодіця, як кам'яна. Довбуш ножем убив її і поліз на під по'драбині. Штефан продер дірку у драбницях і штрик униз. Там на нього вже чекали опришки. Вони шаблями порубали Штефана на куски. Довбуш знепритомнів і упав. До нього підбігли побратими, і він сказав, що хоче померти на Чорній горі. Опришки взяли його і понесли.

Коли проходили коло потоку Чорна Жура, Довбуш зібрав усі сили і став на ноги. Він підійшов до Великого Каменя, забив у нього свій топірець і сказав:

— Хлопці, знайте, що хто сей топірець витягне, той буде такий, як я.

Сказав ці слова Довбуш і впав мертвим. Тоді опришки понесли його на Чорну гору у Ведмежу нору і там поховали.

Ще довго народ згадував Довбуша. Його смерть стривожила всіх людей, молодих і старих, бо усі люди любили Довбуша, а пани насилу збулися його.

З тих пір топірець Довбуша ніхто не може витягти з Великого Каменя.

ЯК ДОВБУШ СТАВ ОПРИШКОМ

Давно-давно, коли ще була у нас панщина, в Мараморші було одне село. Далеко-далеко межі темними лісами. Там і сонце лиш подеколи заглядало у віконця маленьких хиж. Люди там рідко коли були веселі. А за що? Не робота, не тяжке життя смутило їх, але один великий пан. Сей жив недалеко від них, у Рахові. Жив по-панськи, в багатстві, бо йому мусили всі люди в

околиці робити дармо і з усякого врожаю давати десятину і ще платити податі. Бо сей пан був нямешом, а всі навколо — кріпакамі. Се була панщина. Тому були смутні люди у тому маленькому селі. Бо із того, що вони великим трудом заробляли, ліпшу частину відбирав пан.

Найбільше смутився тим один бідний чоловік, старий Довбуш, котрий жив із своєю старою і наймолодшим сином у великій нужді. Хоч як змагався за літо, але не міг заробити стільки, аби панові заплатити панщину. Окрім дванадцяти ягнят і кучі, де перебував, не мав ніякого маєтку.

А пан не чекав. Панові треба платити. А ще пан мав серце із каменю: нікому не відпустив панщину, хоч би який був мізерний.

Молодий Довбуш, шістнадцятирічний хлопчина, ходив через ціле літо з ягнятами. Чи від вітця чув, що пан пообіцяв, коли до осені не виплатить панщину, відбере ягнят. А він знав, що пан виконає погрозу.

Літо минуло, а панщина не була виплачена. І коли одного разу ввечері повернувся молодий Довбуш додому з ягнятами, видить: коло кучі стоїть красивий кінь, на коні сидить пан, кричить на старого і махає шкіряним батогом. Довбуш хотів вернутися назад з ягнятами, але було вже пізно, пан увидів його і закричав:

— Сюди із тими ягнятами, ти, псе!

Довбуш прийшов, а ягнята за ним.

— Но, ідім! Приженеш ягнята у мій двір! — розпорядився пан.

Молодому стиснув жаль серце. Пожене ягнята, а пан, може, дасть їх зарізати.

— Но, що мудруєш? Ходім!

— Я не жену! Жени ти! — сказав хлопець.

Пан почервонів, затрясся від злості:

— Ти, псе! Ти смієш казати, аби я, пан, гнав ягнята?!

На! — лаяв розбушений пан і хотів ударити Довбуша батогом по лицю. Довбуш затулив своє лице, підняв товстий бігар. І як було, як не було — чи пан пригнувся дуже близько до Довбуша у своїй злості, чи молодий Довбуш підняв дуже нагло і високо бігар, хто знає, доста того, що бігар ударив пана по носі. І читаво ударив, бо панові потемніло в очах і його обліяла кров. Коли пан опам'ятався, Довбуша вже не було.

На другий день прийшли панські слуги озброєні. Глядали Довбуша, але не знайшли. Слуги забрали тільки ягнят і погнали з великим криком.

А молодий Довбуш блукав темними лісами і не знав, що чинити. Додому не смів повернути, а в лісах що буде з ним зимою? Раз увидів одну колибу, запрятану поміж густими деревами. Зайшов і найшов там старого діда. Дідо зрадів молодому хлопцеві, почав його звідувати, звідки прийшов. Як Довбуш розповів свою історію, не пустив його дідо далі, а залишив біля себе. І вивчив його той дід на опришка, бо сам був колись одним з найславніших опришків.

Так став Довбуш опришком.

Не пройшло і трьох років, а вже мав цілу компанію коло себе, сто хлопців. І боялися його в цілій околиці, особливо пани. Дармо посилали на нього війська, ті не могли його іміти. Все там показувався, де його не глядали. Так став він господарем усієї околиці.

Люди говорили, що не вмере ніколи, бо має таку силу, що куля його не бере. Було так: старий дідо, котрий учив Довбуша, вимастив його тіло якоюсь мастю, що його ні куля, ні шабля не брали. Тільки така куля могла його вбити, котра була вилята із гака підкови, якою був підкований чорний кінь, і то перший раз.

Та про се ніхто не знав, тільки Довбуш і одна молодиця із Ясеня, котрій він раз похвалився сим. І то погубило його. Молодиця сказала своєму чоловіку Стефану. А Стефан Дзвінчук зготував таку кулю і застрелив Довбуша.

ЯК ДОВБУШ НАБИРАВ ХЛОПЦІВ

Довбуш не хотів хоч кого брати до себе. Брав лише надійних. А як узнати, хто який? Довбуш давав хлопцям випробування.

Спершу пробували силу. Треба було підняти колоду від землі. А вона така, що чоловік її не обійме. Хто підніме один її кінець, тих Довбуш відбирав, а хто ні — тим казав: «Ідіть, хлопці, газдуйте!»

Далі через прірву метав свіжооблушену смереку. Переходив по ній і кликав до себе тих, хто здужав підняти колоду. Хто перейшов, тих хвалив: «Добре, хлопці! Ще останнє випробування — і я беру вас з собою!» А останнє випробування було на сміливість. «Клади руку на ковбицю!» — казав Довбуш і замахувався топірцем, ніби хоче відрубати руку. Хто відхапував руку, того проганяв, а хто не боявся, того брав до себе.

— Куди, хлопче? — низький кривологий хлопець.

— Куди, хлопче?

До Довбуша!

Всі почали сміятися:

— Та Довбуш бере лиш сильних та сміливих.
— А ви звідки знаєте?

— А ви звідки знаєте, який я?! — огризнувся хлопець.

— А зараз будемо знати, — каже Довбуш. — Підніми оту колоду!

— Та то дурниця! — каже легінь. Вийняв мотуз із тайстрини, розгріб землю під колодою, продів мотуз, засилив і перекинув через конар бука. До другого кінця взявся і почав тягнути. Так підняв колоду від

— Се може бути, — каже Довбуш. — Не лише в плечах сила. Та подивлюся, як ти перейдеш понад прірву по облушненій смереці.

— Не майте жури — перейду! — каже хлопець. Узняв від ватри попелу, посипав на смереку, аби не сковзко і пішов.

— Маш розум! — засміявся Довбуш. — Візьму тебе з собою, лише перевірю твою сміливість. Клади руку на ковбичю, най відрубую!

руку. Поклав на колоду:
— Рубай!

— Ти рибко!

— Ти видержав усі випробування — мушу тебе взяти.

Так найшов собі Довбуш дванадцятого помічника. Подумав собі: «Треба мати й хитрого!» Сього, дванадцятого, не було з Довбушем у Давінки, а то би він якось зарадив біді. А так Довбуш загинув.

ІВАН БОЙЧУК І ДОВБУШ

Іван Бойчук ходив давно в опришки, ще перед Дмитром Довбушем. Той Іванко Бойчук був розумний та хитрий; бував багато років у опришках, бував світами. Довбуша дуже кортіло бути з тим Бойчуком та щось у нього розпитатися.

Але, однак, не міг Іванко Бойчук увійти на Золоту Баню, а Довбуш увііз. У тій Золотій Бані було шість

золотих голубців, вироблених з діаманта. Бойчук
дванадцять раз нападав на Золоту Баню, аби був добув
ті цісті голубців та не міг, а Довбуш їх здобув.

То є дві Бани Золоті — одна менша, то ця суди ближче, а друга велика — Золота Бана. То у тій великій Бани були ті голубці. Пішло з Довбушем дванадцять опришків на Угорщину. Ішли вони через полонини та й лише вийшли з окрайника, аж видять — а дідо б'є замітницю у землю.

Іван Бойчук був такий дужий, що замітниці бив у землю, як кілля. Як уздрів Довбуш, що дідो б'є одною рукою у землю замітниці, сказав до опришків: — Бийте той опришок.

— Чуєте, хлопці? Це мусить бути той самий Іванко Бойчук!

— Боже помагай, газдо!

— Красно дякувати, панове юначі! Що сказав Бойко? Чи здорові та дужі? — сказав Бойко.

— Чи то ви, газдо, Іван Бойчук?

— Я, — сказав Боичук. — А де
що за одні, панове юначі, не мавши діла я вас питаю.
сказав. — Боичук. — сказав.

— Я — Дмитро Довбуш, а це мої легіни, — сказав

Довбуш. — Я дуже рад, побратиме, —
Я вас, брате, водно шукав, аж доки не найшов. —
Тепер мені порозказуєш усі

ляке, бо ти бував світами та й усіляке видав та чував. — Тепер мені не треба зброї, зброї? Я вам усього Божьому.

— Може, ви хочете грошей або зорати, — сказав Іван Бойчук. — Додам, скільки чого забажаєте, — сказав Іван Бойчук, — аби брати, лиш просив, аби

Але Довбуш нічого не хотів брати, лише три дні і йому сказав добре слово. Довбуш з легіонами. Та й Іван Бойчука. Та й Іван Бойчука.

три ночі пив та баював у Івана Бойчука тих шістьох голубців.
Бойчук розказував про Бойчука Бойчука Бойчука

діамантових. Але каже Іван Бойчук: не гадайте! Бо ті
В-а за мене ватажку, пусто собі Я туди приходив

— Ви-то, пане ватажку, голубці ніхто би не дістав з тої каси. Я туди йшов кілька разів. Але пусто. Годі йти, а то й кільканадцять раз. Але пусто. А на дверях,

було узяти ті голубці. Там є чотири варта, є варта, що складає

де входяться у касу ід тим голубом. А двері геть перекриті
ще з чотирьох жовніврів.

А Довбуш каже:

— Але ні, не дістанеш! Довбуші.

— Але дістану! — сказав Довбуш.

Та й Довбуш пішов у ту Баню ід тим голубцям. Прийшов Довбуш ід тому замкові, де були голубці в Золотій Бані. Там, як виходиться в замок, є на шанці залізний міст. Довбуш прийшов під той міст, ще не зоріло. Та й заліз Довбуш під той міст, та й усі дванадцять опришків з ним.

Довбуш під мостом перебрався на жебрака. Бороду собі мав вироблену з моху, а помащену чимось таким, що присяг би, що то таки правдива борода. Довбуш приліпив собі ту бороду, а борода велика, аж по пояс сягала. Лишив дванадцять опришків під мостом, а сам пішов ід тим вартам.

Іде Довбуш так помаленьки, лиш нога за ногою, згорблений дідок, та й приходить ід першій варті. Склався, стулився, згорбився та й почав просити жовнів:

— Жовніре мої, любі та солодкі! Дайте мені якийсь грейцар на дорогу...

Жовніри дали кілька грейцарів Довбушеві та й кажуть:

— Забирайся звідси!

Але Довбуш не хотів уступитися, лише пішов так ід другий і третій варті. Але прийшов ід четвертій варті та лиш хапнув два в одну руку, а два в другу та й розкрутив так, як курята, у боки та й заліз у касу ід панові касирові. Уклонився Довбуш касирові та й крикнув:

— Де є ті діамантові голубці? Лиш тихо! — крикнув Довбуш. — Бо скільки є війська у царя, то все мені іграшка. Нема що і нюхати!

А у той час наскакали ід Довбушеві опришки. А касир лиш удубів та й показав рукою на ту канцелярію, де були голубці. Довбуш увійшов у ту канцелярію. Аж там на столику стоять чотири голубці діамантові. Господи, яке-то фayne! Лиш дивитися на те! Довбуш — ті голубці у кишеню та й пішов.

А в Довбуша був циган за опришка. Та й той циган був катавала. Довбуш пішов в одну канцелярію з опришками, а циган заблудився та й шугнув у другу. Аж у тій другій канцелярії знайшов циган лиш два голубці на столику та й сховав їх собі у кишеню.

Пішли опришки з Довбушем із Золотої Бані та й роздакувалися зі старим славним опришком Іваном Бойчуком та й пішли геть. Десь уже на полонинах Довбуш витяг свої голубці й почав обзирати. А циган каже:

— Гей, хло', чу', і я, дедику, маю голубці!

— Де ти маєш? — крикнув Довбуш із зачудованням. Циган розказав усе, як сталося. Та й подав голубці Довбушеві. А Довбуш сказав:

— Дам тобі свою щонайстаршу комору, лиш дай мені оці два голубці!

Циган згодився дуже охоче та й віддав Довбушеві ті два голубці. А Довбуш дав за два голубці свою найстаршу комору циганові.

ДОВБУШ НА ЯРМАРКУ

Всі Карпати добре знали опришка Олексу Довбуша. Славного месника не раз бачили в Ясіню, в Рахові, в Сігеті, навіть і на Хустщині. Про нього йшла слава, ніби він великий силач, дідька поборов, що його ніяка ворожа сила не бере, бо в нього на голові два золоті волоски, котрі в час небезпеки дають йому моці.

Одного разу сталася така історія. Бідний-пробідний селянин із Стеблівки на прізвище Лесь Бідарюк погнав шкапину на ярмарок до Сігета. Раз лиш під'їхали до нього на конях двоє легінів і спитали:

— Гей, хло'! А що просиш за свого коня? Бідарюк зрадів, що так одразу прийшло до нього щастя.

— Якби хтось кинув за кінську шкіру хоч пару золотих, — каже. — Бо дома діти голі й голодні.

Парубки, а це були брати Олекса та Іван Довбуші, глянули на бідняка, на його сухоребру шкапину, і один сказав:

— Цього здохляка не з гаразду привів ти продавати. Будеш і до вечора з ним стояти, ліпше з нами заміняй.

Бідарюкові стало не по собі, що з ним так жартують. Лише сказав:

— Ідіть собі, хлопці, з богом! Не маю чим я доплачувати.

Та хлопці не відходили.

— Не ви доплатите, — каже один із них, — а ми. Бідний чоловік і не отямився, а йому просто за пазуху, а не полічивши, кинули легіні гроші, шкапину забрали, а залишили на заміну доброго скакуна.

Подякував Бідарюк і дивиться, що будуть робити хлопці з його сухореброю шкапою... А вони пройшлися ярмарком, в одного пана примітили гарну конину — і до нього.

— Що просиш за свого чорногривого? — кинув один. Пан зрозумів, що його кінь сподобався купцям, почав прихвалювати:

— Ліпшого коня, як мій, не знайдете, то й на гроші не скупіться!

І запросив суму. Та брати переглянулися, а тоді один пропонує:

— Я не купую, а хочу з тобою замінитися, — і показав на Бідарюкову кобилу.

Видно, пан побачив, як легіні біднякові коня подарували. Обурився і запротестував:

— Як ви смієте так зі мною жартувати? То лиш Довбуш може від порядних людей забирати й неробам дарувати.

— Ти не помилився, ми — Довбуші! — сказав один легінь на те, скочив з коня і спритно став на ноги.

Пан так налякався, що не міг і рота розняти. І вже коли Довбуші від'їхали, з нього вирвався зойк:

— Гей, люди, Довбуш украв мого коня!

Селяни, котрі це бачили, лиш посміхалися.

— А що то були за люди?

— Йой, опришки! Довбуші!!!

Та ніхто не йшов на допомогу панові. Всі раділи, що Довбуш не забуває про бідних людей.

А Бідарюк повернувся додому й оповів про своє щастя. Все село пробудилося, ніби ожило. Лише чекали, коли Довбуш завітає до Стеблівки на гостину.

І він завітав. Зустрів Бідарюка, впізнав старого і навідався на гостину.

Довбуш попросив Бідарюка пройти до Хуста і порозпитувати людей, що у тих краях нового. Той охоче згодився.

Тим часом багатий сусід повартував, що в Бідарюка Довбуш гостює, приїхав до сусідки і почав її випитувати та намовляти:

— Кумо Бідарючко! Чув я, що в тебе якийсь розбійник ночує, що людей грабує та вбиває. Диви, аби і твого чоловіка з пуття не звів...

І от повертається Бідарюк із Хуста, а за Довбушем і слід простиг.

— А цей чоловік, що в нас спав, де подівся? — спитав у жінки.

— Його жандарми забрали, — відповіла.

— Ой, лихо буде з нами, бо що скажуть мені люди?.. Що такого доброго гостя не вберіг!

— А що то був за чоловік? — випитує жінка.

— Це ж Довбуш, що дав нам коня за шкапу, ще й гроші не пожалів.

Заголосила Бідарючка:

— Ой мамо моя, що я наробила!.. Сусіда послухала і...

Лесь хоч і розгнівався на жінку, але подумав: краще піти рятувати опришка, ніж із жінкою сваритися. Час дорогий. І рушив він у дорогу. Пізнього вечора в Сігеті дізнався, що Довбуш у тюрмі. Купив горілки і до вартового підійшов. Напоїв того, взяв од нього ключі і випустив Довбуша на волю. І сам пішов в опришки.

Відтоді село Стеблівку мадяри почали називати по-своєму: Салдобош. Бо тут Довбуш гостював у Бідарюка.

ЗУСТРІЧ З ОЛЕКСОЮ ДОВБУШЕМ

Розказував мені дідя, що наш прапрадід Палій Шекерик Андрійчинків видів на власні очі Олексу Довбуша в селі Головах, на плаю Просічки, отам на полі, де тепер хата Михайла Харінчука. Розказував Палій Шекерик про Довбуша так:

«Я мав тогди, може, дванадцять, а може, тринадцять років, саме хлопчина. Але добре знаю. Я вийшов на поле, та й став, та й стою. Аж нараз я уздрів: іде Довбуш Олекса з своїми легінями. На Довбушу Олексі був сардак на плечах. А грідушки, гудики і снури у сардака були з самої сухозолоти. То таке файне, блищить си до сонця, як золото; крисаня з бляхами та з павами. А зброя? То все таке файне, що страх! Довбуш пів у лист, так файно, як у скрипку.

Я так задивився на Довбуша, що аж рот роззявив. Довбуш став та й прийшов ід мені та й каже:

— А що, хлопче, так си дивиш на мене? Дивися, аби тебе не кортіло іти в опришки. Бо я — Довбуш і нікого си не бою, а ще як що у лісі зашелести, то мені серце торне, ци то не є яка зрада на мене або ци то не є яка ровта на нас. Кождої хвили я небезпечний і мушу си сокотити. Найліпше газдувати і бути газдою, бо тогди чоловік є безпечний свого життя.

Погладив мене Довбуш Олекса по голові та й пішов далі, граючи у лист. А я собі добре затамив його слова та й не ходив ув опришки».

Це правдиве, бо Палій Шекерик не любив брехати.

ДОВБУШ — ДОБРИЙ ЧОЛОВІК

Довбуш був дуже добрий чоловік. Він помагав бідним, карав панів за несправедливість.

Якось йому пожалівся один газда, що пан забрав від нього коні. Прийшов Олекса до того пана й звідаб:

— То ти вчора забрав від газди коней?

Що було панові робити! Мусив признатися, бо здогадався, що перед ним Довбуш.

А Олекса каже грізно:

— Раз ти взяв собі коні, то хочеш газдувати. Так іди і запрягай коні й привези тому чоловіку дров!

Не вмів пан коней запрягати. Та Олекса доти підганяв його бучком, доки пан не запряг. Вчив пана бучком і в лісі, бо пан не вмів дров зладити й на віз натерхати.

Пан віддав газді коней і більше ні від кого не забирав тягло.

А Довбуш далі ходив, робив людям добро. В нього було таке добре серце, що він не лише бідних людей вмів пожалити, але й худобину не давав збиткувати.

Одного разу він ішов лісом. Чує якесь гойкання, лускання. Підійшов близько — а то чоловік б'є волів, що не можуть витягнути віз із болота. А віз повний дров, одно колесо вгрузло в болото по ступиці.

— Ти що худобину мучиш? — крикнув Довбуш. — Не можеш кілька колод зняти з воза?

Почав чоловік виправдовуватися, що дуже спішить додому, бо жона хвора. Вислухав Довбуш чоловіка і каже:

— Добре, на цей раз тобі подарую!

Далі підійшов Олекса до воза, взявся за вісь і допоміг волам витягнути віз на сухе місце. Таку велику силу мав!

А худобу мучити — то великий гріх. Ачей худобина за себе слово не скаже.

Ішов якось Олекса Довбуш полониною. Чує: десь вівці дуже блякають². Пішов на голос. А то вже сонце височенько, але вівці не на паші — заперті в кошарі. Вівчар і ватаг — чи щось з'їли, чи ще якась на них пригода — лежать хворі, не можуть встати. Як узнав Довбуш, що вівці недозні і другий день заперті в кошарі, каже своїм хлопцям:

¹ Навантажити.

² Бекають.

— Дамо мало панам перепочинок, бо мусимо мало повівчарити!

Сів сам на струнгу, сіли і його хлопці. Подоїли овець, пустили на пашу. А Довбуш сам робить сир.

Три чи чотири дні Довбушеві хлопці вівчарили, а їх отаман ватажив. Як хворі встали на ноги, щиро подякували опришкам за допомогу.

Олекса Довбуш дуже поважав вівчарів, скотарів, конюхів. Бо знав, яка у них тяжка робота, чи дощ, чи спека — день у день ходити коло худоби. Айбо за це він був завжди чеканим гостем у вівчарських колибах.

Кажуть, що одного разу Довбуш розбив банк у Сиготі. Було там багато золота. Добуте золото опришки поділили. Де вони золоті гроші рахували, там місце називали Рахів. Коли там село виникло, то й село так назвали.

Довбуш свою пайку взяв у торбу і, куди йшов полонинами, там золото жменею і розсівав. Завідали його побратими, чому так робить, а він їм каже:

— Будуть скотарі та вівчарі знаходити і нас добрим словом згадувати!

ОЛЕКСА ДОВБУШ ТА ІВАН РАХІВСЬКИЙ І ІВАН БОЙКО

Перший легінь йому був Іван Рахівський. Цей Іван Рахівський служив за вівчаря в одного газди та був такий бідний, що вже не було й біднішого за нього. Голый, як бук, та чорний, та сонцем смажений, та дощами січений, вітрами сушений.

Прийшов Довбуш на ту полонину, підсвистав собі Івана:

— Чи не мав би охоти зі мною піти?

— А чому би і не мав? — каже Рахівський (бо він з Рахова був). — Лиш-от не маю в чім.

— А в тім не твоя голова.

Та поклав Довбуш свою руку тому Іванові на голову, та й став відтоді Іван у десять разів дужчий, як був.

Ідуть вони вже вдвох. Дивляться, а то везе чоловік дванадцятьма волами сирого дуба, а воли не бирують того сирого дуба везти. Та так б'є чоловік бідну худобину, що жаль дивитися.

Підійшов Олекса й каже:

— Не мордуй, чоловіче, худоби своєї, бо то й від бога гріх, а дай-но, сарако, я тобі того дуб'яка ізнесу.

112

Раз Бойчук із товаришами прийшов до Болехова, там вони всякого добра набрали, а Бойчук ще й приспівує:

Бойчук підляцький має розум козацький,

Розбивас хлопцям на радість.

Беріт, хлопці, червінці незлічені,

Беріт сукна незмірені!

Набрали всього та й пішли. Чуют, а за ними військо в погоню йде. Виїхали вони за місто, гет за горбок, та й дали коні перековувати. Поприбивали підкови навпаки. Ідуть потому вперед, а коні сліди лишають назад. Вийшли люди, шукають слідів, підкови показують назад, туди вони й поїхали.

А на Чорногорі була така стая, там вони си сходили. Бойчук із Пістолетником змовилися та й довгі часи разом розбивали. Аж раз Пістолетник наперся¹ конче напасти на Косів. Але Бойчук і чути не хоче: «Що ти си гадаєш, побратиме? Таже Косів — наша мама, Косів нас вигодував, а ти його розбивати хочеш! Ей, не буде з цього добра! Я свої хлопці забираю, а ти хочеш гинути — іди!» І розлучилися.

ОПРИШОК ПИЛИП

Пилипко був таки отут з сусіднього села нашого, з Космача. Він сидів при верхови, а не мав ні одного брата, лиш мав одну сестру. Йому добре си поводило, та й він си уплекав на такого легіня, котрому-таки і рідко де пару найдеш.

Та Пилипко був собі свобідним і нікому би був не витерпів ані годинки. Але якос раз зайшов сюди до нас один панок з Пістиня та й імив Пилипкову сестру та й узяв із собою до Пістиня за покойову. Та це Пилипка так обурило, що він не знав, що має робити, і він зачав си хвалити на пана пістинського.

Та як за це провідав пістинський пан, то зараз послав ровту за Пилипком, аби його імили і віддали йому, а він його вже сам витраджує до війська, де йому і сонце засвітит.

Прийшла ровта до Пилипка та й найшли його в хаті, навіть ще рано і без гач. Зв'язали Пилипка, зогнали до Пістиня, відки його пан послав до Коломиї до жовнірів.

¹ Наполіг.

Та недовго Пилипко барився у жовнірах, лише звідти якос здизентировав та й утік знов у гори, де ховався коло Рокети. Зібрав собі Пилипко побратимів таких, як сам, щос шістьох до себе. Та й задумав пістинського пана добре покарати.

Одної ночі пішло їх сім до пістинського пана. Прийшли під двір, а Пилипко зморскав бартков по вікнах, вікна вилетіли, та й опришки налізли до покою, де спав сам-один пан пістинський. Та вхопив був пан і за пістоля, але вже не мав коли, бо в одній минуті імили його моцні руки Пилипкові. Опришки довго не варили собі пива з паном, лише добре обилагували і прибили його до стіни руками та й ногами. Забрали ключі, пішли до коморій, позабирали гроші, зброю і що їм си сподобало, та й вернули знову до тої салі, де сидів прикований пан.

Коли Пилипко запитався пана, де є його сестра, а пан відповів, що сестру дарував одному панові з Долів; Пилипко страшно си обурих і, не довго ждучи, загатав ніж у саме серце панові та й з своїми легінями пішов, в Космачі запаливши двір.

Воював Пилипко щос відай чотири роки, але він найбільше перебував за горою або в Волошині, а сюди дуже мало коли і показувався. Розказував мій неньо, що вни одного корчмаря на Уторопах запалили і вбили за то, що він робив на них зводи.

Але якос раз вернув Пилипко з Румунії, гет відти з Волощини, та й перебував у своїх родаків під течирів Рокетов. Та недовго сидів Пилипко дома, бо зараз про нього дали знати в село Космач, що Пилипко крутиться сюда, дес коло Космача, та й зачала си збирати за Пилипком ровта, аби його ймити. Та скоро Пилипко про це провідав, так, не довго ждучи, зібрав своїх хлопців, хотів з ними іти за гору. Але ще си дорадили, щоби по дорозі обграбувати одного корчмаря на Ворохті, і через те вони пішли на Ворохту.

Так бо ж я не можу добре знати, відки ровтарі взнали, куда ме іти Пилипко, та й там на нього, на плаю, як си ісходи з Рокети, підсіли. Та лише зачав Пилипко своїх легінів на плаю грозити, щоб ішли тихо, коли нараз з ліса вискочила ровта і почала в опришків стріляти. Опришки уздріли, що ровта є тьма і що вже їм си ніяк боронити, зачали утікати, куда котрий міг. Пустився був і Пилипко утікати, але мусив си лишити, бо куля його ранила в ногу, і там його імили ровтарі. Решта опришків повтікала гет.

Ровта зігнала Пилипка до Ворохти, а відти до Надвірної, де його загнали в один катуш. Там карали Пилипка, щоби він покликав своїх побратимів та розказав, де його гроші, але Пилипко нічого не хотів говорити, лиш крутив, як міг. Гроші коло нього найшли всього три червоні. Зато мав він дуже красну бартку, котру у нього узяв собі прокуратор станіславського суду. Пилипко був дуже голий чоловік, а що файний у лице! Та однак Пилипка не вішали, він у тяжких муках сконав у катуші надвірнянським.

МИХАЙЛО ТУМАНЮК

У Тумана були сини Процьо, Фока та й Михайло. Процьо та Фока ходили у вопрішках. Процьо навіть був ватажком опришків. Михайло, відий¹, не ходив у вопрішки. А зрештов, хто його там знав. Але зато Михайло Туманів був великим слюсарем. Він робив сам креси, пістолета та усяке оріже. Він, відий, доробляв і опришкам зброї.

Але давно ловили до некрутації та й зачели ловити і Михайла. Але Михайло, шуме, не хотів си дати некрутувати та й утікав. Раз розказував Михайло сам так:

«Шуме, я був у хаті, аж ровта обскочила хату. Я штрик надвір й зачав утікати у ліс ід горі. Але отам, де тепер Чапараджина (Андрія Сапріянчука) хата, були давно дві великі башті їли, що росли при куці. А я як тікав, то просто штрик межи тоти башти. Мав я набитий штуп-кріс на плечох, та й як я штрикав межи тоти башти, так у ялиці кріс си завадив та й урвався і упав на лемню. Але я не мав коли його здіймати із землі, лиш утікав далі борше перед ровтов. Але мене однак тогди ймила ровта, та й узяли до войська, та я вислужив вісім рік при войську, а штири роки при лангвирах, та разом усіх дванадцять рік.

Як я си вернув д' хаті та й найшов під тими баштами свою пушку на землі; ніхто її не узяв, бо ніхто тудя не ходив. Але тоти башти були такі великі, що кріз ні ніколи дощ не проходив і пушка була суха. Я здоймив пушку з землі, приклав до лица та й випалив із пушки. По дванадцятьох роках пушка та й спалила!»

Отаку мав пушку Михайло. Був голий чоловік, але раз як ніс титинь, то його ізбавили життя у бійці. Та й як заговорив тогди Михайло, та й умер з того.

¹ Відай.

ГРИЦЬО БАГАН

Як обрабували Туманюки волоських купців, то тоти купці вернулися дати знати в село, що си з ними стало. Як ішли волоські купці плаєм Просічки попри хату мого прадіда Гриця Баганчука, та й уздріли мого пражину Гриця Баганчука. Грицьо Баганчук вигонив маржину з загороди та й був убраний в товстій крисани з високим наголовником, в дубленім сардаку і гачох. Зросту був низького, присадковатий, широкоплечий. Як уздріли волохи його та й кажут: «Ади, вже є один, цес сам був там».

Прийшли волохи до Дуні в Дідушкову Річку та й сказали, що так і так, та й кажут: «Ми вже маємо єдного пак опришка». Розказали, де виділи того опришка. Дуня післав з ними ровту по того опришка.

Грицьо Баганчук не був разом на грабунку з Туманюком, то був Плескун Козміський. Такий на образ, як Баган, такого росту і в такім навіть був лудиню, як Баган.

Вийшла ровта, взяли Багана, зв'язали та й пігнали до Кутів до катуша пусто-дурно, ні пивши, ні ївши. Загнали Багана у найкрайніший катуш і там го оковали. Сидів Баган, що сидів, а делінь пройшли свідки, жінка, Олекса Палінюк Шекерик та й присягли, що Баган разом з ними загонив того вечора, як Туманюки грабували волох, маржину у кошару. І що цілий вечір висиділи разом з Баганом під однов застайков. Гриця Багана розковали та й кажут: «Завтра, Багане, ідеш на волю».

Тогди саме сидів Дмитро Василюків з своїми двадцять чотирма побратимами в катуші. Їх виловила ровта у Палінюка в Головах. Баган ішов сам попри Дмитра Василюка, а тот каже: «Йй, родаку Баганчуку, ти вже завтра ідеш на волю, а нас завтра маюг вішати. Але як ти нас не випустиш на волю, то абес знав, що ти завтра перший підеш на шибеницю, а ми відтак. Бо ми всі двадцять чотири закричимо, що ти нас годував, ходив з нами на грабунки і вже нема рятунку». «Но, та як я вас випущу, коли ви оковані в залізо, а катуш Василюк каже: «Ти озми та й піди зараз до ключника та й скажи: «Йй, панє-ватажку, тільки я час сидів, а ви си так добре во мнов обходили, а ми си два не напили». Кажи: «Може

¹ Стільки.

би, ви мали де фляшу, а я піду горівки, та й си нап'ємо». Як він дас тобі фляшу, то ти піди на місто і купи пів неї чистого шпирітусу, а пів неї меду, чистої патоки. То все змішай разом, добре переколоти і тим абис упоїв його (ватажка) і вартівників».

Баган прийшов до ключника та й каже: «Йй, пане-ватажку! Як си зо мною добре обходив, а ми си два не напили». Хоть ватажко так си обходив з опришками, що най біг борони! Позгоді каже ключник: «Та чому бих си не напили, напиймо си». — «А ци маєте якої судини, аби я мав в чім принести пити?» — каже Баган. «Та є отам, — каже, — під тапчаном». Посяг Баган під тапчан та й витягає фляшу дес у шість вік завелику. Баганові такої і треба було.

Пішов Баган на місто, купив півфляші справного шпирітусу, а пів неї меду, чистої патоки. То все добре перебав, а то таке солодке, що раз. Прийшов до ключника Баган із тим напоєм та й каже:

«А ци нема де кубка-порції, аби си було чим напиту сивухи?» Дав ватажко порцію таку, кулак би си в ній викрутив. Насипав Баган одну порцію собі, але-бо Баган не пив її, лиш якос крадьма бородов висипав в пазуху з порції горівку. Насипав ватажкові, а ватажко таки висипав у дерланку всю горілку та й каже: «Але ж добра ця горівка!» Насипав ватажкові одну, ба другу, ба третю порцію так, що ватажко де сидів, лиш си зачав похитувати.

Як уздрів Баган, що ключник вже п'яний, а він каже: «Йй, пане-ватажку, може би, я напоїв отих вартових, вни, сараки, так мерзнут, сторожують, що страх божий. Так лайдаків, псів, опришків ніхто не випусти! А й самі си не вилом'є, бо добре оковані. Другі опришки не нападуть, аби їх пустити, бо то в місті». Ключник повірив Баганові, а ще Баган такий недобрий на опришки. Ключник каже: «Но, та іди, дай їм там по півпорції!» Баганові лиш цього треба було. Пішов ід вартівникам, як став частувати кожного, то доків всю горівку не вичастував, то си не відступив. Вартівники котрий де стояв, там лиш приник і уснув.

Входи Баган ід ключникові, а ключник як сидів на постелі, так лиш си перевернув та й захріп. Баган посяг ключникові у дзьобню та й витягає ключі від катуша. Пішов Баган із тими ключами до катуша, відомок куаню, узяв довбню, долото, кліщі і наковань та й пішов далі робити своє. Відомок одну казню, а там опришок. Баган узяв довбню, долото, кліщі і наковань

та й зачав розтинати ланци на опришкові. Тяжче було йому розковати одного. Другого помагав вже розкований опришок. Делінь один опришок бив довбнев, другий держав кліщами долото, третій держав наковань, четвертий клав ланци. За пари минут у всіх казнях катуша був великий рух. Одні змітували ланци, другі розковували, треті си цілували та плакали з радості. Як усі були готові, вже розковані, то пішли на вартовню. Там стояли їх ножі, пістолета, креси, бартки, ремені, порошниці і вся їх уберя. Повбиралися опришки, узброїлися та й вийшли на двір. Покорнели вартових, зібрали перед себе та й гайда в дорогу. Відтак увійшли до ключника, а ключник спав. Йй, як хапнув Чуперей тот тапчан з ватажком, та як ним урізав по землі, то ватажко си нараз проп'яничив та й си схопив без пам'яті. Заголосив ключник та й каже: «Йй, брачіки, не вбийте мене! Не я би був вас дозирив, то другий. Я нічо не винен, даруйте мені життя!»

Опришки не били ані вартових, ані того ключника, лиш забрали їх з собов. З вартовні все позабирали: ножі, креси, пістолета, порох, кулі, бартки, а Чупрей з Жаб'я навіт узяв ікус маковицу спіжову, що стояла на грубі.

Як усі були лагідні, то рушили горі. Вартових і ключника взяли межі себе та й сказали: «Дивітся, бо як котрий лиш писне, то зараз йому смерть!»

Прийшли опришки щасливо кріз місто без жодної перепалки. Минули Тюдів і пішли на Соکیلський. Попід Соکیلський, туду, куда тепер дорога є, давно не було, а ішлося поверх скали і сходилося на Сикавку. Опришки вигнали вартівників з ключником на Соکیلський і зігнали їх верс Сикавки. Верс Сикавки стали всі. Тогди то, що забрали з вартовні, а їм си не удавало, подали вартівникам та й ту маковицю, завернув їм Чупрей. А що си удало, то лишили собі. Тогди опришки пустили тих вартівників з їх ключником та й сказали: «Отепер собі ідіт тет. Можете кричати, гавтувати і робити, що хотіти, ми вам не спираємо. Гоніт!»

Вартівники з ключником так як би си на світ на-родили! Лиш раз чахнули на Соکیلський. Доків не зійшли вартівники у Тюдів, то ішли тихо. А як зійшли, то зачали гавтувати, що опришки си виломили та й хотіли їх вибити.

Опришки више Сикавки, отам де Черемош файно си розливає, перейшли почерез ріку на волоський бік, лише

світінка зійшла на зорях та й лягли спати в лозинню. Волощина (Буковина) тогди ще належала до Туреччини, і цим галицьким ровтарям не можна було іти на Буковину. Аби який злочинець, а як і перейшов Черемош, то пропав галицьким властям.

Розказував Баган, каже: «Ми лежимо у лозинню, а то коло полудне гайдуки з пушинами на конинах горі — льопи-льопи за нами в погоню, а ми си сміємо з них».

Відтак вийшов Баган у Голови і не ішов д' хаті до себе просто, але пішов в потік Гранчин до одного побратима. Показався він Мішкові Федюкові і запросив того, аби тот пішов дати знати його жінці. Мішко пішов, сказав Баганисі, а та прийшла і у Гранчинім лісі си випрощала з чоловіком та й си розійшли. Тогди Баган як утік у опришки, то аж у тридцять вісім років вернув д' хаті і умер на своїй печі.

Баган приходив у Гранчин, бувало, так дес у штири роки або і бірше, та й си покаже жінці, та й знов утікає. Як Баган пішов у вопришки, то лишив трое дітей: Павла, Микулу і мою бабу Василину в пелінках.

Він ходив у опришках дуже багато, а як си постарів, то пару років служив у бирова (війта) в селі Джеминах, повіт Гоморя на Буковині. В тих Джеминах найбірше були опришки, а і сам бирів то був опришок.

Умер у Гриця Багана син Павло, котрий був бездітний. Лишилася невістка Подерька. Никола Баганчук хотів вигнати невістку Подерьку та й пішов до мандатора Гирлічки в Устеріки. Мандатор Гирлічка подивився у книги та й каже: «То юж, пані добродію, не твій грунт, ані твого брата, то грунт якогос Гриця Багана. А то що за Грицьо Баган був?» — каже Гирлічка. «Та то мій дедя», — каже Микула. «Но, а він жиє?» — каже Гирлічка. «Та жиє, — каже Микула Баганчук. — То як давно некрутували до жовнірів, — каже, — а він утік сперед некрутації». — «Но, як так, пані добродію, — каже Гирлічка, — то спровадьте Гриця Багана, а він вижене невістку».

Зібрався Баганчук Микула та й пішов у Джемини. Прийшов там до того бирова, а бирів дав таке свідоцтво, що Баган у него перебував через багато років.

Як ішов Микула а дедем Грицем Баганом, то здибав одного знаомого фештера. Він з тим фештером хожував на польовання, доків фештер суда був. Фештер як си довідав о що ходи, то сказав: «Я думав, який

з Гирлічков, то і я вам си підпишу на свідоцтво, що Баган тут був і у вопришки не ходив». Та й си підписав.

Розказував мені мій дедя Дмитро Доників, що каже: «Я вийшов увечір від коров, а то на лавиці сиди дідю, білий, як молоко. А мама каже: «Опес дідю, синку, то мій дедя Баган». Я дес тогди мав одинадцять років».

Переночували та й другий день убили готура, та й пішов Микула з Баганом до Устерік. Прийшов Грицьо Баган до Гирлічки, подали того готура та й укрили червоні стів Гирліччин. Гирлічка вмияк і дав письмо Баганові, аби його ніхто не чіпав. Перечитав письмо Баганово та й каже: «Но ви юж, пане добродію, добре си заховували». А не знав Гирлічка, що то великий вино-ватец.

Баган вигнав Подерьку з грунту і ще багато років жив.

Бувало, просе Багана, аби умовк та аби нічо не говорив, але годі. Бувало, і по цілій ночі виповістусь, аби лиш хто хотів слухати. О, тот знав про опришків, бо Гирлічка

Люди тепер мало знають про опришків, хто би співав спі-з Юріштаном страшно того карали, хто би розказував за-ванки, хвалючи опришків, або хто би розказував Баган опришків, то була за те велика кара. Але Грицьо Баган не боявся нікого і розказував, хто би був лиш хотів слухати.

Кит Цілицівський і Процьо Баган, унук Гриців, мали отам у кичері потайник. Потайником була стара, груба, вигорена всередині ялиця. Хлопчіша, бувало, щось украдут та й понесут у дупло тої ялиці і там залязут, сховают, а відти вилізает задом. Грицьо Баган бувало, піде ід тій ялиці, сяде там та й сокоти хлопчишів. Та й каже: «...кобих імив, як лізе у дупло, то заткав бих го там, най би умер».

Пережив Грицьо Баган великі роки, був у біді і гаразді, був у неволі і на волі, був в опришках і господарем, а однако умер на своїй печі, в своїм селі.

ЮРІШТАН І ПРОЦЬО МИКИТЕЙЧУК

Пропала у Шкиндів телиця, а вони дали знати Юріштанові. Та й сказали, що то украв мій дедя з другим пуштанові. Вийшли пушкарі до Шкинді, а Барга, пушкар, прийшов увечері за дедем. Увійшов у хату, таке то наджуджулене, що страх, з бартков та й каже: «Процьо,

збирайся зо мнов у ровту». Дедя не мав що робити, мусив іти.

Пішов дедя та й приходе до Шкинді. Там Юріштан та й пушкарі так п'ют, що страх. А Юріштан таки борше до деді та й каже: «А де єс дів ту телицю, що єс украв?» А дедя каже: «Я не крав ніяку телицю!» Господи, як стали бити та в'язати, то від вечора до рана не пускали дедю. Цілу ніч карали дедю. А рано як уздріли, що дедя нічо не винен, та й пустили. Ледве дедя прийшов ід хаті, пополежав майже з рік, не було вже дедеві життя, не було би і Юріштанові царства.

А шкиндівська телиця си визнала, другий украв, а не дедя. Дедя не був винен нічо.

Отак розказував мені дідо Іван Микитейчук, 72-літній гуцул, тепер уже небіжчик, про свого дедю з Юріштаном.

ІВАНОНЬКО, ГОРДІЮК І ШКИНДЯ

Іванонько Шулимівський був родом з Річки (Красноїлі). Як був молодком, то його хотіли асентрувати, а що він не хотів си добровільно дати узяти до войска, то ховався довгі часи по лісах та полонинах. Але як він пробував у хованках та не мав що їсти, то це його змусило іти в опришки.

Іванонько ходив ув опришках скрізь, усуда, бував у Молдавах, Волощинах, на Угорщині, Буковині та таки тут, у Галичині.

Вернувся якос раз Іванонько до свого села у Річку (Красноїлю) та й пішов пити на шиньк. Але Іванонько мав півгелетки червоних, награбованих у панів та й тоти червоні носив у бордюзі. А як ішов пити на шиньк, то си бояв з собою брати гроші, аби хто не скемував, що то він опришок, та й через те сховав гроші під одним горбом у лісі. А самий без нічого пішов пити на шиньк. Як Іванонько пив на шиньку, а якас біда си піддивила, де він сховав гроші, та й украла гроші. Іванонько пив там, що пив та й мав розум. Скоро учув трохи у голові, так зараз утік з шиньку та й пішов тудя, під тот горб, де його були гроші. Прийшов Іванонько на то місце, де були гроші, а грошей нема. Але Іванонько нічо не казав, ані си не смутив за пропаденими грішми, лиш тільки сказав: «Хто украв мої гроші, то най здоров газдус та проси бога за отпущене моїх гріхів!» Та й пішов далі на грабунки.

Ходив Іванонько ци рік, ци би два у вопришках та й знов прийшов на шиньк до одної баби на Жаб'ю. На тім шиньку у тої баби Іванонько си упив та й ліг спати п'яний. А то си хтос піддивив, що Іванонько — то опришок, та й дали знати до ватамана пушкарів у Жаб'ю, що на шиньку ув одної баби спи п'яний опришок у хаті. Ватаманом пушкарів був у Жаб'ю тогди якийс Гордіюк. Тот Гордіюк зібрав собі борше ровту та й пішов ловити опришка. Вийшов Гордіюк із ровтов до тої баби на шиньк у Жаб'ю та й ровта обскочила борше хату, а Гордіюк з кількома пушкарями пішов у хату. Гордіюк був дуже гонорний та й подуфалний, та й йому си здавало, що понад него ніде чоловіка мудрішого. Тимунь Гордіюк з кількома пушкарями пішов сміло до дверей тої хати, де спав Іванонько-опришок, та й отворив хатні двері, став собі гордо на порозі та й крикнув згорда: «А що, спиш, опришку? Вставай!» Іванонько нараз си схопив та й відразу став на ноги та й уздрів, що його жде. В одній хвилі Іванонько хапнув під плече пушку, а в руку пістолє та й зачав зводити курок-когутик. Гордіюк ще раз перехрестив бартков поріг хатенний та й крикнув гордо: «Не утечеш, опришку, не пробуй пусто!» А Іванонько в тот раз як стрілив з пістолєти у Гордіюка, куля цілила Гордіюка у саме серце, а Гордіюк лиш си перевернув на землю у хоромі з порога.

А як уздріли пушкарі і ровта, що Іванонько-опришок убив їх ватажка, не мали ані один охоти ловити опришка, лиш усі си порозбігали, куди котрий міг. А Іванонько зібрався та й пішов далі в опришки гуляти.

Як пішов Іванонько від тої баби з шиньку, то собі співав, дорогою ідучи та й викручуючи бартков поверх своєї голови; та й отак співав:

Сего року так півроку ізродили ріжки,
Не треба си там мішати, де живют опришки.

Як пішов Іванонько з того шиньку, то ще багато грабував і не мав жодної пригоди.

Але Іванонько мав на Головах знакового свого вуйка Дмитра Шкиндю, в котрого багато зим зимував. Одного літа Іванонько поназношував багато грошей, бужениці, муки та усяких речей до Шкинді і там у него си обзимував. Якос раз уже в зимі пішов Шкиндя у Дідушкову Річку на шиньк і там си упив та й каже: «Що вере роби мій опришок Іванонько, сараку, у зимовнику тепер?»

А на шиньку усе, як то буває, є повно усяких людей. Учули, що Шкиндя говори за якогос опришка, дали знати зараз про це Гирлічці. А Гирлічка післав Юріштана та й пушкарів до Шкинді. Вийшов Юріштан до Шкинді з своїми пушками та й з ровтов та й зібрав Шкиндю добре до муштру, та й Шкиндя мусив усе розказати, де схований Іванко-опришок.

Прийшла ровта до Іванонькового потайника, обступила потайник та й нараз заклекотіла страшенно. Юріштан отворив відразу потайник, а Іванонько сиди на стільчику у потайнику. Як уздрів Іванонько ровту, то хапнув був ще пістоля і пушку та хотів стріляти. Але, коли уздрів багато народу і видів, що нічо не удіє, лиш шкода стріляти невинних людей (бо він знав, що люди мусе іти його ловити, як їх гоне пушкарі), поклав пушку і пістоля на землю коло себе і дався добровільно арештувати і цілком спокійно простяг свої руки до оковання кайданами.

Як займили Іванонька пушкарі на Устеріки, то перед був у Річці на приймі, а зад іще був коло Шкиндів. Пушкарі — то такі гонорні стали, що страх. А з пістоlet таке стріляли, що пуду давало.

Прийняли Іванонька до Устерік, і відтак го Гирлічка засудив на смерть. Та й отак опришок Іванонько закінчив своє життя на шибениці.

ЯК СПИМАЛИ КУДІЛЯ

Відки Куділь був родом, добре не знаю, але все ми си здає, що з Жаб'я. Куділь ходив багато років в опришках і був таки старим опришком. Він ходив з Штолов, а як Штолу завісили, то ходив з Левізорчуком. Тогди, як мав ді Левізорчук зробити зраду на легінів-опришків, то в тій ровті постріляли Куділеві ногу ровтарі.

Куділь ще сокотив Левізорчука, аби був його убив, але Левізорчук утік. Тогди Куділь пішов у Кременицю та й зимував у Юраша та й там си вигоював. Як яла зима вигибати, то Куділь пішов дес на Жаб'є у Кринту. Він хромий на прострілену ногу, пошкульгикав почерез Комарничий. Стефан Шкиндя з Голов ішов з Вихода та й уздрів слід зимов на Комарничий. Кажут, що Шкиндя був злодій та й хотів приподобатися Гирлічці та й зібрав ровту і пішов у погоню за Куділем.

Лише Куділь прийшов отам на Гриневу улогу, а його

обскочила ровта. Він не мав ані пороху, ані куль, порожня була його стрюба, бо в зимі не мав де дістати пороху, ані куль. Ровтарі крикнули: «Мечи аброю!» Він верг. «Мечи ножі, сокиру!» Він все то пометав, бо гадав, що вни мут гадати, що він не опришок, та й пусте його. Ровта обскочила, зв'язала Куділя, а Куділь сказав: «Ото коби я був знав отакого, то й ноги би вас відся було не пішло. Я гадав, що вас є біда знат кілько, такий ви теп зробили, а то вас лише шість!»

Куділя віддали Гирлічці, а він його стратив.

ОПРИШОК МИКОЛА ЛУЧИНСЬКИЙ

Колись були такі опришки, що великих панів і багачів рабували. Оповідали, що ішов один чоловік з ярмарку, а виходить пан з лісу. Файно вбраний, він і питає:

— Звідки йдете, газдо?

— Йду з ярмарку.

— Та й що на ярмарку є?

— Ходив, може би, у корчмарів узяв корову на випас, бо купити не маю за що, а діти молока хочать.

— Ага, то ви бідний...

Виймає пан гроші й каже:

— Нате. Як називаєшся?

— Так і так. Звідти і звідти...

Прийшов газда з грішми додому, похвалився жінці, а вона каже:

— А що, як у нас відбере корову!

— Не бійся.

Купили коровину, діти тіпаться...

Через півроку приходять до газди якийсь чоловік. А він того пана не впізнав, бо перебраний інакше.

— Як живе, батьку?

— Жию так, нічого...

— Худобину маєте?

— Маю корову.

— А звідки ви взяли?

— Я розкажу, але скажіть, хто ви?

— Не питайте, хто я є, а розкажіть.

Газда оповідає. Пан вислухав і каже:

— То я вам дав грошей. Майтеся добре, жийте здоревенькі і дайте мені молочка напитись від тої корови.

— Дам. Жінко, неси горнець з молоком!

Той п'є і оповідає:

— Ми такі люди, що в багатів відбираємо, а бідним даємо. Ви неграмотні, а ми грамотні — кажемо, аби сте пам'ятали: таке прийде, що всі будете мати всього доско-чу. Але тепер цього не може бути через те, що мало вче-них є на світі. Ніхто вам не допомагає, бо за біднотою ніхто не стоїть. А я такий, що посвятився на це. Я і в книжки все записую, аби читали і згадували мене. Попрощався з газдою і пішов.

А то був опришок, такий комендант, що писався Ми-кола Лучинський. Він був десь аж з Порогів чи з Гути, так оповідали.

То було десь в десятих році.

ЛЕГЕНДА ПРО СОТНИКА ХАРКА

...У Паволочі була у його хрещена мати, з великого покоління пані; то він-то надіявся, що його там не займуть, та як ліг спати, тоді та пані: «Тепер, — каже, — ляшки, маєте час, обступайте Харка!» То вони за його!

Отож ще б вони його не стратили, коли б його коня не приковали: кінь би його визволив, не дав би йому пропасти; кінь би й губи, й зуби усім порозбивав і буди-нок розвалив, бо то кінь був лицарський. А то взяли бісові ляхи та й приковали за чотири ноги у стайні. То кінь як почув Харкову кров, то давай іржати; та вже нічого не вравив. А ляхи як стали Харка рубать, то рубали аж три дні, та ніяк не порубають. І шабля повубилась гірш, як залізо. Та вже дорозумувались, щоб його рубать його ж шаблею. А в його шабля була лицар-ська, то та шабля його й побідила.

ПЕРЕКАЗ ПРО СОТНИКА ХАРКА

Я сам знав Харка. Він був сотником у Жаботині. Вони з Лелекою вийшли сюди, як москаль розруйнував Січ, та й поженились у Жаботині. Лелека ж став господарювати: млини держав, скот продавав тощо. А Харко зробивсь сотником у Жаботині, і в його було сорок чо-ловік козаків. То, було, до панів посилав: «Я вас, — каже, — заслоняю і стережу, а ви мені давайте кошту і провізію!» То пани, було, й присилають йому в Жа-ботин.

Бравий був козак! Було, їде — жупан голубий на-версі, красний насподі, чоботи-сап'янці, шапка чорна, похилиста; сам чоловік плечистий, русавий, повнови-дий. Було, раз проїде сивим конем, у другий — воро-ним, у третій — буланом, у четвертий — білим... То же-однорал! А козак! А було до війни такий жвавий, що вже з ним козаки нічого не бояться. Назад «Отче наш» переговорив — ступай сміло, куля не візьме.

І пішла вже така слава, що супроти його ніхто не встоїть. То ляхи й думають собі: «Отож ми його, вра-жого сина, годуємо, та вигодуємо такого гайдамаку, як Хмельницький. То була Хмельниччина, а ще буде Харківщина». Да й прислали до його в Жаботин: «Просить пан до Паволочі в гості». Він і поїхав...

ГАЙДАМАКИ В МОТРОНИНСЬКОМУ МОНАСТІРІ

Як зібрались гайдамаки в Мотронинському лісу, то зробили собі Січ. Вибрали таке місто, що з трьох боків байраки, а з четвертого поставили башту. Кругом об-рубались лісом. Посередині насипали грошей і ниткою перехрестили да й прибили її колючками у чотирьох місцях. І козак кругом ходить. Оце ж у одному байраці Січ, а в другому, на Бойковій Луці, — склик. А скликом авався казан, що висів на дубі, і коло його доब्ня. А то для того, що, скоро яка тривога або що, зараз прибіжить козак та доब्нею й починав ваять; а казан на весь ліс реве. То вже де б котрий козак не був, ско-ріш збігаються до купи. Да тут же зараз коло склика був у дуброві значок — таке-то, бач, обозначене кругом місце, де їх коні паслись. А од значка, верстов три ік Жаботину, було гульбище — на високій могилі, так що як зайдеш туди, то весь Жаботин як на долоні. По-сходять, було, на ту могилу, балакають, у карти грають, співають пісень усяких. Рідко, було, який день вибе-реться, щоб там нікого не було.

От ляхи як почули, що в лісу зібрались гайдамаки, то й прийшли, душ їх сотня, на конях і з оружжям, під браму в монастир. Ченчики вийшли до їх з хлібом і з сіллю.

— А де гайдамаки, схизматики ви пшекльонті? Ченчики, бідні, трусяться.

— Не знаємо, вельможні пани. Ох, ви, галгани! Не знаєте, галгани?! Ох, ви, галгани! Не знаєте, галгани?! — І давай шукать по монастиреві.

Шукали всюди, заглядали і за іконостас — нема! Такі то навіжені ляхи! Ото б дурнії були запорожці, щоб ховатись за іконостас! Їм у лісу найлучча схованка. Шукають ляхи гайдамак, а отаман, скоро почув про це, зараз і послав двох козаків у Зам'ятницю. Тії прибігли туди, давай колотять орендаря...

А мужики прийшли до корчми да й питаються:

— А що, панове, чи наша віра?

— Авжеж, бач, що ваша, не кололи б ляхів...

То мужики їх і не займають, а ще до їх пристають.

А ляхи тим часом пораються все ще в монастирі. Як ось прибіг із Зам'ятниці вістовий: «Панове! Гайдамаки Зам'ятницю вирізали!» Ляхи — драла, да аж до Жаботина. А отаман пішов за ними да й порозставляв кругом Жаботина козаків. То оце вискочить із лісу козак, повертиться-повертиться на коні перед Жаботином, да знов і поїде в ліс. То ляхи думають: «Оце ж кругом Жаботина вже стоять по лісу гайдамаки!»

Да покинувши Жаботин, да в Смілу! Команда ж рушила в Смілу, а намісник з козаком Лопатою, що був опісля чурою в Залізняка, так намісник із сим-то самим Лопатою — у Кам'янку, бо там він жив і була там у його сотня лейстрових козаків.

От і питається намісник у отамана тих козаків:

— А що, отамане, чи можна стать проти гайдамак?

— Можна, батьку, тільки що їх куля не бере!

То намісник як почув сес, то побілів, як хустка, да й каже:

— Куля не бере? Куля не бере?.. Так їх, ти кажеш, куля не бере? — Да вже боїться й отамана, і од його одходить, да все тільки: «Куля не бере! Куля не бере!.. Гм, куля не бере!.. Так ти кажеш, отамане, що їх куля не бере?»

— А не бере, батьку!

— Еге, куля не бере!.. Еге, еге... — Да сівши на коней з Лопатою, да в Смілу. Лопата ж попереду біжить із списом, а намісник — за ним.

Коли ж, не доїжджаючи корчми Сумської, наганяє їх гонець:

— Пане наміснику! Гайдамаки Кам'янку ріжуть!

Намісник кинувсь, як опарений, в Смілу, а Лопата з тим гонцем і zostавсь.

А гайдамаки, стоячи коло Кам'янки, послали до лейстрових, визиваючи отамана до поради. Отаман лейстровий вийшов до гайдамацького отамана. То сей і каже:

— Що ви будете з нами битися чи ні? Ми не по своїй волі прийшли. Глядіть, щоб не було й вам такого лиха, як ляхам! — І показав лейстровому отаману булагу. Як показав, то й каменська сотня пристала до гайдамак.

ГАЙДАМАКИ В ХАРКІВСЬКІЙ ГУБЕРНІІ

I

І тепер повище Богородишного є міста, де жили гайдамаки. Одно зветься Осударів яр, друге — Погрібівський яр, а третє — Городище. Осударів яр прозвали, що там осударева казна закопана. Віз, кажуть, чумака осударю з лінії гроші двома парами, а тоді шляху на голу долину не було, а був шлях через Теплянський ліс. От гайдамаки і перехватили того чумака і завели в яр, викопали яму і вивернули туди ті гроші, возами затоптали, а чумака пустили. Та з тих пір і зветься той яр Осударевим, що там осударева казна.

А Погрібівський яр — то там були погребі гайдамацькі, там і досі печери є, де вони жили.

Городище — що кругом валом обнесено і канавою, а посередині тічок є, там їх вся братія жила. То, розказують, поїхав туди чоловік дрова рубати, а другий в лісі вже і каже йому, що в городищі, де саме ворота, клад є, та ще там, де тічок посеред городища, і приміти всі розказав. Приміти — що є дуб, весь прострелений, то вони все в ціль били з пістолів. Приміти найшли, а грошей нема...

II

Вони (гайдамаки) все по лісах жили. Оце вилізе який з них, встро́ме серед дороги піку, панчу (повість) простеле, коня зааркане, а сам ляже спати, то чумаки їдуть — і солі, і риби, і пшона, там що є, — накла́дуть на ту панчу і їдуть собі. А як не дадуть, то всю валку обидять.

III

Був у нас колись, а це давно було, старий рибалка Бабак. От раз поїхав він рибалить за Пичужино, це верст сім нижче Титянівки, і найшов хижу, а там та

жили розбойники, дванадцять чоловік, і на те время їх дома не було, поїхали кудись пана грабувати.

От він заходився, наловив кудись пана грабувати. Приїжджають розбойники. «Що, — говорять, — за невежа у нас в хаті?» Подивились у вікно, аж він сидить, рибу варе. Ватажок і оклика: «Діду, пугу!» А він: «Козак з Лугу!» — «Бач, — каже ватажок, — не клятий дід і окликається! Бережись, діду, я тебе заклею!» — «Клейни!» — каже. «А поварись до нас передом!» — «Ти клейни, — каже, — іззаду». От той з пістоля стріль! — тіки зашкварчало. «Ну це, — Він з другого — і з того тіки зашкварчало. «Ну, — каже дід, — стріляйте ви!» Ті, його братія, хто стріляв, не — зашкварчить, юшка потече та й тіки. «Та милості про ватажок, — діду, проси нас в гості!» — «Тепер, — ка- сим, я це, — каже, — для вас і наготовив». Посадив їх за стіл, угоща. От як накормив добре, «тепер, — ка- же, — я вас буду клейнити!» Та якого не озьме за руку, виведе з-за стола та макогоном по потилиці, по поти- лиці та й вишха з хати. Поклейнив всіх, сам спати пі- а вони ходять кругом хати, а в хату не ввійдуть, ні од хати не підуть. «Давай, — кажуть, — прощевія просить, а то він нас всіх в острог позабира!» От встав дід: «Що, — пита, — ви тут?» А вони всі: «Простіть нас, діду!» — «Ну, — каже, — добре! Та щоб вас тут не було!» Та повів їх за межу, та якого виведе на межу і вики- вихрить, ступай, каже. Випровадив, вони йому і на- жуть: «Ходім, діду, з нами, ми тебе будем за багача почитать, бо ти такий, що тебе ніщо не озьме».

КАЗАВ МІЙ ДІД

Мій дід по мамі Василь Бондар вмер у віці ста десяти років, коли мені було вже п'ятнадцять років. Провів останні десять років він майже не мав тямуючого, ніби мала дитина. Грався з дітьми в поросі... А ще раніше, то він багачко оповідав про Кармалюка, бо при їм жила і був вже навіть жонатий, добре пам'ятав Кармалюка часи. Багачко оповідав всім людям, але мені втімалося одно. І моя мама часто розповідала про цю пригоду дідка.

Раз кудись побігла з подвір'я дідова льоха. Ніякого після Покрови. Думає дід, може, побігла в Славинську в Буцнівську дубину жолуддя жерти. Іде під вечір

лісу і наткнувся на цілий Кармалюків загін. І не пу- снають його назад. Хлопці розклали великий вогонь і сушилися, бо, видно, помокли. Діда держали коло себе аж до світанку, а потім кажуть до діда: «А бог тебе знає, чи ти справді льохи шукаєш, чи, може, пан послав шлюхати за нас». Дали вечеряти, а вже десь перед сві- танням, коли всі хлопці трохи обсохли і спочили, тоді кажуть йому: «Йди, чоловіче, шукай льохи, але нас ти не бачив, затам це!» І пішли собі своєю дорогою, а дід тайда додому. Дід, звісно, мовчав. Приходить аж рано, а льоха ще звечора сама прибігла до хліва.

Казав дід, що було, либонь, душ тридцять, всі з руш- нями, з піками, пістолями. І Кармалюка самого ба- чив. Рослий такий, крепкий, грубий дядько, під вусом, плечистий. Гарний з лица, з пістолем.

Зразу дід мовчав, але на старості всім хвалився, що вочував у лісі з Кармалюковими хлопцями.

Мій дід Василь Бондар про Кармалюка багачко знав різних притч. Бо Кармалюк найбільше водився в Лети- тівських, Деражнянських, Синявських лісах, які були ко- тівських, Деражнянських, Синявських лісах, які були ко- тівських, Деражнянських, Синявських лісах, які були ко-

Оце від нас вісім кілометрів в селі Буцнів держав корчму багатий корчмар Янкель. Знали люди, що він, як підп'ють мужики, то підливав у горілку воду і дер- заєсігди втридорога. Доносив Янкель панові і вряди- кові, про що говорять п'яні дядьки про пана, царя, бо, звісно, п'яному язик розв'язується.

А Кармалюк все на світі знав. Взнав він і про Ян- келя-корчмара з Буцнів. Ото одного разу ввечері при- ходять якихось п'ять чоловік до корчми і просять Ян- келя дати випити, закусити. Подали. Коли ж хлопці вже підпили і нікого не було в корчмі, то тоді один з них — плечистий, під вусом — гукнув до Янкеля: «А йди-но, Янкелю, виши за Кармалюкове здоров'я!» Корчмар і побілів, і позеленів першої кварту горілки оповтався і з переляку висурлив повну кварту горілки та й давай хвалити Кармалюка й його хлопців. Карма- люк позвав і корчмариху Сару, заставив і її випити кварту оковитої. А потім обох заставив ще й потан- цювати козачка. Ото було потіхи й сміху...

Пора йти. Тоді і питає Кармель: «А скажи-но, Ян- келю, що то ти шепчешся з паном та врядинком?»

От він заходивсь, наловив риби, сидить в хижі і варє, дожидає їх. Приїжджають розбойники. «Що,— говорять,— за невежа у нас в хаті?» Подивились у вікно, аж він сидить, рибу варє. Ватажок і окликає: «Діду, пугу!» А він: «Козак з Лугу!» — «Бач,— каже ватажок,— ще клятий дід і окликається! Бережись, діду, я тебе заклею!» — «Клейни!» — каже. «А повернись до нас передом!» — «Ти клейни,— каже,— іззаду». От той з пістоля стріль! — тіки зашкварчало і юшка потекла. Він з другого — і з того тіки зашкварчало. «Ну ще,— каже дід,— стріляйте ви!» Ті, його братія, хто стрельне — зашкварчить, юшка потече та й тіки. «Ну,— каже ватажок,— діду, проси нас в гості!» — «Та милости просим, я це,— каже,— для вас і наготовив». Посадив їх за стіл, угоща. От як накормив добре, «тепер,— каже,— я вас буду клейнити!» Та якого не озьме за руку, виведе з-за стола та макогоном по потилиці, по потилиці та й випха з хати. Поклейнив всіх, сам спати ліг, а вони ходять кругом хати, а в хату не ввійдуть, ні од хати не підуть. «Давай,— кажуть,— прощення просить, а то він нас всіх в острог позабира!» От встав дід: «Що,— пита,— ви тут?» А вони всі: «Простіть нас, діду!» — «Ну,— каже,— добре! Та щоб вас тут не було!» Та повів їх за межу, та якого виведе на межу і вихриг-вихриг, ступай, каже. Випровадив, вони йому і кажуть: «Ходім, діду, з нами, ми тебе будем за батька почитать, бо ти такий, що тебе ніщо не озьме».

Мій дід по мамі Василь Бондар вмер у віці ста десяти років, коли мені було вже п'ятнадцять років. Правда, останні десять років він майже не мав тяму ніякого, ніби мала дитина. Грався з дітьми в поросі... А ще раніше, то він багацько оповідав про Кармалюка, бо при нім жив і був вже навіть жонатий, добре пам'ятав Кармалюкові часи. Багацько оповідав всім людям, але мені втямилось одно. І моя мама часто розповідала про цю пригоду діда.

130

Казав дід, що було, либонь, душ тридцять, всі з рушницями, з піками, пістолями. І Кармалюка самого бачив. Рослий такий, крепкий, грубий дядько, під вусом, плечистий. Гарний з лица, з пістолем.

Зразу дід мовчав, але на старості вохочував у лісі з Кармалюковими хлопцями.

* * *

Оце від нас вісім кілометрів в селі Будині корчму багатий корчмар Янкель. Знали люди, що він, як підіп'ють мужики, то підливав у горілку воду і вряди-завсігди втридорога. Доносив Янкель панові і вряди-завсігди втридорога. Доносив Янкель про пана, царя, бо, кові, про що говорять п'яні дядьки про пана, царя, бо, звісно, п'яному язик розв'язується. Взнав він і про Ян-завсігди втридорога. Доносив Янкель про пана, царя, бо, кові, про що говорять п'яні дядьки про пана, царя, бо, звісно, п'яному язик розв'язується. Взнав він і про Ян-

А Кармалюк все на світі знав. Взнав він і про Янкеля-корчмаря з Буцнів. Ото одного разу ввечері приходять якихось п'ять чоловік до корчми і просять Янкеля дати випити, закувати. Подали. Коли ж хлопці вже підпили і нікого не було в корчмі, то тоді один з них — плечистий, під вусом — гукнув до Янкеля: «А йди-но, Янкелю, випий за Кармалюкове здоров'я!» Корчмар і побілів, і позеленів першої миті, але потім оговтався і з переляку висурлив повну кварту горілки та й давай хвалити Кармалюка й його хлопців. Кармалюк позвав і корчмариху Сару, заставив і її випити кварту оковитої. А потім обох заставили ще й потанцювати козачка. Ото було потіхи й сміху... А скажи-но, Янкелю, чи не байдуже тобі, як урядником та вря

134

І кажуть люди, що розводиш горілку водою, обманюєш!..» Янкель клянеться і Сарою й дітьми, але йому не вірять, бо бреше. «Дай-но, Янкелю, нам на дорогу грошенят трохи!» Та скупий корчмар заприсягається, що, мовляв, бідний він, нема та й годі. Надокучило хлопцям панькатись з донощиком і скнарою. Гроші самі знайшли, а Янкелеві дали на прощання десять нагаїв по тім місці, звідки ноги ростуть. «Не бігай більше до пана і врячника. А як не покаєшся, то нарікай тоді сам на себе!» І пішли собі.

А Янкеля як підмінило, ніби не той став, аж поки не вбили Кармалюка. А як убили, то знов став і горілку розбавляти, і нашіптувати панові. Горбатого, кажуть, могила виправить.

* * *

Ще казав мені дід Василь Бондар, що Кармалюка ніяка куля не могла вбити, бо він був зачарований від смерті. Та й хіба можна було вбити людину, яка розгивала підкови і рвала пута?! А скільки допомгла бідним, обездоленим?! Це ж кара господня була на панів.

Та Кармалюк якось сам довірився одній жінці, либонь, з-під Деражні, що його можна вбити тільки свяченим срібним гудзиком. То ця проклята молодиця за великі гроші взяла та й призналася панам про свячений гудзик.

От в хаті оцієї жінки зробили пани засідку, зарядили рушницю свяченим гудзиком. І коли Кармалюк прийшов вночі до цієї жінки взнати новини сільські, то його в сінях зразу вбили, навіть не тріпнувся.

В нашому селі обгадував староста йти дивитися на забитого Кармалюка в Летичів. Зі всіх сіл зганяли кріпаків йти побачити, що, мовляв, немає вже вашого Кармалюка.

Коли почув про це мій дід, то, признався, чуть не лопнуло серце з жалю. Ходив зі всіма людьми прощатися з отаманом. Казав, що лежав Устим коло казначейства в поліції просто на землі. Взнав його дід, бо здивався кілька років до того в Буцнівському лісі. Не одна сльоза скотилася, але дід заціпив зуби і мовчав, бо кругом були враги. Лежав такий же, як і живий, — широкоплечий, русавий, під вусом, крепкий, як дуб, тільки голова прострілена.

Отака-то була друга дідова зустріч з нашим Кармалюком. І нам, онукам, дід оповідав про це і всім так же. На старості не боявся вже.

НА ДЯКА НЕ ВИЙШОВ

Так-от, ми з братом Мусієм п'ятим коліном від дядька Григорія Савича приходимося. Звісно, ми не по книжках... А от дід, було, кажуть, що були онуком Григорія Савича. Як ото старі були зробилися, то вже яка там з них робота, так, було, й розказують про Сквороду Григорія. Не знали ми тоді, що воно таке за чоловік отой був, це вже тепер-от нам пояснили, а проте слухали, бо цікаве розказували...

Був, казали, в сім'ї Сави Сквороди, мого прадіда, ледаченький хлопець. Якось ні до чого не придатний був: ні в хаті, ані на полі. Як ще зовсім малим був, сидів, було, за хатою, між дітьми; діти хоч пісочком граються, а цей ні, тільки дивиться. Було, кажуть, і очі йому діти піском позасипають, а він тільки рукавом обітреться і навіть матері жалітись не побіжить... Чудний був такий.

Як підріс, послав його батько вівці пасти, так нова біда: як пішов, так і пропав — сидить у полі з рання до вечора, аж уночі пригонить отару. Не знаю вже де, вивчився він трохи читати, і з того часу вже зовсім пропав хлопець, ніякої вже з нього роботи не стало. І в свято, і в будень одно тільки знає, що в книжку дивиться.

Одного разу він так отих книжок зачитався, що й не побачив, як у нього вівцю викрали. Не витримав старий Сава, добре провчив хлопця за таку штуку. А на ранок утекло хлоп'я хтозна-куди. Пошукали його скрізь, аж через місяць почули, що Грицько на далекому селі людські вівці пасе. Попас ото до покрови, трохи грошенят заробив, а тоді вернувся додому, просить батька пустити його до Києва вчитися.

Подумав-подумав Сава та й вирішив: воно однаково ледаще, хазяїна з нього не буде, а як до Києва послати, то хоч на дяка вивчиться.

Що вже потім із нього сталося — не знали дід. Казали, що чули від людей, наче таки вилюднів хлопець, як у літа ввійшов. Правда, ні на попа, ні на дяка не ввійшов, так якось розжився грошей, і в науку пішов, і людей навчав. А як він тих людей навчав — дід не знав.

НЕ МОЖУ СМІЯТИСЯ, КОЛИ ПЛАЧУТЬ

Пан Томара дуже поважав Сквороду, учителя його сина, і був дуже вдячний за те, що Григорій Савич своїм вихованням майже воскресив кволого, завжди хворого,

вередливого Василька і перетворив його у здорового, міцного, сильного, хороброго юнака. Лікарі, які лікували Василька, дивувалися і не знали, що говорити. Чудо? Ось чому багатий пан Томара нічого не жалкував для вчителя свого сина. Щедрі подарунки були для Сковорода, але все це скоро зникало, і Сковорода знову ходив у старенькій свиті, постолах, літом — у солом'яному брилі, зимою — у шапці. Де все дівав Сковорода, Томара не знав і не перечив ніколи йому розпоряджатися своїм добром. Одно Томарі не подобалося. Сковорода завжди був мовчазний і сумний. Не витерпів Томара і запитав, чому Сковорода невеселий.

— Хіба я можу сміятися, коли навколо кріпаки плачуть? — відповів Сковорода.

ЗА ЦАРСЬКУ КОРОНУ — МАЗНИЦЮ

Запитали Сковороду:

— Григорію Савичу! Щоб ти робив, коли б тобі цариця дала тисячу десятин землі?

— А я всю землю роздав би кріпакам, щоб вони мали власний клопоть землі.

— Григорію Савичу! Що б ти робив, коли б цариця дала тобі тисячу кріпаків?

— А я б усім кріпакам дав волю і благословив би їх на всі чотири сторони, — відповів Сковорода.

— Григорію Савичу! Що б ти робив, коли б тобі цариця дала мішок золота?

— А я б за те золото викупив сотню кріпаків і дав би їм волю, — відповів Сковорода.

— Григорію Савичу! А що б ти робив, коли б цариця дала тобі свою царську корону?

— А я б царську корону проміняв на мазницю з дьогтем й віддав би Трохимові, щоб не позичав у діда Якова.

ВЕЛИКИЙ ХАРАКТЕРНИК

Був собі колись-то такий великий характерник — Шевченко, та такий, що з ним ніхто не міг зрівнятися. Їздив він, кажуть, скрізь по світі та збирав од панів різні листи-бумаги. Кажуть, що як він умер, то його привезли в домовині звідкілясь здалека на Україну, бо як умирав, то сказав, щоб його поховали в степу на могилі,

ніби б то в ріднім краю. От його і привезли туди до лісу, недалеко од села Гусакового Звенигородського повіту, до теї розкопаної могили, що коло здорового повіту; стали здійсмати з воза домовину, та й не здійнуть — така важка. Що не робили, ніяк не здійнуть, та мусили прикликати з села двадцять дівок (чесних), та аж ті зняли її. Але ж як після розкрили її, то вона була тільки повна різних списів-бумаг, а його самого не було; та так її з тими бумагами і закопали. Кажуть, що після хтось-то хотів ту могилу розкопати та забрати списи (бо з ними можна було б одібрати назад у людей ту землю, що у панів забрали після панщини), та у того чоловіка одібрало руки і ноги, та він і покинув її докопувати.

Та Шевченко цей дуже клопотався за людей, що робили у панів панщину, і дуже просив царя за них, щоб той дав їм волю. А цар все-таки волі не дав. От раз він приходить до царя, його випустили в палатку; ввійшовши в палатку, він — хап за шапку та об землю — трах та й каже тоді цареві: «Оце тільки й твоєї землі, що під моєю шапкою! А над всією землею пани царюють! Весь світ я із'їздив, а ніде не бачив, щоб так було гірко та важко жити людям, як у твоїм царстві!..»

ЯК ШЕВЧЕНКО ЦАРЯ ВСІЄЇ РОСІЇ ОБВІВ КРУГ ПАЛЬЦЯ

Цар Микола (це ще той, за якого панщина була) дуже не любив Тараса Шевченка. А не любив його за те, що Шевченко колись написав про царя та царицю небогу, як опеньок засушено, дуже смішні та уїдливі вірші. Написав з людьми пороздавав. Микола-цар не міг витримати такого посміху і вирішив вислати Шевченка з рідної землі.

Задумав цар розплату і на другий день послав жандармів з Петербурга на Україну. Зловили жандарми Шевченка і привезли зв'язаного до столиці. Витрищився на нього цар російський і закричав: «Як ти смієш насміхатися над царською країною? Забирайся з моєї землі! Щоб ти ніколи не ставав своїми ногами на мою землю!»

І схопили жандарми Шевченка, і завезли його в далеку пустиню. Живи, мовляв, на чужій землі.

І жив там Шевченко дуже довго, і мучився, і скучав за рідною Україною, де хазяйнував цар Микола.

І от одного разу дізнався Шевченко, що цар погнався десь там до Австрії чи Франції. Тоді взяв він, Шевченко, гроші і пайняв фуру та й поїхав у село і купив собі фуру чужої землі. Сів на ту землю зверху і їде собі в рідний край, до Дніпра. Їхав він довгенько-таки, бо ж пустиня — це пустиня: безводна і безлюдна. І поки приїхав на Україну, вже й цар летить у кареті назустріч. Побачив Шевченка і як заверещить: «Ти чого приїхав на мою землю? Я ж казав тобі, щоб ти ніколи не ходив на моїй землі і навіть ноги на неї не клав!» Шевченко зиркнув на царя, не встаючи, і відповів: «Не кричи на мене, царю, бо я їду і стою не на твоїй землі, а на чужій. Ось, коли не віриш, можеш подивитись до відку. Там написано, де я купив цю землю і скільки заплатив».

Цар Микола побачив, що Шевченко обвів його круг пальця, і як дременував, як дременував, то аж закуріло. Тільки його й бачили. От за що не любив цар нашого Шевченка, а з Шевченком і нас.

КУКІЛЬ І ПШЕНИЦЯ

Одного разу їде Шевченко дорогою, бачить — шинок стоїть, а в шинку сидять кріпаки, замочують свою долю. Чує Шевченко, щось вони розмовляють між собою. Один каже:

— Бсть якийсь Тарас; кажуть, що він добрий чоловік, за людей стоїть.

А тут же біля їх стоїть Шевченко. Не витерпів та й питає їх:

— А ви-його знаєте? Бачили?

Кажуть:

— Ні.

— Оце я й самий Тарас.

От один кріпак і каже йому:

— Якщо ви Тарас, то зробіть так, щоб людям було краще жити.

От на цей отвіт Шевченко показав кріпакам таку практику: узяв вибрав кукіль з пшениці, положив на стіл і каже:

— Що це таке?

— Це, — кажуть кріпаки, — кукіль.

— Так оце буде цар. — А тоді взяв обсіпав його дрібнішим куколем і сказав: — А це будуть його прибічники, міністри. А оце, — каже, показуючи на долоні, — чисте зерно, як золото, це, — каже, — весь народ. Це — ви!

А потім узяв і висипав ту пшеницю на кукіль, де цар і міністри. Воно й покрило їх.

— Отак, — каже, — треба з царем та його прибічниками робити. Тільки треба нам організуватися. А як не буде царів і міністрів, то й жити краще всім буде. Отакий був Шевченко.

ЮРІЙ ФЕДЬКОВИЧ І БОЙКО З ТУХЛІ

Від нас із Тухлі один чоловік служив в австрійській армії і був аж десь в Італії. Як він вернувся, то розказував, що знав нашого офіцера з Буковини. Писався Федькович. Той офіцер дуже любив простих жовнірів, а вони його. Він навіть співанки складав для наших хлопців. Їх часто співали потім і в нас, у Тухлі.

Той тухлянський чомусь був у такій компанії, де більше українців не було, і банував дуже. А одного разу на марші чує, а то по-нашому співають. Казав, що йому аж слюзи потекли. Як військо стало на відпочинок, він попросив свого начальника, аби дозволив йому піти до тої компанії, що так fajно співала. Приходить і оповідає, що йому дуже сподобалося, як вони співали. А якийсь жовнір каже:

— Тоті пісні поскладав і навчив нас усіх співати он той офіцер, — і показав на Федьковича. — Та ти ходи до нього, він любить жовнірів не так, як ті панські синки, що над нами знущаються. А ти звідки?

— Та я з Тухлі.

— Ага, то ти з бойків.

— Так.

— Співаєш?

— Ага.

— Хочу.

— То ходім до Федьковича.

Перейняв той чоловік пісню «А хто жовнірові скаже, де навіки спати ляже» і потім усе любив її співати та оповідав про письменника, що її зложив. Тато казали, як він писався, але я то чув ще малим і забув. То вночі потім, як підріс і читав вірші Федьковича, пригадав собі про того тухлянського жовніра, що здибався з ним.

ВИХИТРУВАВ ШАНДАРІВ

Десь відразу по війні я ходив туди в Сергії та Плоску, аж за Путилу. Ночував у старого гуцула. Повечеряли, й він оповідав, як малий Федькович ще хлопчиком стрічався з тим Кобилицею, що його вибрали були люди, ади, боронити їх в урядах перед панами. Там він не добився нічого й відтак у горах зібрав гуцулів і воював з панами. То ще панщина була. Та й десь у той час крутився коло Кобилиці малий Федькович. Чи довго, чи мало то протяглося, не скажу.

Але йде хлопець додому, а тут австрійські шандарі та жовніри його переходять:

— Ей ти, кнабе, хлопчику, ком, ком сюда! Щось тебе питаємо.

— А що вам від мене треба? Я ще малий з вами говорити.

— Ну, ні! Ти gros, ти вже великий.

— Та що ви хочете, кажіть уже?!

— Ти ішов з того боку, де тота Кобилиця страшна.

Скажи, ти його видів?

— Кобилицю?

— Йа, йа! Так, Кобилицю.

— Видів.

— Давно?

— Та не дуже.

— Скільки годин пройшло?

— Ай, ще жадної години не пройшло!

— Як жадної?

— Бо не пройшло.

— А коли ж то було?

— Не знаю я, в мене нема годинника.

— А ти подивися на мій годинник і скажеш.

— Скажу, але мусимо тут тільки посидіти, скільки минуло, як я видів Кобилицю.

— Ну, дивися, на отой цайгер більший, як він повернеться від цифри до цифри, то буде п'ять минут. А кілька раз по стільки минуло, як ти здибався з Кобилицею?

— Чекай, я порахую.

Шандарі зляться, офіцер кричить, а хлопець щось бурмоче під ніс собі.

— Ти довго ще будеш мнєцкатиси?

— Я си не мнєцкаю. Я не барабуля. Я рахую.

— Ну, говори!

— Та з мого рахунку нічого не виходить, бо я не знаю, скільки раз по скільки часу пройшло. Як я сам був — і час був інший, а з вами якийсь довгий.

Щось там офіцер з шандарами порадилися, а тоді говорять:

— Веди нас туди, де була Кобилиця.

— А як вона вже кудись пішла?

— Веди шинель, а то отим кишки випущу! — крикнув начальник шандарів і показав шаблю.

Пішов хлопець. Він спереду, а шандарі і військо за ним. Ідуть, ідуть якимись стежками, полями. Довго то протяглося. Підходять до лісу, полягали одні, а частину виправили за хлопцем іти далі. Там була така поляна. Федькович каже:

— Там є тота страшна Кобилиця.

— Ти йди до неї, а ми подивимося, — поховалися по корчах, понаставляли карабіни і тихо сунуться на черевах.

А хлопець пішов собі на поляну, став коло старої старої кобили, рве траву і дає їй їсти.

Шандарі посхапувалися і до нього.

— Ти нас обдурив! Нам треба той страшний гудульський Кобилиця!

— А то і є страшна гудульська Кобилиця!

— То кінь, а нам треба той гайдамака Кобилиця, той опришок!

— А я такого не видів і не чув про нього. Опришок — то Довбуш був. Але його убили.

— Довбуша убили, а Кобилиця бунтує.

— Не знаю такого, що бунтує. Пустіть мене: я вам уже сказав, що знав. Пустіть!

Хтось із шандарів чи офіцерів хотіли бити малого, кричали: «Амбінди йому!» (То так підвішували людину за зв'язані ззаду руки; то страшна мука була!) Але прості жовніри не дали. Вірили йому, і жаль їм стало малого, бо й самі недавно такими були, а де хто своїх дітей полишав дома. Тоді в армії довго служили.

Так Федькович виплутався з біди. А тую стареньку кобилу він видів з гори, як вертався від правдивого Кобилиці.

Малий, а стількох шандарів і офіцерів вихитрував.

ОСТАННІЙ ВЕЛИКАН І МАЛИЙ ФРАНКО

То зачалось ще в той час, як уже ті великани, що колись жили в наших Карпатах, десь зникали. Серед них був один дуже розумний і добрий. Сталось з ним щось дивне. Він ліг спати у величезній печері під землею. Десь там коло того каменя в Уричу був хід до тої печери. То мусила бути велика печера, бо великани на зріст були дуже високі. Вони з гори на гору один другому руку подавали.

Той добрий велет заснув таким сном, що пробудився аж через тисячі літ. У наших горах тоді вже жили хіба такі люди, як ми. Великан придивляється, придивляється до всього, що діється навколо. А то, бодай мені не казати, а вам не слухати, люди воюють між собою, убивають одні других, мучать гірше від дичини. Звір звіра нищить хіба з голоду, коли їсти хоче, а люди вбивають інших, аби мати владу над тими, що полишаються. Уже й сон його не брав, зажурився, бо добре серце мав. А тут ще придивився, як тяжко мусять робити наші люди на панських маєтках усяких завоєвників, а самі ходять голодні й обірвані. Найбільше жаль му було маленьких дітей, що теж дуже бідували.

Одного разу дивиться велет той, а якийсь хлопчина стоїть коло корчика калини і підв'язує гілочки, що хтось пообламував, поперегинав так, що лиш вже ледве держалися ще. Навіть кору прикладав до тих місць, на яких вона росла, і легийко ниточками обкручував, щоби могли далі жити. Слухає, а хлопчина говорить до деревини: «Не плач, калинко, я буду доглядати тебе. Буду кожної днини приходити, підливати твоє корінічко і гілочки поправляти. Ти ще будеш така красна, що цілісінський світ зачудується. То лихі люди тебе поламали, але на землі більше добрих...»

Калина мовчала, лиш сік із поламаних гілок капав на землю, як сльози з очей. Хлопчик прикладав до таких місць живицю і приповідав далі: «Не плач, рідненька, я поки буду жити, нікого не скривджу, а як ви-росту, буду вчити людей, як треба поступати, аби була правда на нашій землі».

Дуже то сподобалось великанові, і він запитав:

— А як тебе звати, хлопчику?

— Іван.

— А чий ти синок?

— Франків.

— Івасику, коли зникали мої предки і ровесники з цієї землі, мене лишили в печері спати. Там я мав бути до того дня, доки не здиблю такої людини, якій зможу передати силу наших великанів. То добра сила, і її теж треба віддати для добра. А ти і є тою людиною, якій таку силу можна довірити.

— Велете славний, про вас мені не раз оповідали тато і мама. Але вони говорили все, що добрих людей на світі більше. Є, певно, добріші і мудріші від мене. Липше комусь із них передайте свою силу.

— Ні, хлопчику. Я її залишу тобі, бо ще перейде не одна сотка літ, доки вродиться такий, як ти. Подібний, може, ще й буде, але такого самого вже край не увидить.

Велет узяв хлопчину на руки, поцілував, як батько сина, в чоло і високо підняв над землею.

— Дивися, Івасику, велика наша земля, а з кількома людьми на ній так чинять, як ті волоцюги з калиною, до котрої ти приходиш щоднини. Багато тобі треба зробити для того народу. Тобі й лишаю у спадок добру силу карпатських велетів.

Поклав малого Івана Франка на вершку гори, а сам зник у повітрі.

Від того часу вже більше ніхто й ніколи не здибав у горах великанів, а Франко писав книги, учив людей добру. Кажуть, що якби того все зложити на купу, що він написав, то ще вище піднявся б стос книг, ніж той великан був на зріст.

ЯК ФРАНКО ШАНДАРІВ ОБДУРИВ

А діялось то таки того року, коли наш письменник і оборонець Іван Франко приїхав у село Заднишівку на передвиборне віче. Його тут вельми виглядали. Хотіли почути від нього про оту гірку правду хлопську, що поневірялась у цисаря та панів вельможних за отої небіжки Австрії. Кортіло знати, чи ще довго правда буде насподі, а неправда буде ходити верхом по людських головах. Бо ж тих кривд хлопських було огого. І від пана, і від цисаря, і від ексекторів, і шандарів. Не зібрав би їх, правду кажучи, і в сто мішків. Бо як тоді казали: біда біду перебуде, одна мине — десять буде. Отож приїхав Франко на возі під наше село. Попро-сив зупинити коня. Зійшов з воза та й каже:

— Піду далі пішки. Бо до народу треба йти тільки пішаком.

На краю села чекали вже на Франка. Попросили його зайти до господи, щоб трохи пообідати. Тільки присів наш письменник до стола і взяв до рук склянку пива свіжого, щоб утамувати спрагу з дороги, — тут хтось дав знати, що в село прибули шандарі й чи не схочуть затримати Франка, бо так, знаєте, вже траплялось.

Франко встав і просив селян йти з ним. Вийшли всі на дорогу. Франко йшов у гурті селян. Всі тримали перед собою склянки з пивом і відміряли кроками дорогу. Під склепом стояли шандарі, що мали намір затримати Франка, щоб як-небудь принизити його, залякати виборців. Шандарі здивовано дивились на гурт селян з пивом і не посміли приступити до них. Ніж шандарі задумали, що діяти, то натовп пройшов, наче не помітив стражів цісарських.

Звернув Франко з селянами у вуличку. А тут, на щастя, стояли в одного дядька коні на подвір'ї. Посадили Франка на віз — та й гайда поза городами, через горбок в друге село, що й слід пропав.

Кажуть, що Франко встиг дещо сказати селянам, коли ото йшов з ними.

— Дякую вам за добре пиво, — сказав з усміхом Франко на прощання, — воно врятувало мене від шандарської опіки.

Селяни, щоб насміятись над шандарями, прийшли з склянками пива під склеп та й лупали очима на шандарів. То вже того сміху було по всіх селі...

— Ой, бігме, мудрий той наш Франко, що не кажіть. А чули-сте, як він шандарів обдурив?..

Ще й досі в селі приказують: «Дивись, чоловіче, щоб не ошукався, як шандар з пивом».

СЕЛО ІВАНА ФРАНКА

На цій землі колись був хіба ліс. Перші хати десь-не-десь були на вершках, на горбиках недалеко річки Збір. Називалося село Сольне, бо тут сіль з ропи варили. Потім воно виросло в невелике містечко. З того часу лишилися такі назви, як Базар, Винарня, Бабава (там корчма була).

Коли нападали татари, нищили людей. Прийшли до одної хати. Татарка приїхала на коні на обійстя, а в хаті

наша селянка, що не могла втекти, була з малою дитиною. Коли побачила, що татарка злізає з коня, дитину накрила в хаті нецками, а сама сховалася в коморі за двері. Татарка вбігла до хати, шукала здобичу, первернула нецки, а там дитина. Каже: «Положила дитя під корито, а сама сховалася». Пішла до комори, але й там нічого не знайшла, хіба велика бочка була в ній пустою і розсолом на дні. Захотілося їй пити. Зігнулася до тої діжки за розсолом, а газдиня хапнула татарку за ноги і в тім розсолі втопила. Тоді вийшла до коня і забрала ті дороговці, що татарка возила з собою...

Говорять, що потім король подарував село, що відновилося, якомусь панові Нагусьському. Відти — Нагусвичі.

Отут, на тій Слободі, був побудований замок Туркулів. Дотепер ще полишалися рештки валів, усяке череп'я люди викопують там. На ту гору давно зайшли і предки Івана Франка, здається, з села Озимини. Потім Слобода стали називати Війтівська гора (вітчим письменника Гаврилук вийтував двадцять років), а тепер кажуть Франківка.

Через село йде головна річка Збір, а Шишів (потік), Черемосник, Задній Потік впадають у неї. Найдавніші хати були на горбках за Ріпником, на Горі, на Чиплях, на Чертежах, на Попівській горі.

Село перейменували в село Івана Франка, бо люди дуже хотіли.

З ФРАНКОВОЮ ДУМОЮ ЧЕРЕЗ УСЕ ЖИТТЯ

Чотирнадцятилітнім хлопцем я пас худобу на Лисому. Сонце пригрівало, і мене скортіло їсти. Сів я собі під корчик та й обідаю. Корови нагнав пасти в корчі... Дивлюсь, а до мене йде якийсь чоловік. Що за один? Не знаю. Паличка і плащ на одній руці, течка — в другій. Підходить та й каже:

— Що ти робиш, синочку, тут?

— Пасу корови.

— Ага, пасеш корови. А чи знаєш, хто я є?

— Та звідки мені вас знати? Ви — чужий чоловік.

— Та на, дам ти цукерок. Може, засох трохи?

Дав він мені цукерок і питає:

— А чи є тут у вас місця на пам'ятку про Довбуша?

- Та є, — кажу, — а отут стежка близько нас.
- А ти покажеш мені?
- Покажу.

Встав я, залишив усе і пішов з ним. Вийшли ми стежкою аж на Голиці, постояли, поговорили і вернулися назад. Він відпочив трохи там, де ми зустрілися на Полянні, й далі розпитував мене, чи знаю пісні про Довбуша, і лише вкінці подікавився, чи чув я щось про Івана Франка. Кажу:

- Знаю. Читав я в книжках і в газеті.
- А ти й газети читаєш?
- Та, як дохоплю, коли брат принесе, то й читаю.
- Так. А що то за село он там? Ага, то Тишійниця. Так, так. Я туди йшов колись. Ну, а тепер щось я не можу. Хотів би піти на Бубнище, але вже не маю сил. Мушу йти геть. А куди тут зійти на долину?
- А от цю дорогою зійдете вниз. А в нас поїзд стає, та й поїдете собі.

— Но, вчися, дитинко, абись знав ліпше про все, що треба в житті.

Він відклонився, побажав мені великого росту та здоров'я і пішов долі Мертюками на дорогу до поїзда, а я собі за художю. Діялося це в тисяча дев'ятсот дванадцятому році.

То була вже друга моя зустріч з великим письменником. А перший раз я ще був малим хлопцем, як Іван Франко приїздив у наше село. То були вибори. Коло читальні збиралося багато людей. Він приїхав з якимось другим чоловіком, пішли між людей, привіталися, поговорили. Наші селяни дуже втішилися, що приїхав Франко. Кожний хотів щось дізнатися, щось вчути, а я малий крутився між ними. Був там директор школи Гнат Бобанич і деякі з тих, що заснували в селі групу радикальної партії. Франко побув тоді коротко в нас, розпрощався і поїхав.

Усі синевідчани зібралися, щоб зустріти його. Людей зійшлося як на велике свято, лиш не було нашого прелебного отця Володимира Сабата, того, що на дві дудки грає, що служив двом — і польським панам, і цареві білому. Він і такі, як він, не признавали нікого, крім себе. З того часу, тобто з тисяча дев'ятсот дванадцятого року, я більше не бачив Франка. Але, де лише міг, позичав його книжки, читав сам і другим давав.

Аж поминули роки, мене мобілізували в австрійську армію. Я вже був під зброєю на фронті, коли дивлюся

в газеті, що мені брат прислав, — помер Іван Франко. Напис обведений чорною рамкою, вгорі хрестик... Аж руки чоловікові опустилися...

— Що? Що є, Іване? Що сталося? Чого ти так застановився? — питають хлопці.

— Помер Іван Франко, наш великий письменник. Той, що у Львові жив. Вже не буде кому писати такі книжки. Іван Франко умів розворушити кожному душу, знав і розумів, що діється в кожній хаті, в кожному селі... Все до найменшого знав.

Хлопці, що обступили мене, затривожилися, що смерть передчасно забрала від нас таку людину. За військовою звичкою, стали струнко і мовчки віддавали пошану Франкові. У декотрих і сльози на очах появилися. Оплакував нещасний наш народ свого письменника. Я тоді був під Станіславом (тепер місто Івано-Франківськ) на фронті.

А прийшовши з війни додому, став старатися, щоб і в читальні були твори Франка. Спровадили тоді книжки «Захар Беркут», «Петрії і Довбушуки», «Із днів журби» та інші. Так що мали ми немало їх. Брав я участь у концертах, присвячених Франкові. З великою охотою і піднесенням декламував «Каменярі» перед людьми. Любив і люблю співати пісні на слова Франка. Дбали ми, щоб у людей наших були й свої власні книжки, які написав Франко. Поширювали його портрети і його думки. От і в мене вже п'ятдесят років на стіні висить під рушником портрет письменника. І тепер продовжую читати й перечитувати його твори.

Часто розповідаю людям про той щасливий випадок, що звів мене, простого синевідського пастуха, з великою людиною, яка освітила своїм талантом і розумом не лише наш народ, а й цілий світ. Можу сказати, що пройшов я з Франковою думкою через усе своє життя.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Вшановуємо славетних* — Вшановуємо славетних. Репертуарний збірник. — К., 1972.
- Гнатюк* — Народні оповідання про опришків // Етнографічний збірник, 1910. — Т. 26.
- Драгоманов* — Малорусские народные предания и рассказы / Свод Михаила Драгоманова. — К., 1876.
- Драгоманов, Розвідки* — Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство. — Львів, 1900. — Т. 2.
- Думи та пісні про Богдана-Хмельницького* — Думи та пісні про Богдана Хмельницького / Упоряд. М. Г. Марченко. — К., 1970.
- Зінчук, 1986* — Чарівна квітка: Українські народні казки з-над Дністра / Зап. та впорядкував Микола Зінчук. — Ужгород, 1986.
- ЗНТШ* — Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. — Львів, 1892—1937.
- ІМФЕ* — Рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР.
- КС* — Киевская старина. Ежемесячный исторический журнал. — К., 1882—1906.
- Кулиш, 1847* — Украинские народные предания / Собрал П. Кулиш. — Москва, 1847, кн. I.
- Кулиш, 1856, 1857* — Записки о Южной Руси / Издал П. Кулиш. — Спб., 1856. — Т. 1: Спб., 1857. — Т. 2.
- Легенди Карпат* — Легенди Карпат / Упоряд. загальна редакція та підготовка текстів Г. Г. Ігнатовича. — Ужгород, 1968.

Легенди та перекази

Легенди нашого краю

Лінтур, 1966

Народ про Довбуша

Новицький, 1907

Сухобрус-Юзвенко

Ходили опришки

Шевченко в народній творчості

- Легенди та перекази / Упоряд. та приміт. А. Л. Іоаніді. — К., 1985.
- Легенди нашого краю / Редактор-упорядник П. М. Скунець. — Ужгород, 1972.
- Як чоловік відьму підкував, а кішку вчив працювати: Закарпатські народні казки / Запис текстів та впоряд. П. В. Лінтура. Загальна редакція і підготовка текстів І. М. Чепдея. — Ужгород, 1966.
- Народ про Довбуша / Упоряд., вступна стаття і приміт. В. І. Тищенко. — К., 1965.
- Новицький Я. П. Народная память о Запорожье: Предания и рассказы, собранные в Екатеринославские 1875—1905 гг. — Екатеринослав, 1907.
- Українські народні казки, легенди, анекдоти / Упоряд. Г. Сухобрус, В. Юзвенко; Вступна стаття та приміт. Г. Сухобрус. — К., 1957.
- Ходили опришки / Упоряд., передмова та приміт. І. М. Сенька. — Ужгород, 1983.
- Шевченко в народній творчості / Упоряд. Д. Кушнарєнко, П. Гончаренко, М. Родіна. — К., 1940.

ПРИМІТКИ

- Люди колишні і майбутні.* Зап. в 70-х роках XIX ст. С. Руданський на Поділлі. — Драгоманов, 1876. — С. 383.
- Роса.* Зап. 1973 р. Г. В. Дем'ян на присілку Погар біля Тухлі Сколівського району Львівської обл. від Савчина Михайла Федоровича, 1912 року народж. — ІМФЕ, із нових надходжень.
- Верхнє Синьовидне.* Зап. 1973 р. Г. В. Дем'ян у с. Тухля Сколівського р-ну Львівської обл. від Савчина Михайла Федоровича, 1912 року народж. — Там же.
- Червоні Береги* — назва підвищення на правому березі річки Опір біля Верхнього Синьовидного.
- Чоловічки-богатири.* Зап. А. Савич у с. Богодухівка на Полтавщині від козаків. — КС, 1889, № 3. — С. 735—736.
- Мелітський богатир.* Зап. П. Смола на Херсонщині. — ЗНТШ, 1911 р. — Т. 103. — С. 203—204.
- Богатирські коні.* Зап. у 2-й пол. XIX ст. на Чернігівщині. — Древня і нова Россия. — Спб., 1875. — Т. 3. — С. 93—95.
- Змієві вали.* Зап. в 90-х роках XIX ст. В. Г. Ляскоронський у Трипіллі на Київщині. — Легенди та перекази, 1985. — С. 165—166.
- Кирило Кожум'яка.* Зап. в 40-х роках XIX ст. В. М. Білозерський у Києві. — Там же. — С. 167—168.
- Чумаки і хрещення Кисва.* Зап. 1928 р. С. М. Терещенко у с. Вільхівці Звенигородського р-ну на Черкащині від Параски Олійник, 113 років, неписьменної. — ІМФЕ, ф. 1—4, од. зб. 341, арк. 125—127.
- Михайл і Золоті ворота.* Зап. 1861 р. — Легенди та перекази. — С. 176—177.
- Шолудивий Буняк.* Зап. у 30-х роках XIX ст. священник Гарасевич. — Драгоманов. Розвідки. — Т. 2. — С. 97—98.
- Бунякове замчище.* По пам'яті відтворила Ольга Косач. Чула від селянина в с. Деревичі Новоград-Волинського пов. — Драгоманов, 1876. — С. 224—225.
- Постать Шолудивого Буняки народна пам'ять пов'язує із нападами на східнослов'янські землі половців (XI ст.) і татаро-монгольською навалою в середині XIII ст.
- Батій-богатир.* Зап. у кінці XIX ст. Т. І. Біленький на пароплаві біля Кременчука. — Легенди та перекази. — С. 182—184.
- Хліб і золото.* Зап. 1973 р. С. Г. Пушник у с. Вікторів Галицького р-ну Івано-Франківської обл. від Г. М. Дзундзи. — Там же. — С. 181.

- Верховинський богатир Киниш.* Зап. П. Сова в м. Хусті на Закарпатті від М. Гуляничча. — Легенди Карпат, 1968. — С. 138—141.
- Спас і Тєршів.* Зап. 1983 р. Г. В. Дем'ян у с. Тершів Старосамбірського району на Львівщині від Сіки Андрія Дем'яновича, 1907 року народж. — ІМФЕ, із нових надходжень.
- Бич* — за переказами, давня назва міста Дрогобича.
- Свинний, Лиса, Дубин* — назви гір.
- Червона скеля.* Зап. П. Сова в м. Хусті на Закарпатті від М. Гуляничча. — Легенди Карпат. — С. 116—118.
- Король Матяш.* Зап. 1896 р. В. Гнатюк у с. Ворочеве Перечинського р-ну на Закарпатті від О. Опалевика. — Там же. — С. 118—123.
- Зруйнування Боржавського замку.* Зап. П. Сова у м. Мукачеве на Закарпатті від Й. Янковича. — Там же. — С. 124—126.
- Як жінка турка втопила.* Зап. у 80-х роках XIX ст. М. Васильєв на Звенигородщині. — КС, 1885, № 1. — С. 205—206.
- Як жінка дванадцять татар убила.* Зап. у кінці XIX ст. на Прикарпатті. — Життє і слово, 1895. — Т. 3. — С. 228.
- Бойківщина.* Зап. 1980 р. Г. В. Дем'ян у с. Ясень Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл. від Гавича Тимка Івановича, 1904 року народж. — ІМФЕ, із нових надходжень.
- Ужівка* — тут вжито в значенні шпуре.
- Небилів* — село в Рожнятівському районі Івано-Франківської обл. Князь-король Данило — йдеться про князя Данила Романовича Галицького, який прославився у боротьбі проти татаро-монгольських завойовників.
- Перегінське* — селище міського типу у Рожнятівському р-ні на Івано-Франківщині.
- На Ясінським боці* — на території села Ясень Рожнятівського р-ну, тобто на правому березі річки Лімниця.
- Гуцульщина.* Зап. 1983 р. М. В. Іванюк у с. Гірське Косівського р-ну Івано-Франківської обл. від Іванюк Марії Петрівни, 1902 року народж. — Там же.
- Бубнищанський замок.* Зап. 1972 р. Г. В. Дем'ян у с. Тухля Сколівського р-ну Львівської обл. від Савчина Михайла Федоровича, 1912 року народж. — Там же.
- Залишки фортечних укріплень* біля села Бубнище Доляного р-ну Івано-Франківської обл. збереглися досі. В історичній літературі висловлювалися припущення, що ці скелі з печерами були слов'янським капищем.
- Село Тухля.* Зап. 1979 р. Г. В. Дем'ян у с. Тухля Сколівського р-ну Львівської обл. від Кузіва Федора Романовича, 1891 року народж. — Там же.
- Стрий.* Зап. 1973 р. Г. В. Дем'ян на присілку Погар біля Тухлі Сколівського р-ну Львівської обл. від Савчина Михайла Федоровича, 1912 року народж. — Там же.
- Гребенів.* Зап. 1974 р. Г. В. Дем'ян на присілку Погар біля Тухлі Сколівського р-ну Львівської обл. від Савчина Михайла Федоровича, 1912 року народж. — Там же.
- Святослав* — передмістя Скольного. Там у 1015 г. загинув князь Святослав Володимирович.

Про урочища в Звенигороді. Зап. в 40-х роках XIX ст. П. Куліш на Звенигородщині від ліщинка Дмитра Погорілого. — Куліш, 1856. — С. 104—109.

Походження запорожців. Зап. 1894 р. Я. П. Новицький у м. Нікополі Катеринославської губ. від діда Д. Биковського. — Новицький. — С. 11—12.

Де в'язалися запорожці. Зап. 1906 р. Г. Бойко у Богучарському пов. на Воронежчині. — Легенди та перекази. — С. 190—191.

Іван Сірко. Зап. 1896 р. Д. І. Яворницький на Катеринославщині. — Там же. — С. 193—194.

Сірко Іван Дмитрович — (між 1605 і 1610—1680) — кошовий отаман Запорізької Січі. Брав участь у визвольній війні українського народу 1648—1654 р., у боротьбі проти татаро-турецьких загарбників. З іменем Сірка пов'язані перекази про лист запорозьких козаків до турецького султана, в якому з великою дотепністю висміяний султан Магомет IV, висловлено почуття національної гідності, непримиренності до іноземного гноблення.

Савур-могила. Зап. у 70-х роках XIX ст. Я. Новицький у Мариупольському пов. Катеринославської губ. від селянина А. Іващенко, вихідця з Полтавської губ. — Драгоманов. — С. 236—293.

Савур-могила — одна із степових могил, опоетизованих у народній творчості; міститься у південно-східній частині Донецької обл. на шляху від гирла Дону до гирла річки Самарки.

Оповідач називав Саву та учасників його загону еретиками; крім того, Саву називав «ватагом-отаманом», а інших — «ватажками-послушниками».

Звідки пішло прізвище й ім'я Богдана Хмельницького. Зап. 1953 р. В. Кириченко в с. Суботів Чигиринського р-ну на Черкащині від Ж. Ксенофонта, 80 років. — Думи та пісні про Богдана Хмельницького. К., 1970. — С. 93—94.

Хмельницький і Барабаш. Зап. у 40-х роках XIX ст. П. Куліш у с. Кумейки на Черкащині. — Куліш, 1847. — С. 2—3.

Барабаш Іван (? — 1648) — козацький старшина, прибічник польської шляхти.

Козацький полковник Нестор Морозенко. Зап. 1959 р. А. П. Малевського, 77 років. — Легенди та перекази. — С. 212—214.

Морозенко Нестор (Морозовицький) Станіслав; ? — 1649) — корсунський наказний полковник, видатний козацький воєначальник, сподвижник Богдана Хмельницького.

Вишневецький Ярема — український магнат.

Срібне озеро. Зап. 1953 р. А. П. Малевич у м. Збаражі Тернопільської обл. від Христини Макух. — Там же. — С. 214.

Кривоніс (Перебийніс, Вільшанський) Максим (? — листопада 1648) — полковник Запорізького Війська, герой народно-визвольної війни 1648—1654 рр. Прославився у походах проти Кримського ханства і султанської Туреччини.

Семен Палій. Зап. 1848 р. П. Рев'якін у с. Красне Васильківського пов. на Київщині від 85-літнього Т. Ярового. — Основа, 1861, № 11—12. — С. 29—31.

Палій Семен Пилипович (справжнє прізвище — Гурко; в 40-х р. XVII ст. — 1710) — білоцерківський (фастівський) козацький пол-

ковник. Очолив повстання проти польсько-шляхетських загарбників. Брав участь у Полтавській битві 1709 р.

Палій і Мазепа. Зап. 1905 р. Д. І. Яворницький у с. Капулівка Катеринославського пов. від І. Сукура. — Легенди та перекази. — С. 221—222.

Мазепа Іван Степанович (1644—1709) — гетьман Лівобережної України; прагнув розторгнути союз України і Росії; з цією метою вів переговори з польськими магнатами. Коли шведський король Карл XII вдерся на Україну, став на його бік у боротьбі проти російського царя. Після розгрому шведів у Полтавській битві подався разом із шведським королем до турецьких володінь, де й помер.

Запорожці за Дунаєм. Зап. 1886 р. П. Мартинович у Константинополі на Полтавщині від К. Коваленка. — Сухобруд, 1957. — С. 235—236.

Вигнання запорожців. Зап. в середині XIX ст. В. Кохановський в Ізюмському пов. Харківської губ. від М. Колесника. — Основа, 1862, № 5. — С. 101—104.

Жеребець — притока Дінця. Гладкий Йосип Михайлович (1789—1866) — останній кошовий отаман Задунайської Січі. Напередодні російсько-турецької війни 1828—1829 рр. перейшов на бік Росії. Йому було доручено формування Азовського козацького війська.

Запровадження солдатчини на Україні. Зап. 1862 р. П. А. Коса в Борзнянському пов. (під Козельцем) Чернігівської губ. від чопів на 45-ти років. — Драгоманов. — С. 206—208.

Полуботок Павло Леонтійович (близько 1660—1723) — наказний гетьман Лівобережної України. Очолив старшинську верхівку, що виступала за відновлення гетьманства та ліквідацію Малоросійської колегії, утвореної указом Петра I, яка звала намісців автономії України.

Оповідач «змішав» двох Катерин і Єлизавету і двох Розумовських — Олексія і гетьмана Кирила. — Зап.

Запорожець Сагайдак. Зап. в 70-х роках XIX ст. Я. Новицький у с. Вознесенки Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Романа Булата. — Драгоманов. — С. 415—420.

Довголіття в запорожців. Зап. 1888 р. Я. Новицький на острові Хортиця на Запоріжжі від Осипа Шута, 70 років. — Новицький. — С. 107.

Запорожці прощаються з козакуванням. Зап. у 40-х рр. XIX ст. П. Куліш. — Куліш, 1847. — С. 42—43.

Важливою є примітка в кінці рукопису та першопублікації: «Чув від Т. Г. Шевченка».

Звідки взялася панщина. Зап. 1968 р. І. М. Сенько в с. Келечин Міжгірського р-ну Закарпатської обл. від М. І. Шопляка (Коака). — Ходили опришки. — С. 25—26.

Як завели панщину у Славську. Зап. у 1969 р. І. М. Сенько в с. Лавочне Сколівського р-ну на Львівщині від Г. Яблонської. — Там же. — С. 29—30.

Славське — село на Львівщині, вперше згадується в документах 1483 р.

Про великого грішника. Зап. П. Лінтур у с. Чорний Потік Іршавського р-ну на Закарпатті від Василя Заяця. — Лінтур, 1966. — С. 24—27.

Людські прокльони. Зап. 1978 р. О. Ю. Брічина в м. Кам'янець-Подільському від Тамари Сис. — Легенди та перекази. — С. 241—244.

Як граф чоловіка убив. Зап. 1969 р. І. М. Сенько в с. Келечин Міжгірського р-ну Закарпатської обл. від Михайла Федоровича Сенька, 1910 року народж. — ІМФЕ, із нових надходжень.

Головач з Гутинських гір. Зап. 1908 р. Петро Шекерик-Доників у с. Голови Косівського р-ну на Гуцульщині від батька Дмитра Шекерика-Доника, 80-ти років. — Гнатюк, 1910. Т. 26. — С. 37—39.

Головач (Головатий, Главатий) Федір — закарпатський (пряшівський) опришок, що діяв у кінці XV — на поч. XVI ст.

Ватаг Білоголовий і турки. Зап. 1908 р. Петро Шекерик-Доників у с. Голови Косівського р-ну на Гуцульщині від Яровського, який чув переказ у Старих Кутах від «дуже старої баби Єлени». — Гнатюк. — С. 35—37.

Білоголовий — невідома з історичних джерел постать. Народна творчість пов'язує з його іменем визволення містечка Кутів, захопленого турецько-татарською ордою 1621 р.

Буковина (Північна й Південна) визволена від турецького гніту в ході російсько-турецької війни 1768—74 років. До 1918 р. перебувала під владою австрійських монархів.

Про Пинтя-капітана. Зап. 1969 р. М. М. Сенько в с. Данилово Хустського р-ну на Закарпатті від В. Головки. — Ходили опришки. — С. 116—119.

Ардал — так закарпатці називають район Румунських Карпат. Пинтя — видатний керівник опришківського загону, що діяв у Карпатах на поч. XVIII ст. Народна традиція приписує йому руйнування Хустського замку, хоча насправді замок зруйнований 1766 р. внаслідок удару грому в порохову башту.

Як Пинтя дістає силу і як її втрачає. Зап. 1969 р. І. М. Сенько в смт. Королеві Виноградівського р-ну на Закарпатті від М. Салко. — Там же. — С. 119—123.

Як Пинтя передає свою силу Довбушеві. Зап. 1969 р. І. М. Сенько в с. Колочава Міжгірського р-ну на Закарпатті від Д. Кливця. — Там же. — С. 126—127.

Про Яношика. Зап. в 60-х роках XX ст. І. М. Сенько в с. Келечин Міжгірського р-ну на Закарпатті від М. Шопляка (Козака). — Там же. — С. 134—137.

Яношик — ватажок опришківського загону, що діяв на території Словацьких Карпат на поч. XVIII ст. (страчений 1713 р.).

Життя Олекси Довбуша. Зап. 1960 р. В. Отодюк у с. Занилові Підгірному Сторожинецького р-ну Чернівецької обл. від А. Татарин. — Народ про Довбуша, 1965. — С. 131—138.

Довбуш (Добощ, Добощук) Олекса Васильович (1700—1745) — видатний керівник опришківського руху в Карпатах першої пол. XVIII ст.

Дзвінчук Степан (Штефан) — багатий гуцул із с. Космач Косівського р-ну на Гуцульщині, убивця Олекси Довбуша.

Як Довбуш став опришком. Зап. в 20-х роках XX ст. на Закарпатті. — Наш Рідний край, 1922, № 2. — С. 7—10.

Як Довбуш набирив хлопців. Зап. в 60-х роках XX ст. І. М. Сенько в с. Келечин Міжгірського р-ну на Закарпатті від М. Шопляка (Козака). — Ходили опришки. — С. 157—158.

Іван Бойчук і Довбуш. Зап. 1907 р. Петро Шекерик-Доників у с. Голови Косівського р-ну на Гуцульщині. — Гнатюк. — С. 145—147.

Бойчук (Бойко) — ватажок опришків, наступник Олекси Довбуша. Прославився тим, що 1759 р. захопив місто Болехів. У тому ж році пішов на Запорізьку Січ і далі в складі гайдамацького загону під керівництвом Г. Маруська здійснював напади на шляхетські маєтки Бердичева і Любара.

Довбуш на ярмарку. Зап. Лука Дем'ян у м. Мукачево на Закарпатті від В. Кураха. — Легенди нашого краю. — С. 171—173.

Довбуш Іван — брат Олекси Довбуша.

Зустріч з Олексою Довбушем. Зап. 1907 р. Петро Шекерик-Доників у с. Голови Косівського р-ну на Гуцульщині. — Гнатюк. — С. 96—97.

Довбуш — добрий чоловік. Зап. І. М. Сенько в с. Келечин Міжгірського р-ну на Закарпатті від Д. Ковалю. — Ходили опришки. — С. 191—193.

Олекса Довбуш та Іван Рахівський і Іван Бойко. Зап. Г. Хоткович на Покутті. — Народ про Довбуша, 1965. — С. 193—196.

Іван Рахівський — побратим Олекси Довбуша. Документальних даних про нього не знайдено, хоча відомо, що в загоні Олекси Довбуша брало участь чимало закарпатців, в основному з Рахівщини.

Напад Бойчука на Болехів. Зап. Олена Кисілевська в с. Річка Косівського пов. на Гуцульщині від Івана Петюка-Киридука. — Гнатюк. — С. 153—154.

Пістолетник Андрій — побратим Івана Бойчука (середина XVIII ст.). Під час переходу на Запорізьку Січ Іван Бойчук узяв із собою і Андрія Пістолетника.

Марусяк (Пилип'юк) Дмитро — ватажок загону опришків, який діяв на Покутті та на Буковині в першій половині XIX ст.

Опришок Пилип. Зап. 1909 р. Петро Шекерик-Доників у с. Голови Косівського пов. на Гуцульщині. — Там же. — С. 170—171.

Пилип — ватажок опришківського загону, що діяв на Прикарпатті в другій пол. XVIII ст.

Михайло Туманюк. Зап. 1907 р. Петро Шекерик-Доників у с. Голови Косівського пов. на Гуцульщині. — Там же. — С. 170—171.

Грицько Баган. Зап. 1907 р. Петро Шекерик-Доників у с. Голови Косівського пов. на Гуцульщині. — Там же. — С. 215—220.

Юриштан і Процько Микитейчук. Зап. 1907 р. Петро Шекерик-Доників у с. Голови Косівського пов. на Гуцульщині. — Там же. — С. 227.

Штола (Штолук) Мирон — ватажок загону опришків першої пол. XIX ст. Діяв на Покутті та Буковині.

Іванонько, Гордійок і Шкиндя. Зап. 1908 р. Петро Шекерик-Доників у с. Голови Косівського пов. на Гуцульщині. — Там же. — С. 242—244.

Як спіймали Куділа. Зап. 1907 р. Петро Шекерик-Доників у с. Голови Косівського пов. на Гуцульщині. — Народні оповідання про опришків. — Львів, 1910. — С. 245—246.

Опришок Микола Лучинський. Зап. 1974 р. С. Пушик у с. Нивочин Богородчанського р-ну на Прикарпатті від І. Дутчака. — Ходили опришки. — С. 264—265.

СЛОВНИК ЗАСТАРІЛИХ ТА ДІАЛЕКТНИХ СЛІВ

Ади — дивн-по, дивись
айбо — але

балти — палиці
бандури — панські охоронці
бартка — маленька сокира
бігар — палиця
бовгарь — пастух
бужениця — буженина, копчене м'ясо
вадаска — полювання
варе (вере) — справді, дійсно
витраджувати — віддавати, випроваджувати
гвер — рушниця
гаті, гачі — штапи із домотканого сукна
гачник — пояс
голетка — діжечка для зберігання сиру, молока та ін.
готур — глухар

дерланка — горло
дзобало — вершина гори
дзобня (дзоблина) — торбина
доволеня — відпочинок, відпустка
дранці — тоненькі дощечки для покриття даху
дрилити — штовхнути

замітниця — великий кілок у плоті
застайка — невелика будка, сховок від негоди
зводи — доноси
зморскати — ударити, шмагопати

ікис — якийсь
іль — ялиця

казня — камера у в'язниці
канон — гармата
катавала — неповороткий
катуш — в'язниця, в якій катували опришків
кемувати — тямити
кичера — безліса гора, вершина гори
кишло — житло
ковбиця — колода, на якій рубаять дрова
кбватати — грюкати
копар — гілка
кбпати — ударити, бити, штовхати ногою
корняти (корнети) — будити
кресаня — капелюх, бріль
кріс — рушниця
куча — приміщення для птахів і тварин

ланци — ланцюги
лейстрові (козаки) — реєстрові
лемня — земля
лудиня — одяг

Легенда про сотника Харка. Зап. в 40-х роках XIX ст. П. Куліш у Звенигородці на Черкащині від лірника Дмитра Погорілого. — Куліш, 1856. — С. 95—96.

Переказ про сотника Харка. Зап. 1843 р. у с. Сміла на Черкащині від Кіндрата Тарнухи. — Там же. — С. 96—98.

Гайдамаки в Мотронинському монастирі. Зап. в 40-х роках XIX ст. П. Куліш у Суботіві на Черкащині від Омелька Капловухого. — Там же. — С. 279—283.

Гайдамаки в Харківській губернії. I—III зап. 1873 р. І. Манжура від ченця Святогорського монастиря, уродженця с. Богородичне на Харківщині. — Драгоманов, 1876. — С. 212—213; IV зап. 1873 р. І. Манжура в с. Банне Ізюмського пов. на Харківщині від діда Кулемзи, 70-ти років. — Драгоманов. — С. 213—214.

Казав мій дід. Зап. 1964 р. В. П. Вовкодав у с. Сахни Летичівського р-ну Хмельницької обл. від Мотрі Дмитрівни Верміяш, 67-ми років.

На дяка не вийшов. Зап. 1928 р. на Черкащині від Л. Г. Сквороди. — Вшановуємо славетних. — С. 13—14.

Не можу сміятися, коли плачуть. Зап. 1972 р. М. М. Пазяк у м. Лохвиці на Полтавщині. — Легенди та перекази. — С. 268—269.

За царську корону — мазницю. Зап. 1972 р. М. М. Пазяк у м. Лохвиці на Полтавщині. — Там же. — С. 269.

Великий характерник. Зап. 1880 р. А. Смоктьї у с. Гусакове Звенигородського пов. на Черкащині. — КС, 1882, № 8. — С. 373.

Як Шевченко царя всієї Росії обвіз круг пальця. Зап. 1940 р. Іван Глинський у с. Потуш Немірівського р-ну Вінницької обл. від колгоспниці К. О. Глинської, 58 років. — Легенди та перекази. — С. 297.

Кукіль і пшениця. Зап. 1939 р. Д. Кушнарєнко в с. Власівка Ічнянського р-ну Чернігівської обл. від колгоспника А. К. Пальчикова, 65 років. — Шевченко в народній творчості, 1940. — С. 15—16.

Юрій Федькович і бойко з Тухлі. Зап. 1973 р. Г. В. Дем'ян у с. Тухля Сколівського р-ну Львівської обл. від Савчина Михайла Федоровича, 1912 року народж.

Вигитрував шандарів. Зап. 1978 р. Г. В. Дем'ян у с. Веренчанка Заставнівського р-ну Чернівецької обл. від Худика Михайла Михайловича, 1903 року народж.

Останній великан і малий Франко. Зап. 1973 р. Г. В. Дем'ян на присілку Погар біля Тухлі Сколівського р-ну Львівської обл. від Михайла Федоровича Савчина, 1912 року народж.

Урич — село в Сколівському р-ні, біля якого збереглися залишки давньоруської фортеці.

Як Франко шандарів обдурав. Зап. 1980 р. П. К. Медведик у с. Заднишівка Підволочиського р-ну Тернопільської обл. від селянина Теодозія Крипичина, 78 років. — Легенди та перекази. — С. 299—300.

Село Івана Франка. Зап. 1983 р. Г. В. Дем'ян у с. Івана Франка Дрогобицького р-ну Львівської обл. від Осипа Павловича Шумеляка, 1918 року народж.

Слобода — присілок, в якому народився Іван Франко.

Предки Івана Франка дійсно перейшли до Нагуєвців із села Озимини, тепер Самбірського р-ну Львівської обл.

З Франковою думою через усе життя. Зап. 1983 р. Г. В. Дем'ян.

маржина — худоба
маточка — хрещена мати

наджуджений — пабундючений
панашко — хрещений батько; чоловік поважного віку
нецькв. (печки) — поцви

оборіг — повітка па чотирьох стовпах для зберігання сіна
обшаря — масток

пітник — повсть, що підкладається корові під сідло
плагувати (пласувати) — бити барткою пласом (не вістря)
повісмо — жмут конопель чи льону, готовий для прядіння, пряжа
прати — тут: бити
путеря — сила

ратище — деревко, спис
рипа — берег
ріще (ріща) — хмиз
ровта — загін
ровтарь — учасник ровти
розказувати — наказувати

санот — синод
світівка — зірниця
сіромашня — голода, козацька біднота
скемувати — втямити, здогадатися, зрозуміти
сокотити — стерегти, доглядати
сопочна — всеношна (рел.)
сніжови — мідний
струба — стрільба
струнга (стружка) — ворота з вориння

тайстра — гуцульська торбина, яку носять через плече
татош — чарівний камінь
теп — крик, гвалт
течир — гора
титинь — тютюн
товар — худоба

флетяв — парубок
фляча — непогода
фраїрка — кохана дівчина, коханка

цімбори, цімборка — товариші, приятелька
цуравий — обідраний

черес — шкіряний пояс, у якому носять гроші
читаво — сильно

шаноць — рів
штола — нависла велика скеля; товстий чоловік
шуме — якраз саме

янчарка — вид зброї

ЗМІСТ

Мишанич С. В. Із народної скарбниці

Люди колишні і майбутні

Роса

Верхнє Синьовидне

Чоловічки-богатирі

Мелівський богатир

Богатирські коні

Змієві вали

Кирило Кожум'яка

Чумаки і хрещення Києва

Михайл і Золоті ворота

Шолудивий Буняк

Бунякове замчище

Батій-богатир

Хліб і золото

Верховинський богатир Киниж

Спас і Терпів

Червона скеля

Король Матяш

Зруйнування Боржавського замку

Як жінка турка втопила

Як жінка дванадцять татар убила

Бойківщина

Гуцульщина

Бубнищанський замок

Село Тухля

Стрий

Гребенів

Про урочища в Звенигороді

Походження запорожців

Де взялися запорожці

Іван Сірко

Савур-могила

3

6

7

8

10

10

12

13

15

16

18

19

20

23

24

25

26

28

31

33

34

34

37

39

40

41

43

44

46

47

48

50

157

Звідки пішло прізвисько й ім'я Богдана Хмельницького	53
Хмельницький і Барабаш	54
Козацький полковник Нестор Морозенко	55
Срібне озеро	57
Семен Палій	58
Палій і Мазепа	60
Запорожці за Дунаєм	62
Вигнання запорожців	63
Запровадження солдатчини на Україні	66
Запорожець Сагайдак	68
Довголіття в запорожців	72
Запорожці прощаються з козакуванням	73
Звідки взялася панщина	74
Як завели панщину у Славську	75
Про великого грішника	75
Людські прокльони	77
Як граф чоловіка убив	80
Головач з Гутипських гір	81
Батаг Білоголовий і турки	83
Про Пинтю-капітана	85
Як Пинтя дістав силу і як її втратив	89
Як Пинтя передав свою силу Довбушеві	92
Про Яношика	93
Життя Олекси Довбуша	96
Як Довбуш став опришком	101
Як Довбуш набирав хлопців	103
Іван Бойчук і Довбуш	104
Довбуш на ярмарку	107
Зустріч з Олексою Довбушем	109
Довбуш — добрий чоловік	110
Олекса Довбуш та Іван Рахівський і Іван Бойко	111
Напад Бойчука на Болехів	113
Опришок Пилип	114
Михайло Туманюк	116
Грицьо Баган	117
Юріштан і Процьо Микитейчук	121
Іванонько, Гордіюк і Шкиндя	122
Як спіймали Куділя	124
Опришок Микола Лучинський	125
Легенда про сотника Харка	126
Переказ про сотника Харка	126
Гайдамаки в Мотронинському монастирі	127
Гайдамаки в Харківській губернії	129
Казав мій дід	130
На дяка не вийшов	133

Не можу сміятися, коли плачуть	133
За царську корону — мазницю	134
Великий характерник	135
Як Шевченко царя всієї Росії обвів круг пальця	136
Кукіль і пшениця	137
Юрій Федькович і бойко з Тухлі	138
Вихитрував шандарів	140
Останній великан і малий Франко	141
Як Франко шандарів обдурив	142
Село Івана Франка	143
З Франковою думою через усе життя	146
Умовні скорочення використаних джерел	148
Примітки	155
Словник застарілих та діалектних слів	

Літературно-художнє видання

ЗМІЄВІ ВАЛИ

Українські легенди та перекази
Для середнього шкільного віку

Передмова,
упорядкування і примітки
Мишанича Степана Васильовича

Художнє оформлення
Тарасенка Сергія Віталійовича

Редактор Г. В. Рогач
Художній редактор О. О. Мамасва
Технічний редактор К. П. Дворська
Коректори І. Ю. Павлоцька, М. З. Волович

Здаю на виробництво 02.06.91. Підписано до друку 04.10.91. Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 2. Гарнітура звичайна нова. Друк високий з ФПФ. Умовн. друк. арк. 8,40. Умовн. фарб.-відб. 8,71. Обл.-вид. арк. 8,72. Тираж 90 000 пр. Зам. 1-275.

Видавництво дитячої літератури «Веселка».
254655, Київ, МСП, Мельникова, 63.

310057, Харків-57, Донець-Захаржевського, 6/8.
Харківська книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе.

Змієві вали: Укр. легенди та перекази: Для серед. шк. віку / Передм., упоряд. і приміт. С. В. Мишанича; Худож. оформл. С. В. Тарасенка. — К.: Веселка, 1992. — 159 с.: іл.
ISBN 5-301-01340-8

Легенди та перекази, що увійшли до збірки, пов'язані з цікавими історіями українських сіл і міст, з видатними людьми, важливими історичними подіями. Дивовижне й фантастично виступає тут в органічній єдності з повсякденним і звичайним.

З 4803640104-043
206-92 БЗ-20-21.91

ББК 84.2